Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU

NAXÇIVAN
NAKHCHIVAN

Azərbaycan xalqının
ümummilli lideri
HEYDƏR ƏLİYEVİN
əziz xatirəsinə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX
1

In dear memory of the national
leader of Azerbaijani people

HEYDAR ALIYEV

«TƏHSİL»
NƏŞRİYYATI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
TARİX İNSTİTUTU
2

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

Musiqisi *Üzeyir Hacıbəyovun,*
Sözləri *Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Şəndən ötrü qan tökməyə cümlə qadiriz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hərbə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştaqdır!
Şanlı Vətən! Şanlı vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

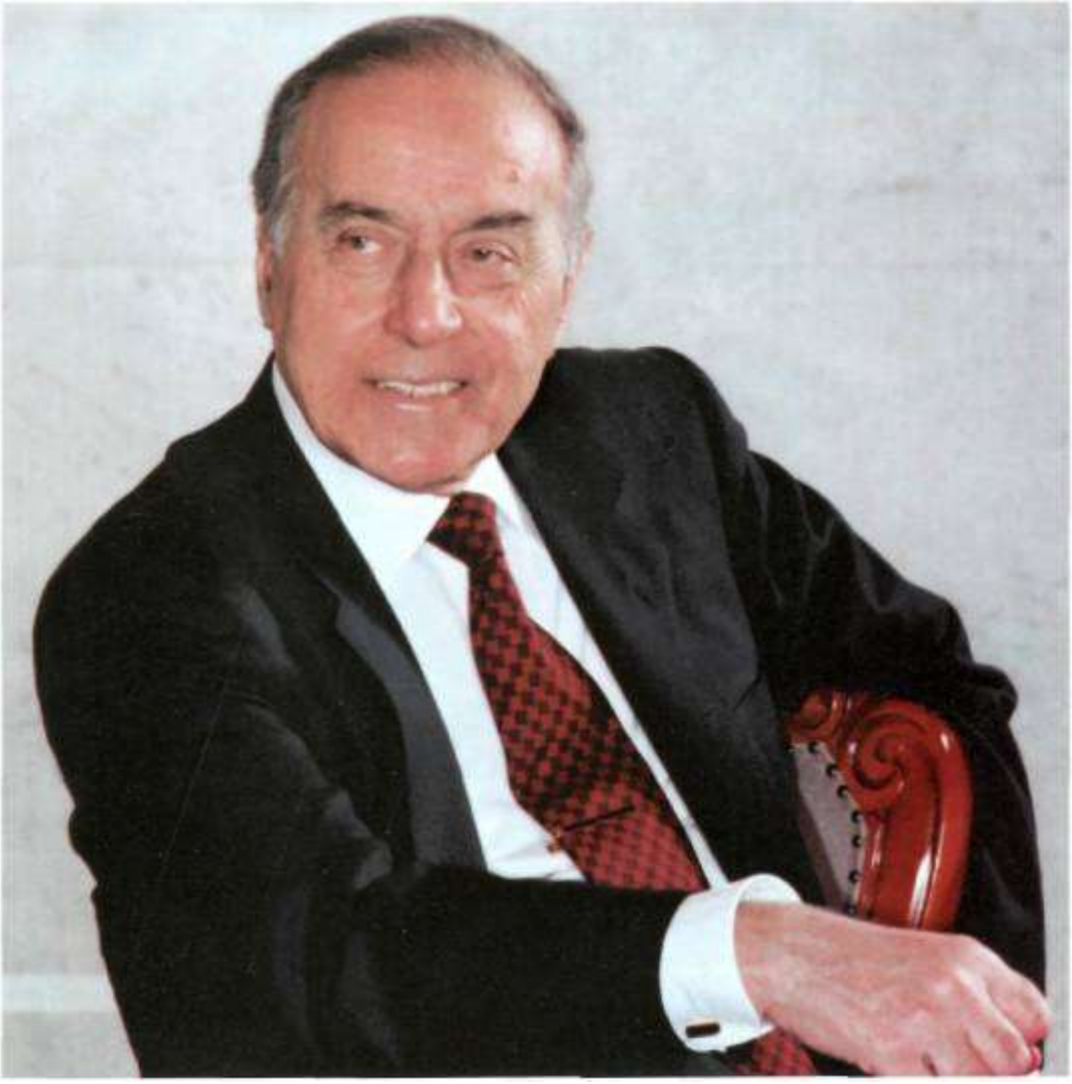

Azərbaycanın qədim və zəngin tarixinə, mədəniyyətinə və çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvan diyarı mürəkkəb və çətin inkişaf yolu keçmişdir. Orta əsrlərdə Şərqin iri elm, mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmış Naxçıvan dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermişdir.

Naxçıvanlıların öz fədakatlığı, işgüzarlığı hesabına Naxçıvan yaşayır, inkişaf edir, Naxçıvanda quruculuq prosesləri gedir .

HEYDƏR ƏLİYEV

The land of Nakhchivan which has an ancient and rich history and culture and many centuries of statehood traditions has had a complicated and difficult way of development. In the Middle Ages Nakhchivan was one of the famous scientific, cultural and trade craftsmanship centers in the East and has given to the world civilization valuable contributions.

For the heroism and hard work ethic of the Nakhchivanis, Nakhchivan lives, develops and progresses.

HEYDAR ALIYEV

AZƏRBAYCAN

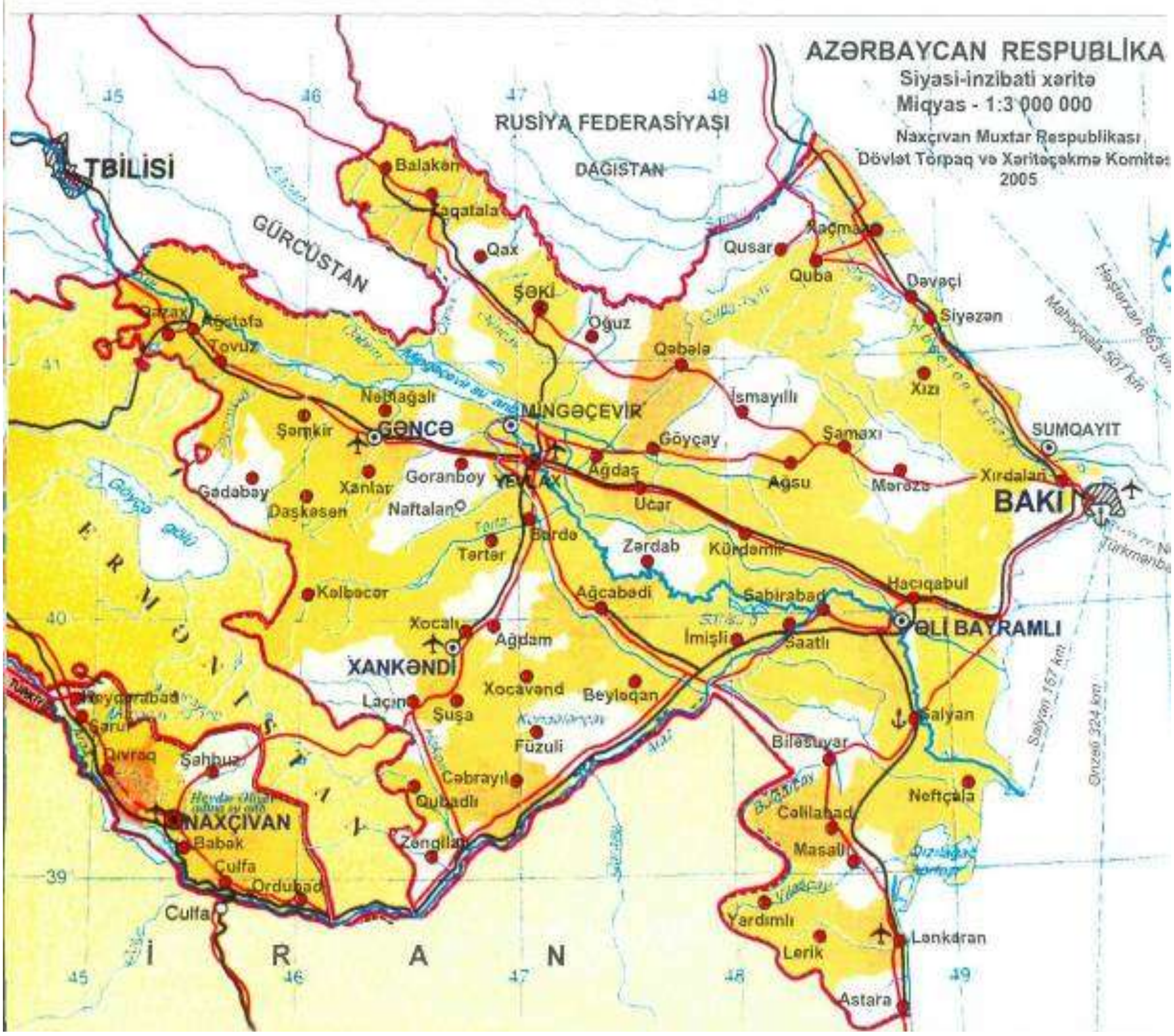
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKA
Siyasi-inzibati xəritə
Miqyas - 1:3 000 000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitə
2005
RUSİYA FEDERASİYASI
DAĞISTAN
GÜRCÜSTAN
TBİLİSİ
ERMƏNİSTAN
İRAN
Balakən
Zaqatala
Qax
ŞƏKİ
Oğuz
Qəbələ
Qusar
Quba
Xaçmaz
Dəvəçi
Siyəzən
Xızı
SUMQAYIT
Xırdalan
BAKI
Qazax
Ağstafa
Tovuz
Şəmkir
Naftalan
GƏNCƏ
Xanlar
Goranboy
Gədəbəy
Daşkəsən
MİNGƏÇEVİR
YEVLAX
İsmayıllı
Göyçay
Şamaxı
Ağsu
Ağdaş
Ucar
Mərəzə
Tərtər
Bərdə
Zərdab
Kürdəmir
Kəlbəcər
Ağcabədi
Sabirabad
Hacıqabul
İmişli
Saatlı
ƏLİ BAYRAMLI
Xocalı
Ağdam
XANKƏNDİ
Xocavənd
Beyləqan
Laçın
Şuşa
Füzuli
Cəbrayıl
Qubadlı
Zəngilan
Biləsuvar
Salyan
Neftçala
Cəlilabad
Masallı
Yardımlı
Lerik
Lənkəran
Astara
Şahbuz
Şərur
Culfa
Babək
NAXÇIVAN
Ordubad
Heydərabad

RESPUBLİKASI

YAQUB MAHMUDOV, KƏRİM ŞÜKÜROV

N A X Ç I V A N :

T A R İ X İ V Ə A B İ D Ə L Ə R İ

TƏHSİL» NƏŞRİYYATI
BAKI – 2007

YAGUB MAHMUDOV, KARIM SHUKUROV

NAKHCHIVAN:

HISTORY AND MONUMENTS

«TAHSIL» PUBLISHING HOUSE
BAKU – 2007

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə çap olunur

Baş məsləhətçi: **VASİF TALIBOV**
Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri

Elmi redaktor: **İsmayıl Hacıyev**
AMEA-nın həqiqi üzvü

Naşir: **Bəhruz Axundov**

Buraxılışa məsul: **Tofiq Babayev**
tarix elmləri namizədi

İngilis dilinə tərcümə edən: **Bəylər Hacıyev**

M 31 Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov, Kərim Kərəm oğlu Şükürov Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı, «Təhsil», 2007, 216 səhifə.

Kitabda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi və dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanın tarixi işıqlandırılır. Əsərdə Naxçıvanın keçdiyi tarixi inkişaf yolu ayrı-ayrı dövrlər üzrə nəzərdən keçirilir. Kitaba əlavə olunmuş illüstrasiya materialı oxucularda həmin dövrlər haqqında daha dolğun təsəvvür yaradılmasına, Naxçıvan tarixinin daha dərindən dərk edilməsinə imkan yaradır. «Naxçıvan: tarixi və abidələri» kitabında verilən konkret və zəngin faktik material bu qədim Azərbaycan torpağına ərazi iddiaları ilə çıxış edən erməni saxtakarlarının heç bir elmi əsasa malik olmadıqlarını sübut edir.

Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Published by the decision of the Presidium of the Academic Council of the A.A.Bakikhanov Institute of History of the Azerbaijan National Academy of Sciences and the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences

Senior Advisor: **VASIF TALIBOV**
Chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly

Research editor: **Ismayil Hajiyev**
Full member of the Azerbaijan National Academy of Sciences

Publisher: **Bahruz Akhundov**

Managing editor: **Tofig Babayev**
Candidate of Historical Sciences

Translated into English by: **Baylar Hajiyev**

M 31 Yagub Mikayil oghlu Mahmudov, Karim Karam oghlu Shukurov
Nakhchivan: History and Monuments. Baku, «Tahsil», 2007. 216 page.

The book reviews the history of Nakhchivan, an integral part of Azerbaijan and one of the ancient cultural centers of the world. The book studies the historical development of Nakhchivan in the light of separate periods. The photographs and illustrations in the appendix enable readers to understand those periods and the history of Nakhchivan better and more thoroughly. The book "Nakhchivan: history and monuments", based on true facts and rich practical materials, proves that all the claims of the Armenian falsifiers, who are making territorial claims on Nakhchivan arc groundless.

The book is intended for the general public.

© «TƏHSİL», 2007

NAXÇIVAN

NAXÇIVAN ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN MUXTARİYYƏT DÖVRÜNƏDƏK

Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan Yer kürəsində həyatın başlandığı ilk insan məskənlərindən biridir. Azərbaycan xalqı bu diyarda qədim və zəngin mədəniyyət yaratmışdır. Naxçıvan, eyni zamanda dünyanın da ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Azərbaycanın digər bölgələri kimi Qədim Şərq sivilizasiyaları ilə six bağlı olan Naxçıvan tarixi inkişafın gedişində dərin iz qoymuşdur. Bu diyarda Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, elmi və mədəni irsi formalaşmışdır.

«Naxçıvan» sözünün mənşəyini alimlər müxtəlif cür izah edirlər. Xalq etimologiyasına və mötəbər tarixi qaynaqlara görə, «Naxçıvan» **«Nəqş-i cahan»,** yəni **«dünyanın naxışı», «dünyanın bəzəyi»** sözlərindən yaranmışdır[1]. Xalq arasında geniş yayılmış digər bir rəvayətə görə, «Naxçıvan» toponimi **Nuh** peyğəmbərlə, daha doğrusu, **«dünya tufanı»** ilə bağlı olub, **«Nuhçuvan» - «Nuh tərəfdarlarının məskəni», «Nuhun diyarı»** deməkdir. Həqiqətən də, Naxçıvan yaxınlığında dəniz səviyyəsindən 3725 m yüksəklikdə yerləşən **«Gəmiqaya»** adlı qədim yaşayış məskəni və həmin yaşayış məskənində **«Nəbi yurdu» («Peyğəmbər yurdu»)** adlanan çox qədim bir qəbiristanlıq aşkar olunmuşdur. Nuh peyğəmbərin qəbri isə Naxçıvan şəhərinin özündədir*. Ümumiyyətlə Azərbaycan xalqı, o cümlələdən Naxçıvan əhalisi arasında qədim abidələr və əntiq mallarla bağlı olaraq **«Nuh Nəbidən qalma» («Nuh peyğəmbərdən qalma»)** ifadəsi çox işlədilir.

«Naxçıvan» sözü «Nakçuana / Naxçuan» - «möcüzəli və ya yaxşı sular diyarı», yaxud «müalicəvi mineral sular ölkəsi» kimi də izah olunur[2].

***

Azərbaycan arxeoloqlarının apardıqları qazıntılar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, Naxçıvanda hələ **Paleolit dövründə** (qədim daş dövrü) ən qədim insanların ilk yaşayış məskənləri olmuşdur. Bu diyarın müxtəlif yerlərindən, xüsusilə *Qazma mağarasından* (Şərur rayonu) həmin dövrə aid zəngin arxeoloji tapıntılar aşkar olunmuşdur. Bu materiallar Azərbaycanda və dünyada paleolit dövrünün elmi-tədqiqat coğrafiyasını daha da zənginləşdirmişdir.

Neolit (yeni daş dövrü) inqilabı—istehsal təsərrüfatının meydana gəlməsi (e.ə. VIII-VI minilliklər) Naxçıvan diyarının da tarixində mühüm hadisə olmuşdur.

Eneolit (mis-daş) dövründə istehsal təsərrüfatı daha da tərəqqi etdi. Bu dövrdə bütövlükdə Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvanın, dünya sivilizasiyasının mərkəzlərindən olan Mesopotamiya ilə əlaqələri daha da genişləndi. Bu arxeoloji dövrlərin tarixini *I Kültəpə* (Babək rayonu), *Ovçulartəpə* (Şərur rayonu), *Damlama* (Kəngərli rayonu) və b. abidələr olduqca parlaq əks etdirir. I Kültəpədən aşkar edilmiş mis-gümüş qatışıqlı əmək alətləri (e.ə. VI minilliyin ortaları) Naxçıvanda mis əldə edilməsinin ilk dövrünü aydınlaşdırır.

Naxçıvan **Tunc dövrü** (e.ə. IV—II minilliklər) abidələri ilə də olduqca zəngindir. Bu diyarda həmin dövrün bütün mərhələlərinə aid cox qiymətli arxeoloji abidələr vardır. Dünya miqyaslı I *Kültəpə, II Kü-təpə* (Babək rayonu), *Ovçulartəpə, Maxta* (Şərur rayonu) və b. abidələrdən tapılmış arxeoloji materiallar bunu aydın sübut edir. Tunc dövründə Naxçıvanda təsərrüfat həyatı daha da inkişaf etmiş, etnik proseslər intensivləşmiş, iqtisadi əlaqələr və incəsənət tərəqqi etmişdir.

*Naxçıvan MR Ali Məclisi 2006-cı il iyunun 28-do «Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında» sərəncam qəbul etmişdir.

Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri (Ordubad rayonu, e.ə. III—I minillik) Qobustan ənənələrinin davamı kimi çox qiymətlidir.*

Naxçıvanda bütövlükdə Azərbaycan üçün səciyyəvi olan Kür-Araz mədəniyyəti (ilk Tunc dövrü) ilə yanaşı, özünəməxsus arxeoloji mədəniyyətlər olan *boyalı qablar mədəniyyəti* (e.ə. III—I minilliklər) və *Naxçıvan mədəniyyəti* (son Tunc - ilk Dəmir dövrü) də təşəkkül etmişdir[3].

Naxçıvan ərazisinin ən qədim sakinləri olan Azərbaycan tayfaları, burada meydana gəlmiş tayfa birlikləri Azərbaycanın etnik-siyasi tarixində mühüm rol oynamışlar.

Naxçıvan diyarı dünyanın ən qədim şəhər məskənlərindən biridir. Bu diyarın baş şəhəri olan Naxçıvan isə Şərqdə və bütün dünyada ən qədim şəhərlərdən biri hesab olunur[4]. 3500 ildən artıq yaşı olan Naxçıvan şəhəri sonralar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Naxçıvan, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

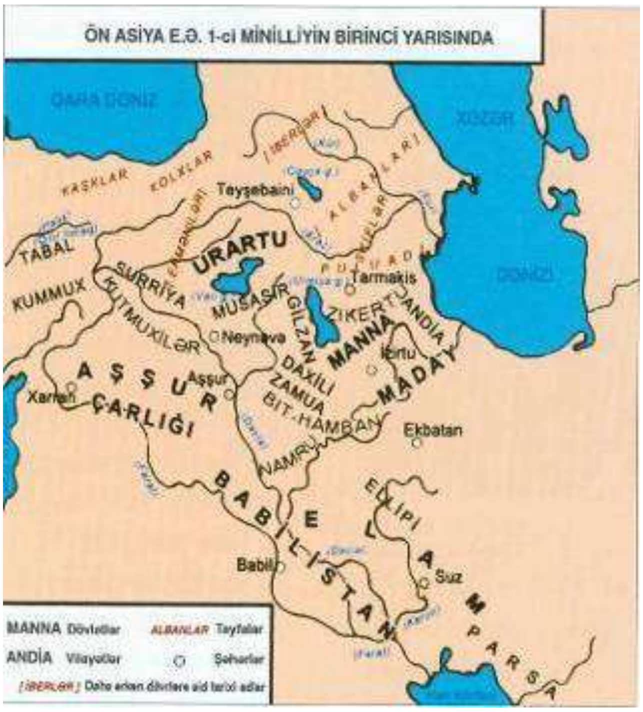

Naxçıvan e.ə. I minilliyin ilk yüzilliklərində Azərbaycan **Manna dövlətinin** [e.ə. IX - e.ə. VII yüzilliyin sonları] tərkibində olmuşdur Manna dövləti qonşu Assuriya və Urartu dövlətlərinə qarşı mübarizədə öz müstəqilliyini uğurla qoruyub saxlamışdır. Urartuya qarşı mübarizə e.ə. 820-810-cu illərə aid edilən *İlandağ mixi yazısında* (Culfa rayonu) əks olunmuşdur. Bu abidə haqqında məlumat ilk dəfə 1989-cu ildə İtaliya jurnalında dərc olunmuşdur[5].

Mannanın süqutundan sonra Naxçıvan əvvəlcə **Midiya dövlətinin** [e.o. VII yüzilliyin sonları - e.ə. 550-ci il], sonra isə **Əhəməni imperiyasının** [e.ə. 550 - e.ə. 330-cu illər] tərkibinə daxil olmuşdu.

Makedoniyah İsgəndərin [e.ə. 336 - e.ə. 323] ölümündən sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Ölkənin cənubunda **Atropatena,** şimalında isə **Albaniya** dövlətləri yarandı. Naxçıvan torpaqları Atropatena dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Antik dövrdə və eramızın ilk yüzilliklərində Naxçıvanda ictimai-iqtisadi və mədəni tərəqqi daha da sürətləndi. Bu Azərbaycan diyarının beynəlxalq əlaqələri daha da genişləndi. *Ağbulaq* (Şahbuz rayonu), *Qahab* (Babək rayonu), *Govurqala, Albantəpə, Axura kültəpəsi, Püsyan nekropolu* (Şərur rayonu) və b. abidələrdən həmin dövrə aid çox qiymətli arxeoloji materiallar tapılmışdır. Bu dövrdə Naxçıvan barədə Roma və yunan müəlliflərinin əsərlərinə də məlumatlar daxil edildi. *İosif Flafi* (e.ə. I əsr) və *Klavdi Ptolemey* (b.e. II osr) öz əsərlərində Naxçıvanın adını çəkirlər.

Eramızın III yüzilliyində İran Sasani dövləti [224-651-ci illər] güclənməyə başladı. Regionda üstünlüyü ələ keçirmək üçün Sasani, Roma, sonra isə Bizans imperiyaları arasında dağıdıcı müharibələr baş verdi. Bu, Naxçıvan diyarına da ağır zərbələr vurdu. Lakin çox keçmədən hərbi-strateji mövqeyi və ticarət yollarının üstündə yerləşməsi Naxçıvanın inkişafına yenidən güclü təkan verdi. Bəzi məlumatlara görə ilk orta əsrlərdə Naxçıvan şəhərində 30 minə qədər ev və **150 min** əhali vardı. Sasani canişinlərinin (mərzbanlarının) iqamətgahı müəyyən dövrlərdə burada yer-

*Naxçıvan MR Ali Məclisi «Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq olunması barədə» 26 aprel 2001-ci il tarixli sərəncam qəbul etmişdir. Buna uyğun olaraq *Gəmiqaya elmi forumları* keçirilir.

ləşirdi. Azərbaycanın qədim zərbxanalarından biri olan *Gilan zərbxanası* (Ordubad rayonu) Naxçıvanda yerləşirdi. Burada «naxç» işarəsilə Sasani sikkələri zərb olunmuşdu[6]. Sasanilərin hakimiyyətinin zəifləməsi şəraitində Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası Naxçıvanın inkişafına müsbət təsir göstərdi. Bu dövrə aid sikkələr (V-VI əsrlər), Albaniya hökmdarı *Cavanşirin* [638-680/81] *statuetkası* (SPb, Ermitaj), *qrifon* (Culfa rayonu), *Biləv qalası, Dəmirlər, Xarabagilan* (Ordubad rayonu), *Dəlmə* (Şahbuz rayonu) və b. yaşayış məskənlərindən əldə edilmiş zəngin arxeoloji materiallar tərəqqidən xəbər verir.

Ərəb işğalları dövründə [VII-VIII əsrlər] başqa Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan da **Ərəb Xilafətinin** tərkibinə daxil edildi[7]. Ərəb sərkərdəsi *Həbib ibn Məsləmə* Naxçıvan şəhərini ələ keçirərkən şəhər əhalisi qarşısında götürdüyü öhdəliklər barədə xüsusi müqavilə imzaladı[8].

İslam dininin yayılması, geniş ərazili Ərəb Xilafətinə daxil olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvanın inkişafına müsbət təsir göstərdi. Bununla belə, yadelli əsarətini qəbul etməyən Azərbaycan xalqı ərəblərin işğalçılıq siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsinə qalxdı. *Babəkin* başçılıq etdiyi azadlıq müharibəsinin [816-837] əsas mərkəzlərindən biri də Naxçıvan oldu[9]. Ərəb mənbələrində bütövlükdə Azərbaycan haqqında, o cümlədən də Naxçıvan barədə məlumatlar daha da artdı. *Əl-Bəlazuri, İbn Xordadbeh, əl-Müqəddəsi, əl-İstəxri, əl-Biruni, Yaqut Həməvi* və b. görkəmli tarixçilər, coğrafiyaşünaslar Naxçıvandan geniş bəhs edirlər.

Naxçıvanın bütün islam dünyasında məşhur olmasının ən parlaq faktlarından biri də budur ki, buradakı *Tanrıçılığa* məxsus olan qədim *Əshabi-Kəhf («Mağara sahibləri»)* abidəsi Qurani-Kərimin 18-ci surəsi olan əl-Kəhf («Mağara») surəsinin 9-26-cı ayələrində əks olunmuşdur. Bu ayələrdə *Allahdan başqasına inananlardan ayrılıb* mağaraya sığınan gənclərdən, onların 300 ildən çox yuxuya qalmasından və oyandıqdan sonra başlarına gələnlərdən söz açılır[10]. Əshabi-Kəhf Naxçıvanın şöhrətini daha da artırdı, bu qədim inanc yeri isə müsəlmanların məşhur ziyarət yerinə çevrildi". Əlincəçay xanəgahı (Culfa rayonu) da bu dövrə aid olub, VIII əsrdən mövcuddur.

Babəkin başçılıq etdiyi azadlıq müharibəsi Ərəb Xilafətinin əsaslarını zəiflətdi. Azərbaycan ərazi-sində **Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər** sülalələrinin və Şəki hakimlərinin idarə etdikləri müstəqil dövlətlər meydana gəldi[12]. Naxçıvan əvvəlcə Sacilər, sonra isə Salarilər sülalələrinin idarə etdikləri Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdu. Bəzi məlumatlara görə təxminən X yüzilin 80-ci illərindən XI yüzilin ortalarınadək Naxçıvan ərazisində **Naxçıvan şahlığı** adlanan bir əmirlik yaranmış, buranı **Əbu-düləfilər** sülaləsi idarə etmişdi. Naxçıvan tarixinin bu dövrü barədə *Aza körpüsü* (Ordubad rayonu), *Əlincə qalası* (Culfa rayonu), *Alovtəpə* (Kəngərli rayonu), *Dəvəli* (Şərur rayonu) tarixi abidələri, həmçinin başqa yaşayış məskənlərindən əldə edilmiş tapıntılar çox qiymətli məlumatlar verir.

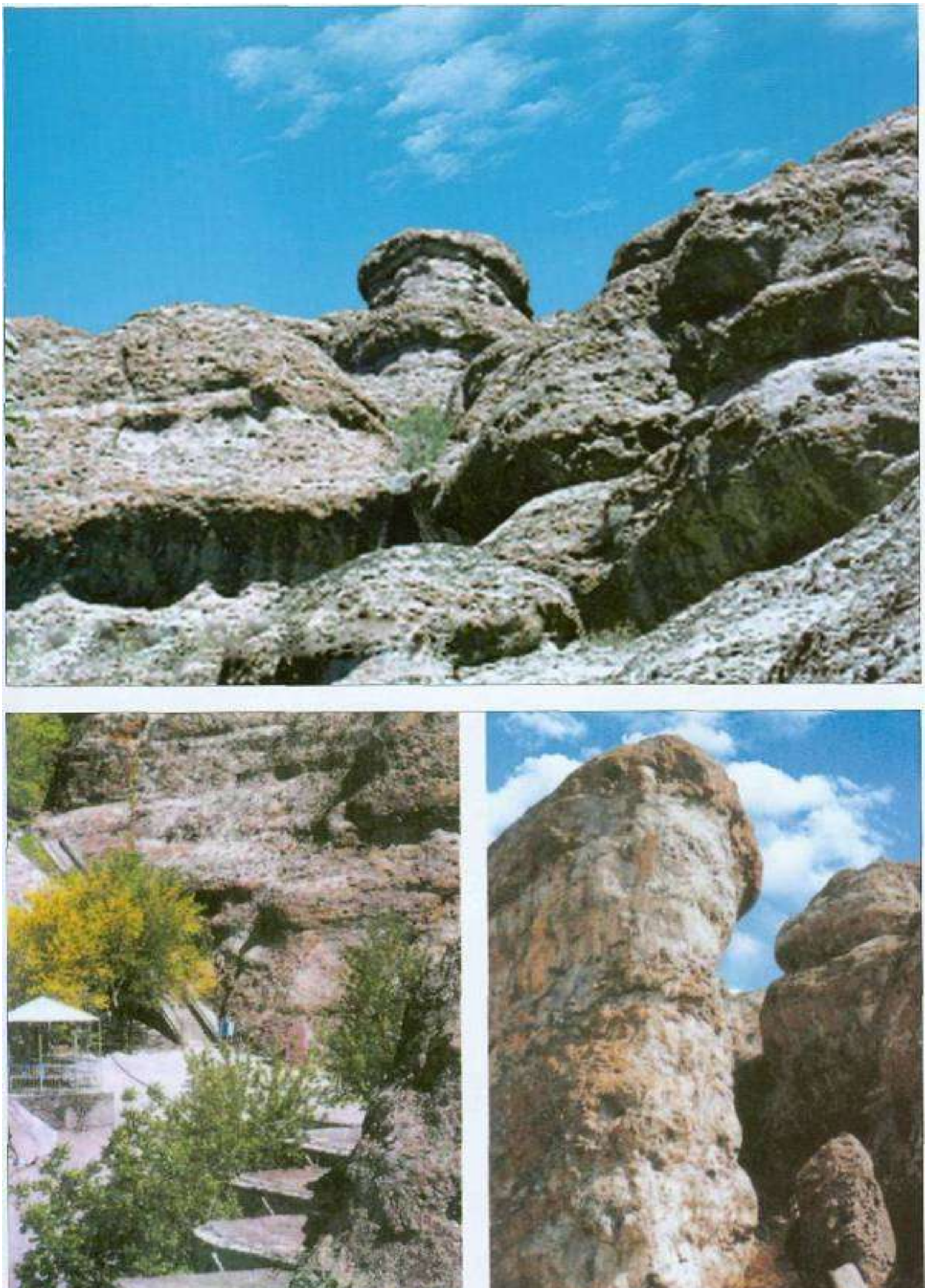

Əshabi-Kəhf («Mağara sahibləri») ziyarətgahı
As-habi-Kahf («Cave holders»), a place for pilgrimage

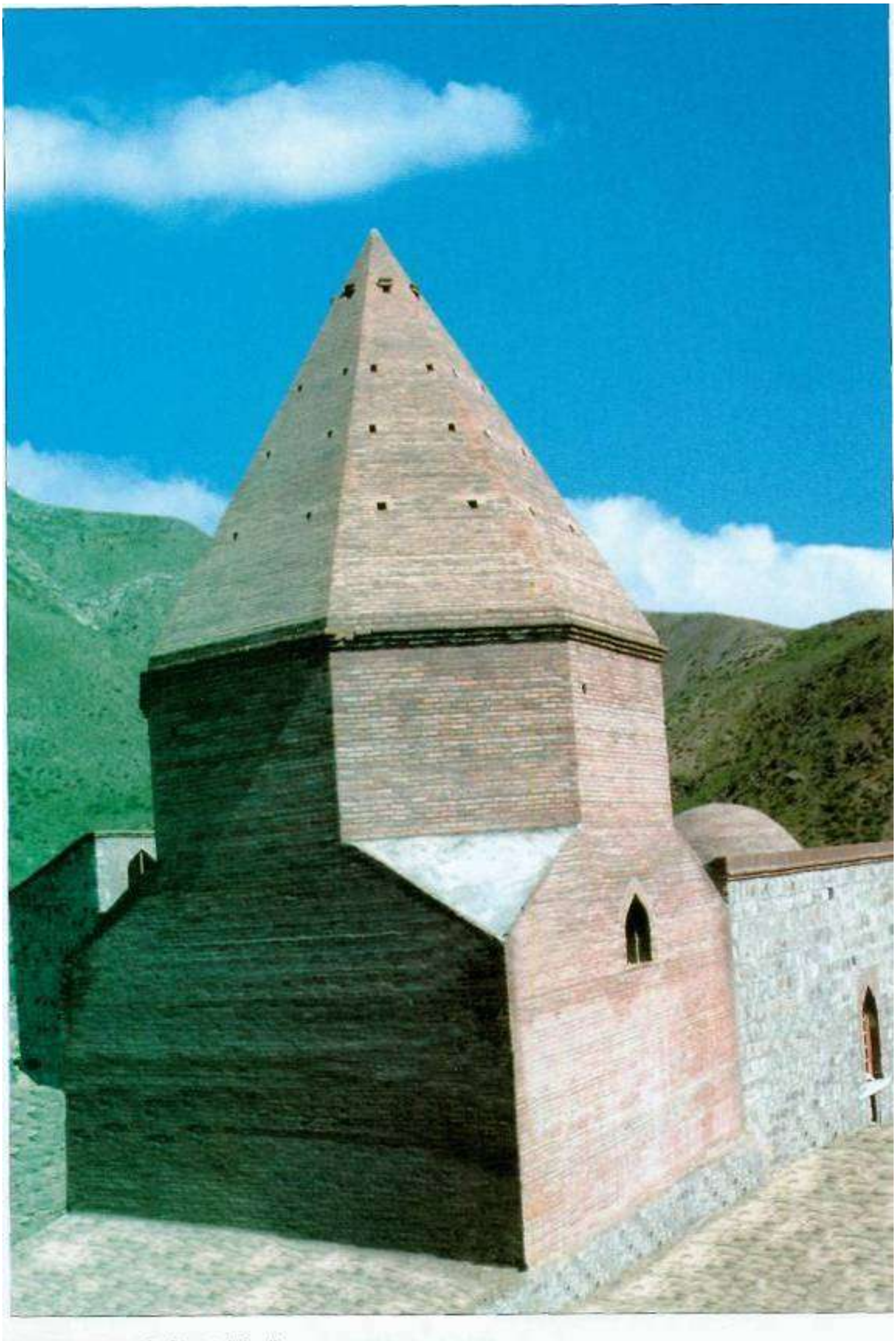

Əlincəçay xanəgahı (Nəimi türbəsi)
Alinjeriver cloister for dervishes (Naimi's tomb)

Azərbaycan xalqının ən möhtəşəm qəhrəmanlıq eposlarından biri olan **«Kitabi-Dədə Qorqud»** dastanlarının yayıldığı tarixi-coğrafi ərazidə Naxçıvan özünəməxsus yer tutur[13]. Dastanın bir sıra qolları, bu qəhrəmanlıq eposunda cərəyan edən bir çox hadisələr bilavasitə Naxçıvanla bağlıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında adı çəkilən çoxsaylı toponimlərin Naxçıvanda və Naxçıvanın əhatəsindəki Qərbi Azərbaycan torpaqlarında olması bu diyarın ən qədim oğuz-türk torpaqlarından biri olduğunu göstərir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında Naxçıvanda və bütövlükdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında ermənilərlə bağlı heç bir toponimə rast gəlinmir. Bu faktın özü də ermənilərin bu yerlərə sonralar köçüb gəldiklərini sübut edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının misilsiz əhəmiyyətini nəzərə alan ümummilli lider *Heydər Əliyev* 1997-ci il aprelin 20-də bu qəhrəmanlıq eposunun 1300 illiyinin qeyd edilməsi haqqında fərman vermis, yubiley beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdu. Naxçıvanda Oğuzun başbiləni Dədə Qorquda ehtiram əlaməti olaraq *«Dədə Qorqud» meydanı* salınmış, onun şərəfinə abidə ucaldılmışdır.

Sultan Toğrulun [1038-1063] **Böyük Səlcuq İmperiyasını** yaratması ilə dünya tarixində böyük dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Naxçıvan ərazisi Böyük Səlcuq türk imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Qədim türk yurdu olan Naxçıvan şəhəri bu dövrdə daha da tərəqqi etdi.

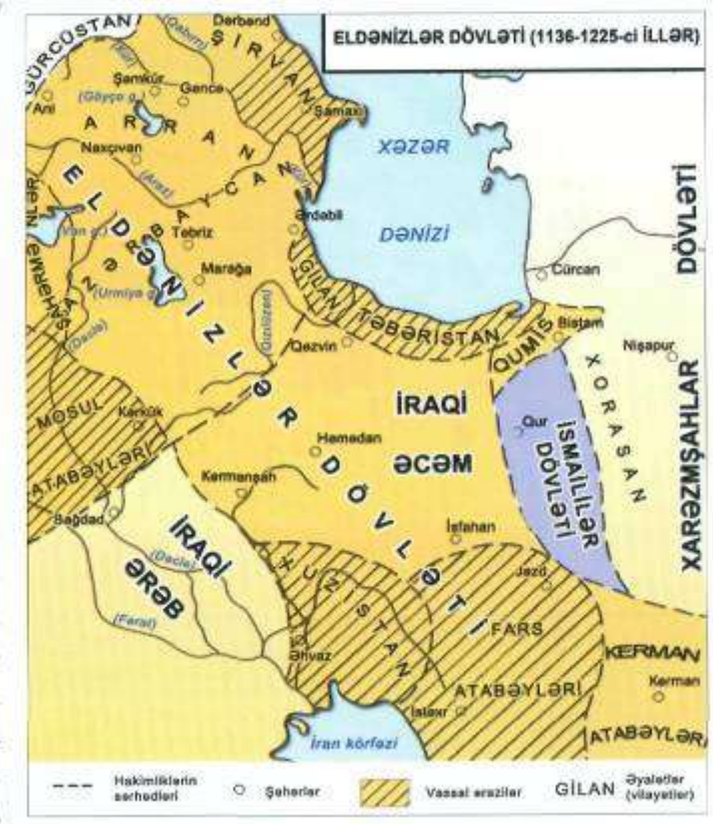

Böyük Səlcuq İmperiyasının süqutundan sonra Azərbaycan ərazisində *Şəmsəddin Eldəniz* [1136-1175] tərəfindən əsası qoyulan *Azərbaycan Atabəylər - Eldənizlər dövləti* [1136-1225] yarandı[14]. Bu zaman Naxçıvan Atabəylər dövlətinin paytaxtına çevrildi. Atabəylər dövlətinin xəzinəsi Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Əlincə qalasında saxlanılırdı. Azərbaycan hökmdarı ***Məhəmməd Cahan Pəhləvanın*** dövründə [1175-1186] Naxçıvan hakimi ***Qızıl Arslan***, onun ölümündən sonra isə arvadı ***Zahidə xatun*** idi. Atabəylər - Eldənizlər dövründə Naxçıvan Azərbay-canın iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri kimi dünya miqyasında şöhrət qazanmışdı. Naxçıvan haqqında məlumat verən qiymətli mənbələrdən birində yazılır: **«Naxçıvan - Azərbaycanda şəhərdir, böyükdür və əhalisi çoxdur, hündür yerdə yerləşir, çox möhkəmləndirilmişdir. Çoxlu saraylar, şəhərkənarı qəsrlər - köşklər və təmtəraqlı eyvanlar tikilib; şəhərin yanında daşdan qala tikiblər, qalada mədrəsə, nıəscid inşa ediblər; qalada şirinsulu bulaq var. Deyirlər ki, yer üzündə bundan çox əhalisi olan şəhər yoxdur; bütün tikililər kəcdən və bişmiş kərpicdəndir. Köşklərin çoxu qalalar kimi üç və dörd mərtəbəlidir. Şəhərətrafi** (savad) **çox**

gözəldir, axar suyu, bağları və yaşıllığı çoxdur. Araz çayı şəhərin içərisindən axır. Əlahəzrət Eldənizin mübarək zamanında şəhər özünün ən yüksək əzəmətinə çatdı. Orada hökmdarın iqamətgahı (dar əl-mülk) və hökumət binaları (dövlətxanalar) **tikildi»[15].**

Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən Naxçıvan memarlığı Atabəylər dövründə ayrıca məktəbə çevrildi. Bütün Şərqdə məşhur olan Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi böyük sənətkar və mütəfəkkir alim ***Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani*** idi.

ƏCƏMİ Əbubəkr oğlu Naxçıvani (XII əsrin 20-ci illəri - XII əsrin sonu) -Böyük Azərbaycan memarı. Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi. Orta əsr Azərbaycan memarlığına yeni istiqamət vermiş, Yaxın Şərq memarlığına güclü təsir göstərmişdir. Əcəminin adı XII əsr Azərbaycan intibahının görkəmli sıınaları arasında şərəfli yer tutur. Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvani kimi onun adı da Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Şərqin böyük dühaları ona «Şeyxül-mühəndis» (mühəndislərin başçısı) fəxri adı vermişdilər.

Əcəminin yaradıcılığı Azərbaycan Eldənizlər (Atabəylər) dövlətinin paytaxtı Naxçıvanla bağlı olmuşdur. Mühüm beynəlxalq ticarət yolları qovşağında yerləşən, Eldənizlər dövründə Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzi olan Naxçıvanda geniş abadlıq və tikinti işləri aparılırdı. Əcəminin yaratdığı ilk məlum abidə Yusif Küseyir oğlu türbəsidir. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən və el arasında «Atababa günbəzi» adı ilə tanınan bu türbə 1162-ci ildə tikilmişdir. Böyük sənətkarın digər əsəri məşhur Möminə xatun türbəsidir. Təkcə Azərbaycanda deyil, bütün islam aləmində ən hündür və incə kompozisiyalı türbələrdən sayılan Möminə xatun türbəsini Əcəmi 1186-cı ildə Naxçıvanın qərb hissəsində ucaltmışdır. El yaddaşında «Atabəy günbəzi» adı ilə qalan bu türbə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin arvadı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə xatunun şərəfinə tikilmişdir. Türbə böyük bir memarlıq kompleksidir. Onguşəli Möminə xatun türbəsi monumental abidədir, misilsiz sənət nümunəsidir.

Əcəminin yaratdığı tikililərdən biri də qoşa minarədən və bunları birləşdirən baştağdan-portaldan ibarətdir. Bu abidə, Möminə xatun türbəsi də daxil olmaqla, böyük bir memarlıq kompleksinin giriş hissəsidir. Bu kompleksə daxil olan və XlX əsrə kimi dağınıq halda qalmış Nax-çıvan Cümə məscidi, mənbələrdə adı çəkilən «Darülmülk» - Eldənizlər sarayı və «Dövlətxana» - hökumət binası da Əcəmi sənətinin nümunələridir. Tədqiqatçılar Əcəminin bu abidələrdən başqa, Naxçıvanda daha bir çox binalar tikdiyini qeyd edirlər.

Əcəmi yaradıcılığı Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri memarlığına böyük təsir göstərmişdir. Marağadakı Göy günbəz (1196-cı il), Naxçıvan yaxınlığındakı Gülüstan türbəsi (XIII əsr), Qarabağlar türbəsi (XII-XIV əsrlər), Bərdə və Səlmas türbələri (XIV əsr), türk memarı Sinanın (XVI əsr) İstanbulda tikdiyi türbələrdə Əcəmi ənənələri yaşayır. 1926-cı ildə Gəncədə Nizaminin məzarı üstündə abidə qoyularkən Əcəmi irsindən istifadə edilmiş, onun üslubunda tikil-mişdir. Bakıda ucaldılmış Nizami heykəlinin kürsü hissəsində, Şuşadakı Vaqif türbəsində, Naxçıvan şəhərindəki Hüseyn Cavid məqbərəsində Əcəminin memarlıq irsinin təsiri aydın hiss olunur. Məşhur Avstraliya sənətşünası Ernest Dits qeyd edirdi ki, Sinanın İstanbulda tikdiyi türbələr Naxçıvan türbələrinin təsiri altında yaranmışdır. E.Dits yazırdı ki, Sinan ordu mühəndisi kimi 1535—1536-cı illər səfəri zamanı Naxçıvana gəlib, Əcəminin memarlıq məktəbi ilə tanış olmuşdur.

Əcəmi yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan intibahının parlaq təzahürlərindəndir. Abidələrindəki zəriflik, memarlıq bölgülərinin quruluşu, ornament bəzəklərinin oynaqlığı orta əsr anlayışı çərçivəsinə sığmayan sənətkarlıq təfəkkürünün məhsuludur. Onun ornament kompozisiyaları bədiiliklə riyazi fikrin vəhdətinə əsaslanır.

1976-cı ildə böyük sənətkarın anadan olmasının 850 illiyi geniş qeyd olunmuşdur[16].

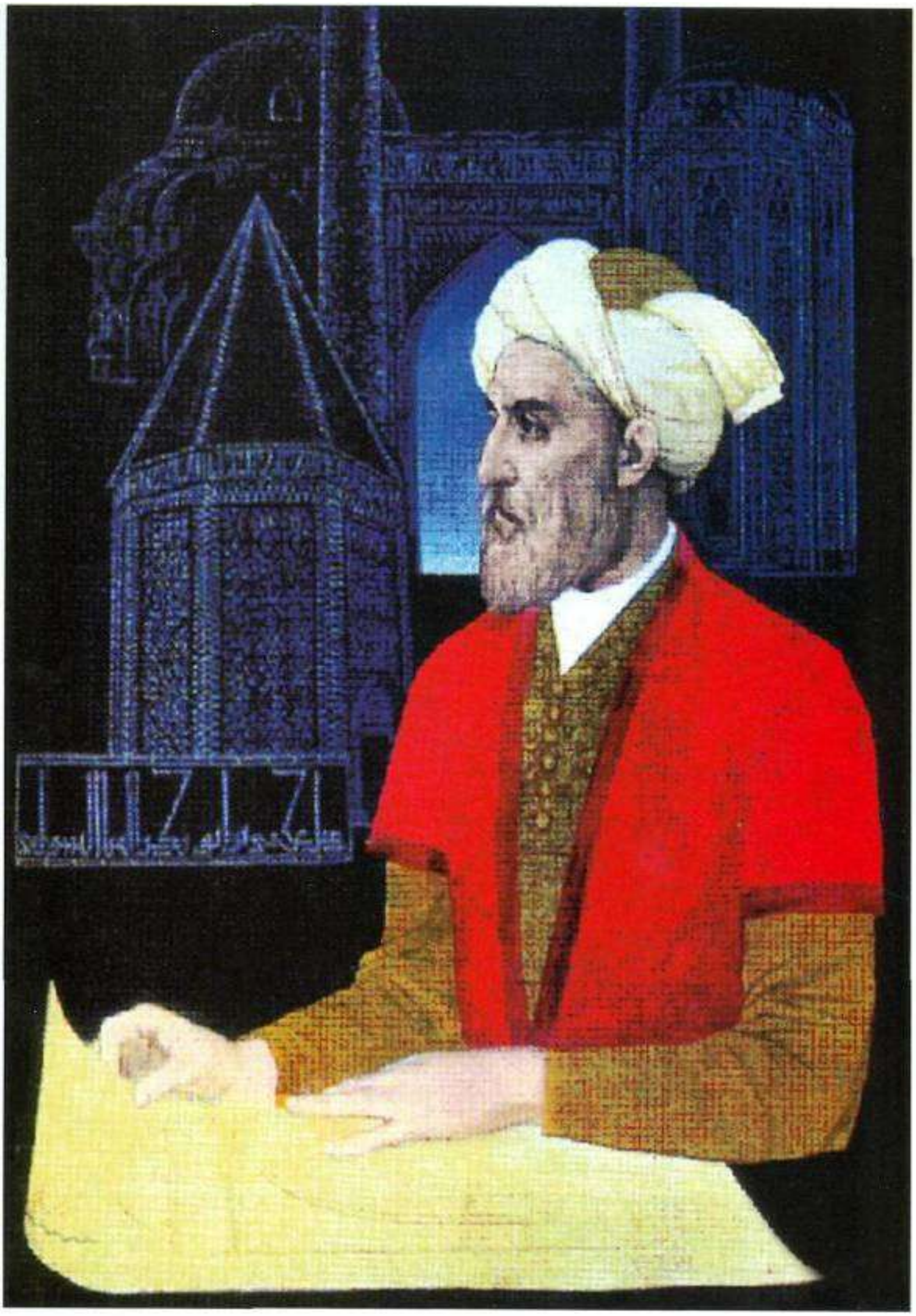

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani
Ajami Abubakr oghlu Nakhchivani

Monqollann yürüşü [1221] nəticəsində zəifləyən Atabəylər-Eldənizlər dövlətini *Xarəzmşah Cəlaləddin* aradan qaldırdı. Naxçıvan Xarəzmşahın əlinə keçdi. Bu 1231-ci ilədək davam etdi. Monqolların ikinci yüriişü [1231-1239-cu illər] ilə Azərbaycanda monqol ağalığı bərqərar oldu.

1256-cı ildə beşinci monqol ulusu **Hülakülər (və ya EIxanilər) dövləti** yarandıqda Azərbaycan torpaqları bu dövlətin tərkibinə daxil edildi[17]. Naxçıvan o zaman Azərbaycanın cənub torpaqlarının inzibati-ərazi baxımından bölündüyü doqquz tüməndən biri idi. Azərbaycanın 27 şəhərindən beşi - Naxçıvan, Əlincə, Ordubad, Azad və Maku Naxçıvan tüməninə daxil idi. Bu dövrdə Azərbaycanda ağalıq üstündə **Qızıl Ordu** (Qızıl Orda), **Çobanilər, Cəlairilər** mübarizə aparırdılar. ***Əmir Teymurun*** [1370-1405] güclənməsilə vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Əmir Teymur 1387-ci ildə Naxçıvan torpaqlarını tutdu. Əlincə qalası mühasirəyə alındı. Əlincə qalasının müdafiəçiləri Teymur qoşunlarına qarşı 14 ilə qədər qəhrəmancasına mübarizə apardılar və qalanı təslim etmədilər. Teymurilərə qarşı mübarizədə hürufilər mühüm rol oynayırdı. Hürufiliyin banisi, böyük Azərbaycan mütəfəkkiri ***Fəzlüllah Nəimi*** 1394-cü ildə Teymurun oğlu ***Miranşah*** tərəfindən Naxçıvanda öldürüldü (Nəiminin məzarı hazırda xalqın müqəddəs ziyarət yerinə çevrilmişdir). 14 illik qəhrəmanlıq mübarizəsindən sonra Əlincə qalası da daxili çəkişmələr nəticəsində süquta uğradı. Bu hadisədən bir müddət sonra Teymur Təbrizdən Naxçıvana gəlib, Əlincə qalasının başına çıxaraq onu seyr etmiş, qalanın əzəməti onu heyran qoymuşdu[18].

Naxçıvan XIII—XIV əsrlərdə. ***Qaynaq:*** *Piriyev V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII—XIV əsrlər). Bakı, 2004*
Nakhchivan in XIII—XIV centuries. ***Source:*** *Piriyev V. The pages from the history of Nakhchivan (XIII—XIV centuries). Baku, 2004*

XIII-XIV yüzillərdəki tarixi şəraitin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, Naxçıvan sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etməkdə idi. Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət sahəsində mühüm irəliləyiş nəzərə çarpırdı. Həmin dövrdə Naxçıvan, Ordubad, Culfa şəhərləri Azərbaycanın şəhər həyatında mühüm yer tuturdu. Naxçıvanda görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri fəaliyyət göstərirdi.

Əslən naxçıvanlı olan görkəmli Azərbaycan alimi ***Nəsirəddin Tusi*** dünyanın elm korifeyləri sırasında layiqli yer tutmuş dahi Azərbaycan alimi idi.

N Ə S İ R Ə D D İ N T U S İ Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən (17.2.1201, Tus - 25.6.1274, Bağdad) - dahi Azərbaycan alimi. Böyük ensiklopediyaçı mütəfəkkir, filosof, ictimai-siyasi xadim. İlk təhsilini atasından və dayısından almış, sonra Xorasanda humanitar və dəqiq elmlərin müxtəlif sahələrini dərindən öyrənmişdir.

Nəsirəddin Tusi 1259-cu ildə Marağa rəsədxanasını təşkil etmişdir. Bu, onun dünya elmi və mədəniyyəti tarixində ən mühüm xidmətlərindən biridir. O, müxtəlif xalqların 100-dən çox nümayəndəsini buraya toplamış, onların işləməsi üçün lazımi şərait yaratmışdır. Rəsədxana nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə o dövrün bütün bilik sahələri, elmi, dini, fəlsəfi və ictimai-siyasi təlimləri öyrənilirdi.

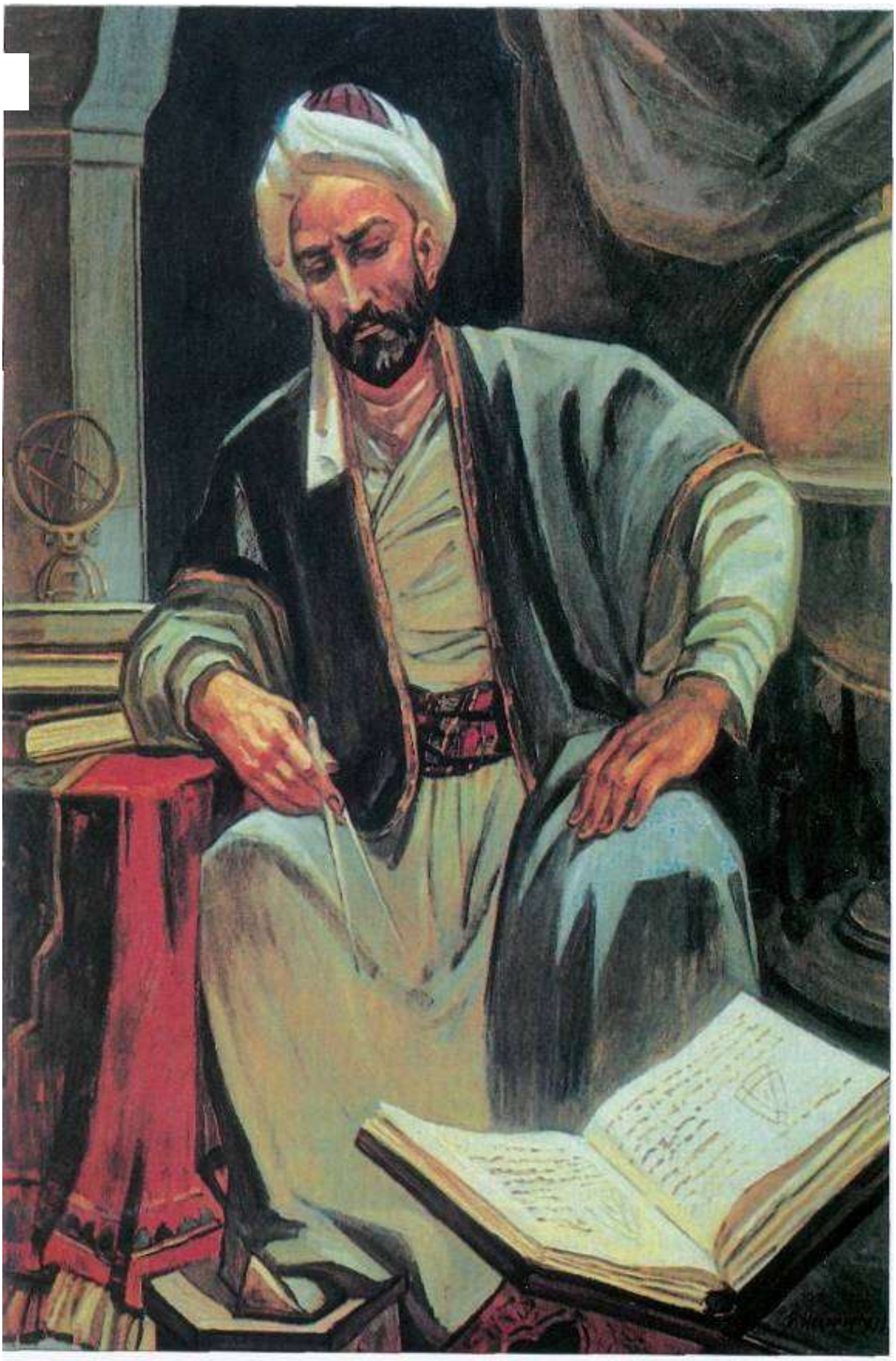

Nəsirəddin Tusi. Rəssam Nəcəfqulu. 1981
Nasiraddin Tusi. Painter Najafgulu. 1981

Mədrəsənin 400 mindən çox kitabı olan zəngin kitabxanası var idi. Nəsirəddin Tusi Bağdadda səfərdə olarkən vəfat etmiş, öz vəsiyyətinə görə onun yaxınlığındakı müqəddəs Kazımeyn şəhərində dəfn edilmişdir.

Nəsirəddin Tusinin Sədrəddin Əli, Əsiləddin Həsən və Fəxrəddin Əhməd adlı üç oğlu da elm yolunu tutmuş, eyni zamanda dövlət işlərində çalışmışlar. Nəsirəddin Tusi nəslindən olanlar sonralar Naxçıvan ərazisində yaşamış, elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində tanınmışlar. Nəsirəddin Tusi nəslinin Ordubad mahalında yaşaması və buna görə I Şah Abbasın [1587-1629] oranı bütün vergilərdən azad etməsi haqqında fərmanı XVII əsrdə Ordubadda tikilmiş böyük Cümə məscidinin qapısı üstündəki daş kitabədə həkk olunmuşdur.

Nəsirəddin Tusinin ilahiyyat, fəlsəfə, siyasət və etikaya dair əsərlərində onun dünyagörüşü geniş əks olunmuşdur. Nəsirəddin Tusi öz əsərlərində insanın iradə azadlığına mühüm yer verirdi. Nəsirəddin Tusi İbn Sina və Bəhmənyar məktəbinin görkəmli davamçısı olub, onların ideyalarını inkişaf etdirmişdir.

Nəsirəddin Tusinin etik və ictimai-siyasi görüşləri, əsas etibarilə 1235-ci il-də yazılmış «Əxlaqi-Nasiri» əsərində əksini tapmışdır. Bu əsərdə xasiyyətlərin müxtəlif aspektləri, fəzilətli və qəbahətli cəhətləri araşdırılır, insanı kamilləşdirən keyfiyyətlər, xeyir və səadətə aparan məziyyətlər göstərilir. Diqqəti insan və cəmiyyət münasibətlərinə yönəldən Nəsirəddin Tusinin idarəetmə nəzəriyyəsində özünü, ailəni və dövləti idarəetmə məsələləri təhlil edilir, insanların «ədalət, fəzilət və hikmət qanunları əsasında idarə edilməsi» zəruri sayılır. Nəsirəddin Tusi fiqhə (müsəlman hüququ) dair əsərlərində humanist mövqe tutmuş, insanların əmin-amanlığı qayğısına qalmağı ümdə prinsip saymışdır. Nəsirəddin Tusi poeziya nəzəriyyəsinə, musiqiyə dair traktatların və fəlsəfi şeirlərin də müəllifidir. Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü, geniş məzmunlu fəlsəfəsi, mütərəqqi etik və ictimai-siyasi, habelə ilahiyyata dair fikirləri təkcə tarixilik baxımından deyil, bugünün özündə də böyük maraq doğurur, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsirəddin Tusinin riyaziyyat, astronomiya və fizika sahələrində misilsiz xidmətləri vardır. «Zic-Elxani» əsərində planetlərin geosentrik orbitinin əsas elementləri verilmiş, onların sutkalıq orta hərəkəti öz dövrünə və hətta XVII əsr astronomiya müşahidələrinə nisbətən daha dəqiq təyin edilmişdir. Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə Yerin fırlanma oxunun illik presessiyasının qiyməti (51^{2}4) tapılmışdır (müasir qiyməti 51^{2}2). «Zic-Elxani» əsərində çoxlu riyazi, astronomik və coğrafi cədvəllər də verilir. Ən mühümləri sinus və tangensin 60-lıq say sistemində üçrəqəmli triqonometriya cədvəlləri və XIII əsrdə məşhur olan 256 şəhərin coğrafi koordinatlar cədvəlidir. X.Kolumbun müəllimi P.Toskanelli bu cədvəldən istifadə etmişdir. Cədvəl Londonda [1652-ci il] və Oksfordda [1711-ci il] ərəb və latın dillərində çap edilmişdir. Marağa rəsədxanasında fəaliyyət göstərən azərbaycanlı mühəndis Kəriməddin Səlmasi alman alimi Martin Böhaymdan (1459-1507) 2 əsr əvvəl [1266-cı ildə] coğrafi qlobusu hazırlamışdır. Nəsirəddin Tusinin «Təhriri-Öqlidis» («Evklidin şərhi») əsəri həndəsənin inkişafına təkan vermiş, Romada ərəb [1594-cü il] və latın [XVII əsr] dillərində nəşr olunmuş, fransız riyaziyyatçısı A.Lecandrın, ingilis riyaziyyatçısı J.Vallisin və italyan alimi J.Sakkerinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Nəsirəddin Tusi bu əsərdə və «Həndəsənin əsasları»nda Evklidin 5-ci postulatı haqqında öz nəzəriyyəsini vermiş, üçbucağın daxili bucaqlarının cəmi arasında əlaqəni tapmışdır. Arximedin «Kürə və silindr» və «Dairənin kvadratlanması» əsərlərindəki nisbətlər nəzəriyyəsini Nəsirəddin Tusi inkişaf etdirmişdir. Nəsirəddin Tusinin verdiyi ədəd anlayışı müasir təsəvvürə uyğun gəlir və o, bu sahədə Avropa riyaziyyatçılarını 400 il qabaqlamışdı.

O, Menelay teoreminin, müasir triqonometriyanın əsas teorem və düsturlarını vermiş, sferik üçbucağın üç bucağına görə tərəfləri təyin etmiş, diskret və kəsilməz kəmiyyətlər anlayışına dialektik tərif vermişdir. Nəsirəddin Tusi hesaba aid əsərində tam ədəddən ixtiyari dərəcədən kökalma əməlini kökünün nümunəsi kimi izah etmiş (riyaziyyat tarixində ilk dəfə), ədəd üçbucağını əmələ gətirən binomial əmsalları və onlar arasındakı qanunauyğunluqları göstərmiş,Nyuton binomunu sözlə ifadə etmişdir. Nəsirəddin Tusi fizikaya sözün ən geniş mənasında bütün təbiətşünaslıq məsələlərini aid etmişdir. Burada bəsit və mürəkkəb cisimlər, yerdə və göydə əmələ

gələn hadisələrin, məsələn, göy gurultusu, ildırım, şimşək, yağış, qar, zəlzələ və buna oxşar hadisələrin səbəbləri, mürəkkəb maddələr, onların tərkiblərinin xüsusiyyətləri (mineralogiya), bitkilər, onların növləri, nəfs və qüvvələri (botanika), ixtiyari və iradi hərəkət edən cisimlər, onların hərəkət xüsusiyyətləri, nəfs və qüvvələri (zoologiya), insanın düşüncəli nəfsinin xüsusiyyətləri (psixologiya) öyrənilir. Nəsirəddin Tusi təbabət, əkinçilik elmi və s.-ni fizikanın əlavə bölmələri hesab etmişdir. Nəsirəddin Tusinin və Marağa rəsədxanası alimlərinin kəşf və ixtiraları bəşər elmi fikrini zənginləşdirmişdir. Mənbələrdə Nəsirəddin Tusiyə fövqəladə qabiliyyətinə, dərin zəkasına və misilsiz xidmətlərinə görə «on birinci əql» («əl-əql əl-hadi-əşər» - Şərq peripatetizmi on əql növünün mövcudluğunu qəbul edirdi) və «bəşər ustadı» («ustad əl-bəşər») deyilmişdir.

Naxçıvan sancağının ərazi-inzibati bölgüsü.
***Qaynaq:** Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997.*
The territorial-administrative division of the Nakhchivan Sanjag.
***Source:** «The detailed notebook of the Nakhchivan Sanjag». Baku, 1997.*

1981-ci ildə böyük alimin anadan olmasının 780 illik yubileyi geniş qeyd olunmuş, şərəfinə medal təsis edilmiş, abidələri ucaldılmış, portreti (xalq rəssamı Nəcəfqulu) yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının bir sıra elm, təhsil və mədəni-maarif müəssisəsinə, o cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasına, küçələrə Nəsirəddin Tusinin adı verilmişdir. YUNESKO-nun qərarı ilə anadan olmasının 800 illik yubileyi dünya miqyasında qeyd edilmişdir. Bu münasibətlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Nəsirəddin Tusinin anadan olmasının 800 illiyi haqqında» 13 iyun 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə yubiley komissiyası yaradılmış və yubileyi keçirilmişdir'[9].

Səncər ibn Abdulla ən-Naxçıvaninin oğlu ***Hinduşah Naxçıvani*** (1245-1328), nəvəsi ***Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani*** (1295— 1376), nəticəsi ***Kəmaləddin ibn Məhəmməd Naxçıvani*** Azərbaycanın elm tarixində layiqli yer tuturlar. Hinduşah Naxçıvani görkəmli tarixçi, dilçi, filosof, dərin və hərtərəfli ensiklopedik biliyə malik olan alim və dövlət xadimi idi. Onun oğlu Məhəmməd də atasının yolunu davam etdirmişdir. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin dövrümüzədək iki qiymətli əsəri gəlib çatmışdır.

Səncər ibn Abdullanın digər oğlu ***Seyfəddövlə Naxçıvani*** Elxanilər dövründə yüksək dövlət vəzifəsi tutmuş, qardaşı Hinduşahın elmi inkişafında mühüm rol oynamışdı[20].

Görkəmli filiosof ***Nəcməddin Naxçıvani,*** alim, mütəfəkkir ***Həsən Naxçıvani***, həkim, sufi ***Kəmaləddin Naxçıvani***, məşhur vəkil ***Qəvaməddin Naxçıvani*** və b. da Azərbaycanın elm və mədəniyyət tarixində dərin iz qoymuşlar.

XIII-XIV əsrlərdə Naxçıvan memarlıq məktəbi də öz əvvəlki ənənələrini uğurla davam etdirmişdir. Bu sahədə ***Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvaninin,*** **memar** ***Camaləddin Naxçıvaninin*** və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani *Bərdə türbəsinin* [1322] və *Qarabağlar türbəsinin* [XIV əsrin 30-cu illəri], memar Camaləddin Naxçıvani isə *Xanəgah* türbəsinin müəllifləridir.

Naxçıvanın XIII-XIV əsrlər tarixinə dair ilk mənbələrdə olduqca qiymətli məlumatlar vardır. Bu dövrə dair çox qiymətli arxeoloji qazıntı materialları da aşkar olunmuşdur. *Əlincə* (Culfa rayonu) və *Babi* (Şahbuz rayonu) *zərbxanaları, Naxçıvan Cümə məscidi, Xarabagilan, Vənənd*

məscidi, Nüsnüs piri, Biləv nekropolu, Dər türbəsi, Düylün piri (Ordubad rayonu), *Ziyaülmülk körpüsü, Gülüstan türbəsi* (Culfa rayonu), *Köhnəqala* (Şahbuz rayonu), *Dədəli körpüsü* (Şərur rayonu), *Qarabağlar türbəsi* (Kəngərli rayonu), *Ağoğlan türbəsi* (Sədərək rayonu) və b. abidələr bu dövrün zəngin tarixindən xəbər verir.

XV-XVI yüzillərdə Naxçıvan Azərbaycan **Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu** və **Səfəvi dövlətlərinin tərkibində** olmuşdur[21]. Naxçıvan Səfəvi dövlətinin mühüm əyalətlərindən biri idi.

Çox mühüm hərbi-strateji mövqeyə malik olan Naxçıvan XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq uzun zaman Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ən qaynar məntəqəsinə çevrilmiş və dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir. Səfəvi hökmdarı ***Məhəmməd Xudabəndə dövründə*** [1578-1587] Naxçıvanın idarəsi Azərbaycanın ən cəngavər tayfalarından biri olan kəngərli-ustaclı tayfasının başçılarına həvalə edildi. Hələ bizim eranın əvvəlində peçeneqlərlə birlikdə Naxçıvan ərazisində məskunlaşmış kəngərlilər ustaclı tayfasının tərkibində Səfəvi dövlətinin yaradılmasında fəal iştirak etmişdilər. Kəngərli tayfasının başçıları XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğallarınadək Naxçıvanın irsi hakimləri idilər.

XVI yüzilliyin sonlarından XVIII yüzilin 40-cı illərinədək Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan, yenidən tarixin ağır sınaqları qarşısında qaldı[22]. Ölkə **Səfəvi, Osmanlı** və **Rusiya** imperiyaları arasında hərbi-siyasi rəqabət meydanına çevrildi. Qanlı toqquşmalar yenidən Naxçıvanm inkişafına ağır zərbə vurdu. Nəhayət, Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarını geri almağa nail oldu.

Şah I Abbasın dövründə vəzir təyin edilmiş ***Hatəmbəy Ordubadi*** böyük Səfəvi imperiyasının idarə olunmasında mühüm rol oynamışdı. Şah I Abbas 1606-cı ildə Ordubada səfərindən sonra şəhəri soyurqal kimi ona bağışlamış, Hatəmbəy isə burada geniş quruculuq işləri aparmışdı. Şah Abbasın fərmanı ilə (1607) ordubadlılar vergilərdən azad edilmişdilər. Həmin fərmanın kitabəsi indiyədək qalmaqdadır.

Uzunsürən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1639-cu ildə başa çatdı. Naxçıvan XVIII əsrin əvvəllərinədək Səfəvi dövlətinin tərkibində qaldı.

XVIII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın bir sıra torpaqları, o cümlədən Naxçıvan Osmanlı imperiyasının hakimiyyətinə keçdi. Osmanlı dövlətinin tərkibində olarkən, 1727-ci ildə «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» adlı siyahıyaalma sənədi tərtib olundu. «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» çox qiymətli tarixi sənəddir.

«Müfəssəl dəftər», eyni zamanda, Naxçıvan tarixini öyrənmək üçün də çox qiymətli mənbədir. Burada Naxçıvanın inzibati-ərazi bölgüsü, vergilərin miqdarı, əhalinin sayı və s. haqqında mötəbər məlumatlar verilir. Həmin məlumatların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, «Müfəssəl dəftər» üzrə yekun cədvəli oxuculara təqdim edirik[23].

Naxçıvanın XV əsrdən XVIII yüzilliyin əvvəllərinə qədərki tarixindən bugünkü nəsillərə çoxsaylı *numizmatik materiallar, daş qoç heykəlləri, İmamzadə kompleksi, Zaviyə məscidi* (Naxçıvan şəhəri), *Cümə məscidi, Amaras məscidi, Behrud körpüsü* (Ordubad rayonu), *Ərəzin nekropolu* (Culfa rayonu), *Parçı imamzadəsi* (Şərur rayonu), *Koroğlu qalası* (Sədərək rayonu) və digər çox qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri, tarixi abidələr yadigar qalmışdır.

Böyük Azərbaycan sərkərdəsi ***Nadirin*** hakimiyyətə gəlməsindən sonra [1736-1747] osmanlıların hakimiyyəti altında olan Azərbaycan torpaqları geri qaytarıldı və **Əfşar imperiyasının** tərkibinə daxil edildi. Çox mühüm strateji əhəmiyyəti olan Naxçıvanda öz hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışan Nadir şah Əfşar bu diyarın irsi hakimləri olan cəsur kəngərli tayfasının tanınmış nümayəndələrini ölkədən sürgün etdi. Lakin Nadirin hakimiyyəti bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da uzun sürmədi. Nadir öldürüldükdən [1747] sonra Azərbaycanda kiçik yerli dövlətlər - xanlıqlar yarandı.

Cədvəl 1

NAXÇIVAN SANCAĞININ İLLİK GƏLİRİ

№	Nahiyə	İllik gəlir (axça ilə)	Yaşayış məntə-qələrinin sayı	Sancağın illik gəlirində xüsusi çəkisi (% ilə)	Vergi verənlərin sayı və sancaq üzrə nisbəti (% ilə)
1	Naxçıvan	323.229	12	12,3	777 (7,9)
2	Əlincə	243.164	28	9,3	1.450 (14,8)
3	Sair Məvazi	152.342	16	5,8	151 (1,5)
4	Dərəşahbuz	104.398	21	3,9	153 (1,6)
5	Mülki-Arslan	89.333	8	3,4	550 (5,6)
6	Məvaziyi-Xatun	44.431	9	1,7	42 (0,4)
7	Qarabağ	293.430	15	11,2	247 (2,5)
8	Qışlağat	261.371	11	9,9	2.436 (24,9)
9	Dərəşam	47.865	4	1,8	264 (2,7)
10	Azadciran	408.455	37	15,5	2.918 (29,9)
11	Şorlut	28.870	5	1,1	133 (1,4)
12	Dərənürgüt	18.409	5	0,7	56 (0,6)
13	Sisyan	192.916	42	7,3	189 (1,9)
14	Dərələyəz	420.846	102	16,0	422 (4,3)

Cədvəldən aydın olur ki, Naxçıvan sancağının 9.788 vergi verəni xəzinəyə hər il 2.629059 axça ödəyirdi.

Nadirin ölümündən sonra Kəngərli tayfasının başçısı ***Heydərqulu xan*** [1747-1764] **Naxçıvan xanlığının** yaradıldığını elan etdi. Lakin qonşu dövlətlərin müdaxiləsi, habelə xanlıqda hakimiyyəti ələ keçirmək üstündə ara verməyən saray çəkişmələri Naxçıvan xanlığının zəifləməsinə səbəb oldu. Yalnız ***Kalbalıxanın*** [1787-1820] hakimiyyəti dövründə xanlıqda müəyyən sabitlik yarandı.

1795-ci ildə *Ağa Məhəmməd şah Qacar* Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüş zamanı o, Naxçıvan xanlığına da hücum etdi. Buna cavab olaraq Kalbalı xan 1796-cı ildə Azərbaycana işğalçı səfər edən rus ordusunun komandanı ***V.Zubovla*** yaxınlaşmağa meyil göstərdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar növbəti -1797-ci il hücumu zamanı Naxçıvan xanını cəzalandırdı. Kalbalı xanın gözləri çıxarıldı, kəngərlilərin bir hissəsi yenidən Naxçıvandan sürgün olundu. ***Abbasqulu xan*** taxta çıxarıldı[24]. 1797-ci ildə Şuşada Qacarın öldürülməsi ilə siyasi vəziyyət dəyişdi. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalı təhlükəsi daha da artdı.

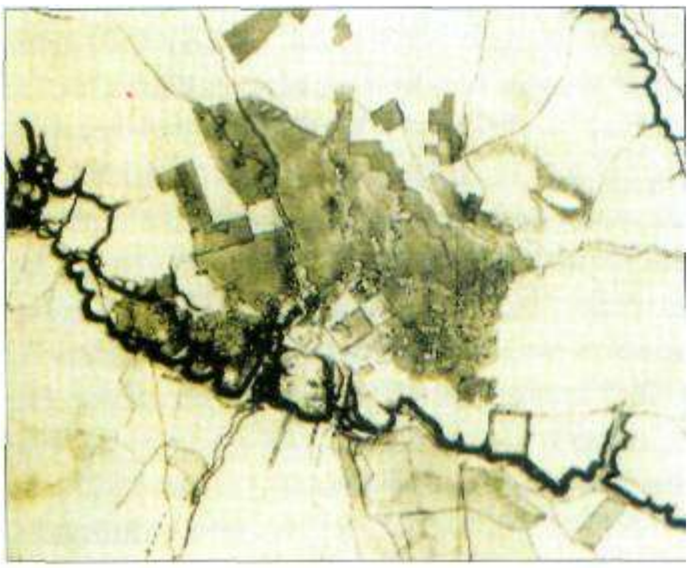

Naxçıvan şəhərinin planı. 1827
The plan of the city of Nakhchivan. 1827

Rusiya imperiyası 1803-cü ildə Azərbaycana qarşı müharibəyə başladı. Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışan Qacarlar İrani da 1804-cü ildə Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyata başladı. Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813) **1813-cü il oktyabrın 12-də** Gülüstan müqaviləsilə nəticələndi. Bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqları Rusiya və İran arasında **birinci dəfə bölüşdürüldü[25].** Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları isə Azərbaycanın cənub xanlıqları ilə birlikdə Qacarlar İranının nüfuz dairəsində qaldı.

Qacarlar Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını onun əlindən almağa, Rusiya isə Azərbaycanın işğalını başa çatdırmağa çalışırdı. Bu, 1826-1828-ci illərdə tərəflər arasında yeni müharibəyə səbəb oldu. Rusiya qoşunları 1827-ci il iyunun 26-da Naxçıvana daxil oldu. Oktyabrın 1-də İrəvan qalası tutuldu. Rusiya hərbi qüvvələri Azərbaycanın cənub torpaqlarında işğalçılıq əmə-liyyatlarına başladılar. **1828-ci il fevralın 10-da** Rusiya və Qacarlar dövləti arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsilə Azərbaycan torpaqları Rusiya ilə İran arasında **ikinci dəfə bölüşdürüldü.** Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya ilhaq olundu[26].Naxçıvan xanlığı 1747-1797-ci illərdə inzibati-ərazi baxımından ayrı-ayrı mahallara bölünmüşdü. 1797-1828-ci illərdə isə xanlıq Naxçıvan və Ordubad dairələrindən ibarət idi. Naxçıvan dairəsinə Əlincə, Xok, Dərələyəz mahalları, Ordubad dairəsinə isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Çənnəb, Biləv mahalları daxil idi. Xanlığın ərazisində iki şəhər - Naxçıvan və Ordubad şəhərləri vardı.

Naxçıvan xanlığının iqtisadi həyatında ənənəvi məşğuliyyət sahələri - kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq üstün yer tuturdu. Xəzinə (dövlətə məxsus), xalisə (xan ailəsinə məxsus), mülk, vəqf və camaat torpağı (kənd icmasına məxsus) əsas torpaq mülkiyyəti formaları idi.

Naxçıvanın xanlıq dövrü tarixindən bir sıra *numizmatik materiallarla* yanaşı, *Cümə məscidi, Xan evi, Ehsan xanın sarayı, İsmayıl-xan hamamı* (Naxçıvan şəhəri), *Sərşəhər, Dilbər* və Dırnıs *məscidləri, Darkənd körpüsü* (Ordubad rayonu), *Nehrəm imamzadəsi* (Babək rayonu), *Sədərək məscidi* və b. tarixi abidələr yadigar qalmışdır.

Rusiya işğalından 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişinədək olan dövr Naxçıvan tarixində ən ağır dövrdür. Bu dövrdə Rusiya, bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da dözülməz müstəmləkə rejimi qurmağa nail oldu. Naxçıvanın tarixən formalaşmış yerli və ənənəvi inzibati-ərazi bölgüsü məqsədyönlü surətdə dəyişdirildi. Ermənilərin İrandan kütləvi şəkildə köçürülərək, digər qədim Azərbaycan torpaqları kimi, keçmiş Naxçıvan xanlığının ərazisində də yerləşdirilməsinə başlandı. Naxçıvan diyarı Rusiya sənayesi üçün xammal bazasına çevrildi.

Azərbaycan dövlətləri olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqları 1828-ci ildə Rusiyaya qatıldıqdan sonra çarizm Azərbaycan xalqına qarşı ən qəddar düşmənçilik aktı həyata keçirdi: 1828-ci il martın

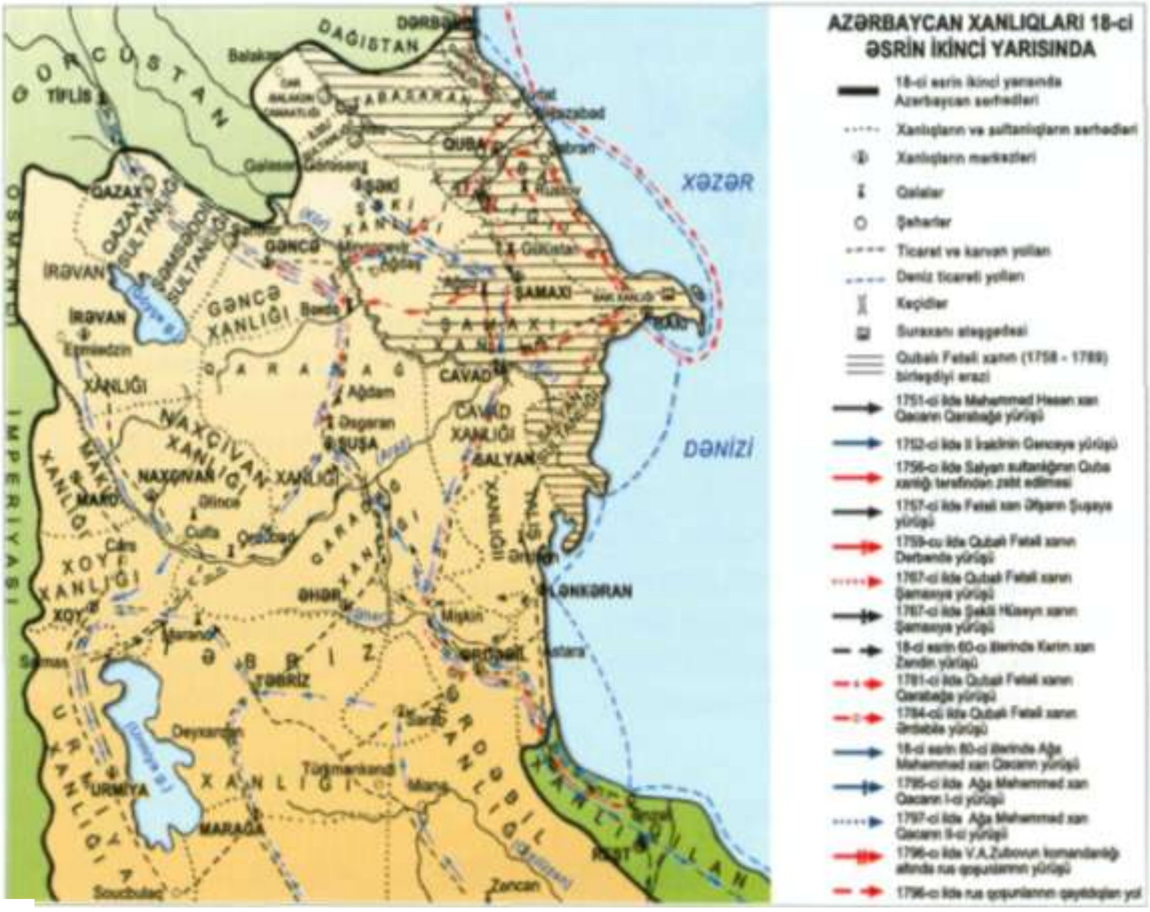

21-də-Novruz bayramı günü hər iki Azərbaycan xanlığının torpaqlarında **«Erməni vilayəti»** yaradıldı. İran vı Osmanlı dövləti ərazisindən köçürülüb gətirilən ermənilər bu əzəli Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıldı.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi yerli əhali olan azərbaycanlıların kəskin müqaviməti ilə müşayiət olunurdu.Erməniləri Azərbaycana köçürməklə Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda - Azərbaycan torpaqlarında bugünkü erməni dövlətinin əsasını qoydu.

1874-cü ilə qədər olan dövrdə tarixi Naxçıvan torpaqları çar Rusiyası tərəfindən dəfələrlə inzibati ərazi bölgüsünə məruz qalmış, keçmiş xanlıq torpaqlarının böyük bir hissəsi Naxçıvan qəzasına daxil edilmişdi[27]. Eyni zamanda Naxçıvan ərazisinin məqsədyönlü surətdə erməniləşdirilməsi siyasəti həyata keçirilirdi. İran və Türkiyədən ermənilər Azərbaycanın qədim torpaqlarına, o cümlədən Naxçıvana köçürülür, əhalinin etnik tərkibi qəsdən dəyişdirilirdi. Lakin Naxçıvanın türk-müsəlman əhalisi bu qəddar siyasətə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparır, ermənilərin doğma Vətən torpaqlarında möhkəmlənməsinə yol vermirdilər.

Arxiv məlumatlarına görə Rusiya imperiyasının köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan dairəsinin mahalları üzrə 1830-cu illərdə əhalinin etnik tərkibi belə idi:

Cədvəl 2

NAXÇIVAN DAİRƏSİNİN MAHALLARI ÜZRƏ ƏHALİNİN, O CÜMLƏDƏN KÖÇKÜN ERMƏNİLƏRİN BÖLGÜSÜ (1830-cu İLLƏR)[28]

Mahallar	Kəndlərin sayı	Təsərrüfatlar		
		Azərbaycanlılar	Ermənilər	
			1830-cu ildən əvvəl köçürülüb gətirilənlər	1830-cu ildən sonra köçürülənlər
Əlincə	24	400	120	120
Dərələyəz	-	1283	58	731
Naxçıvan	59	1884	309	1207
Xok	9	292	43	
Naxçıvan ş.	-	905	156	269

Cədvəldən aydın olur ki, ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilmələrinə baxmayaraq Naxçıvan əhalisinin əksəriyyəti yenə də azərbaycanlılardan ibarət idi. Ordubad dairəsi və Şərura aid olan məlumatlarda təsdiq edir ki, göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq, Naxçıvan əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək mümkün olmamışdı.

1917-ci il Oktyabr çevrilişi ərəfəsində Naxçıvan bölgəsi əhalisinin sayı 170.142 nəfər idi. Onlardan 122.208 nəfəri Naxçıvan qəzasında, 40.000 nəfəri Şərurda, 8.934 nəfəri Naxçıvan şəhərində yaşayırdı[29].

Naxçıvanın iqtisadiyyatı da çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Naxçıvanın sənayesi duz mədənləri və bir neçə toxuculuq manufakturalarından ibarət idi. Bununla yanaşı pambıqçılıq və ipəkçilik də inkişaf etmişdi.

Naxçıvanlılar sosial ədalətsizlik və milli zülmə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparırdılar.

1905—1907-ci illər inqilabı dövründə burada güclü kəndli çıxışları olmuşdu. 1905—1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları zamanı naxçıvanlılar kütləvi qırğınlara və zorakılıqlara məruz qalmış, erməni quldurlarına və onların himayəçisi olan çar hakimiyyəti dairələrinə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmışdılar. Naxçıvan tarixinin bu qanlı faciələri, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları əslən Naxçıvandan olan böyük Azərbaycan yazıçısı ***M.S.Ordubadinin*** «Qanlı illər» kitabında konkret faktlarla əks olunmuşdur[30]. Rusiya Naxçıvanı işğal etdikdən sonra kəngərlilərin irsi hakimiyyətinə və Naxçıvanın geniş torpaqlarına olan mülkiyyət hüququna son qoydu. Lakin buna baxmayaraq kəngərlilər diyarın həyatında, həmçinin Rusiya imperiyasının silahlı qüvvələri tərkibində mühüm rol oynamaqda davam edirdilər. Rusiya silahlı qüvvələri tərkibində *Kəngərli*(Naxçıvan) *süvari dəstəsi* (1829) və *Naxçıvan bəy drujinası* (1853) fəaliyyət göstərirdi. Rus ordusunun zabit korpusunda da nüfuzlu naxçıvanlılar vardı. Kəngərli nəslinə məxsus olan görkəmli tarixi şəxsiyyətlər bu dövrdə, hətta sovet hakimiyyətinin ilk vaxtlarında da, *Naxçıvanskilər* kimi daha çox məşhur idilər. Sonuncu Naxçıvan xanı Ehsan xanın oğulları *İsmayıl xan* (1819-1909) və *Kalbalı xan* (1824-1883) *Naxçıvanskilər*, Kalbalı xanın oğlu *Hiiseyn xan Naxçıvanski* (1863-1919), Cəfərqulu xanın oğlu *Cəmşid xan Naxçıvanski* (1895-1938) öz cəsurluqları və hərbi təşkilatçılıq istedadları ilə rus və sovet ordusunda böyük şöhrət qazanmışdılar[31].

Cəmşid Cəfərqulu oğlu Naxçıvanski (10.8.1895, Naxçıvan ş. - 26.8.1938) - Azərbaycanın görkəmli hərbi xadimi, briqada komandiri. Yelizavetqrad (Qərbi Ukrayna) qvardiya məktəbini bitirmişdir [1915-ci il]. Birinci Dünya müharibəsində [1914-1918-ci illər] müsəlmanlardan təşkil olunmuş süvari eskadronunun komandiri olmuş, «Brusilov cəbhəsi»nin yarılmasında iştirak etmiş, 4-cü dərəcəli «Müqəddəs Georgi» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Avstriya-Rumıniya cəbhəsində üç dəfə yaralanan Naxçıvanski igid süvari zabiti kimi gümüş silahla mükafatlandırılmış, 2-ci, 3-cü, 4-cü dərəcəli «Anna», 2-ci dərəcəli «Stanislav» ordenləri ilə təltif olunmuşdu. Cənub-qərb cəbhəsi dağıdıldıqdan sonra ştab-rotmistri Naxçıvanski başçılıq etdiyi alayla birlikdə Azərbaycana qayıtmış, 1918-ci il sentyabrın 15-də türk qoşunları və Azərbaycan Əlahiddə Korpusu ilə birgə Bakının daşnak, eser-menşeviklərdən ibarət olan və ingilislərə arxalanan «Sentrokaspi diktaturası» qüvvələrindən azad olunmasında fəal iştirak etmişdi. Naxçıvanski Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda inamla vuruşmuşdur.1920-ci ilin martında onun Qarabağda (Şuşada) yerləşən alayı daşnaklara qarşı döyüş əməliyyatlarında fəal iştirak etmişdi. Aprel işğalından (1920-ci il) sonra onun süvari alayı bolşeviklərin tərəfinə keçmişdir. Nəriman Nərimanov Şuşaya - Cəmşid Naxçıvanskiyə dərhal Bakıya qayıtmaq, milli ordu hissələrinin təşkilinə başlamaq haqqında teleqram göndərmişdi. O, Bakıda yaradılmış Azərbaycan Birləşmiş Komanda Məktəbinin rəisi, 1921-ci ilin dekabrında isə Azərbaycanın ilk milli atıcı diviziyasının komandiri təyin olunmuş, yüksək ixtisaslı hərbi kadrlar hazırlığında mühüm rol oynamışdır.

C.Naxçıvanski 1923 və 1928-ci illərdə Moskvada Ali Hərbi Akademiyanın qısamüddətli kurslarında təhsil almış, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra yenidən diviziya komandiri olmuşdur. 1922-1929-cu illərdə general Əlağa Şıxlinskinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan «Hərbi bilik» jurnalının redaktorlarından biri idi. C.Naxçıvanski 1931-ci ildə Moskvaya M.V.Frunze adına Ali Hərbi-Siyasi Akademiyaya oxumağa göndərilmişdi. Akademiyanı fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən [1933-cü il] sonra, orada müəllim saxlanılmış, 3 il Ümumi taktika kafedrasına rəhbərlik etmiş, akademiyada əsas fakültənin kurs rəisi olmuşdur. 1935-ci ildə C.Naxçıvanski briqada komandiri (kombriq) hərbi vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

30-cu illərin sonlarında C.Naxçıvanski guya başçılıq etdiyi «casus təxribat dəstəsi» ilə mühacirətdə olan qardaşları Davud xan və Kalbalı xanla əlaqə saxlamaqda təqsirləndirilərək repressiyaya məruz qalmışdır (Davud xan və Kalbalı xan Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rəsmi icazə alıb İrana getmiş, tezliklə Şah qvardiyasında yüksək rütbələrə çatmışdılar. Lakin onların qardaşı Cəmşid Naxçıvanskinin Sovet Ordusunda briqada komandiri olmasını, ata-babalarının isə rus qoşunlarının tərkibində İran ordusuna qarşı vuruşmasını bilən şah onları güllələtdirmişdi).

C.Naxçıvanski Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin üzvü idi. «Qırmızı bayraq», «Qırmızı Əmək Bayrağı», «Qırmızı Ulduz» ordenləri ilə təltif edilmişdir. Adına Bakıda hərbi lisey, Bakıda və Naxçıvanda küçə var. Naxçıvanda ev-muzeyi yaradılmışdır[32].

Naxçıvan diyarı, əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, XIX-XX yüzilin əvvəllərində də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında və daha da zənginləşməsində çox mühüm rol oynamışdır. Bu diyarda maarifin inkişafında əvvəlki ənənələr davam etmiş, 1882-ci ildə Ordubadda «Əxtər», 1894-cü ildə isə Naxçıvanda «Tərbiyə» adlanan yeni tipli məktəblər açılmışdı. Bu məktəblərin açılmasında böyük xidməti olmuş ***M. T.Sidqi*** **1**896-cı ildə Naxçıvanda ilk dünyəvi qız məktəbi də təşkil etmişdi.

Azərbaycanda elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafında ***Məhəmmədağa Şahtaxtlı*** **(1846-1931),** ***Məhəmməd Tağı Sidqi*** (1854-1903), ***Cəlil Məmmədquluzadə*** (1869-1932), ***Məmməd Səid Ordubadi*** (1872-1950), ***Əliqulu Qəmküsar*** (1880-1919), ***Hüseyn Cavid*** (1882-1941), ***Bəhruz Kəngərli*** (1892-1922), ***Əziz*** **Şərif** (1895-1998), ***Kazım Ziya*** (1896-1956), ***Yusif Məmmədəliyev*** (1905-1961), ***İslam Səfərli*** (1923-1974), ***Hüseyn Razi*** (1924-1998), ***Zəroş Həmzəyeva*** (1925-2004), ***Məmməd Araz*** (1933-2004), ***Hüseyn İbrahimov*** (1919), ***Əkrəm Əylisli*** (1937) və bu diyarda doğulmuş digər elm və mədəniyyət xadimlərinin böyük xidmətləri olmuşdur.

Cəlil Məmmədqulu oğlu Məmmədquluzadə (təxəllüsü Molla Nəsrəddin; 22.2.1869, Naxçıvan - 4.1.1932, Bakı) - görkəmli Azərbaycan yazıçısı; dramaturq, jurnalist, ictimai xadim. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində müstəqil milli dövlətçilik ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İlk təhsilini mollaxanada, sonra isə üçsinifli Naxçıvan şəhər məktəbində almışdır. Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən [1887-ci il] sonra, İrəvan quberniyasının Uluxanlı, Naxçıvan mahalının Cəlilkənd (Şərur rayonu) və Nehrəm kəndlərində müəllimlik etmişdir [1887-1897-ci illər]. Naxçıvanda və İrəvanda müxtəlif hüquq idarələrində çalışmışdır [1897-1903-cü illər]. Cəlil Məmmədquluzadənin yazıçı və jurnalist kimi püxtələşməsində 1903-cü ildən Tiflisdə nəşr edilən «Şərqi-Rus» qəzetində işləməsinin və onun redaktoru *Məhəmmədağa Şahtaxtlının* mühüm rolu olmuşdur. İlk mətbu əsəri olan «Poçt qutusu» hekayəsi bu qəzetdə dərc edilmişdir. 1905-ci ilin əvvəlində «Şərqi-Rus» bağlanarkən jurnalist Ömər Faiq Nemanzadə və maarifpərvər tacir Məşədi Ələsgər Bağırzadə ilə şərikli bu qəzetin mətbəəsini alıb, onu «Qeyrət» adlandırmışdır. Ədibin ilk kitabçaları «Qeyrət» mətbəəsində nəşr olunmuşdur [1905-1907-ci illər]. 1905-ci ildə Tiflisdə uşaqlar üçün məktəb və pansion açmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 1906-cı il aprelin 7-də (20-də) «Molla Nəsrəddin» jurnalının ilk nömrəsini nəşr etdirdi. Bununla Azərbaycanda, eləcə də bütün türk-müsəlman dünyasında satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Jurnalın təbliğ etdiyi demokratik və azadlıq ideyaları ona ümumxalq

məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə mollanəsrəddinçilər Yaxın və Orta Şərqdə «Molla Nəsrəddin məktəbi» adlı qüdrətli mətbuat və ədəbiyyat məktəbi yaratdılar. Başqa mollanəsrəddinçilər kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də irtica və qaragüruhçuların arasıkəsilməz təqib və təzyiqinə məruz qalırdı. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, «Qeyrət» mətbəəsində axtarışlar aparır, bəzən də «Molla Nəsrəddin»in nəşrini dayandırırdı. Jurnal müəyyən fasilələrlə 1931-ci ilədək Tiflisdə (340 nömrə), Təbrizdə (8 nömrə) və Bakıda (400 nömrə) nəşr edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1918-1920-ci illərdə, əsasən, Qarabağda, ömür-gün yoldaşı Həmidə xanımın malikanəsi olan Kəhrizli kəndində yaşamışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini dəstəkləmiş, Əsgəran uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. O və Həmidə xanım 1919-cu il iyunun 18-də Ağdamdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sədri Nəsib bəy Yusifbəyliyə və parlamentin üzvləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova teleqram göndərərək, Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan soyqırım siyasəti nəticəsində ev-eşiklərindən didərgin düşüb, Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisinə pənah gətirmiş 50 minə yaxın soydaşımızı Mil düzünün yarım milyon desyatinlik torpaqlarında yerləşdirmək, 15 mindən yuxarı əmək qabiliyyətli qaçqını işlə təmin etmək barədə Əmək və Əkinçilik Nazirliyinin qaldırdığı məsələyə qoşulduqlarını bildirmişlər.

Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə «Molla Nəsrəddin» jurnalı və «Yeni yol» (Bakı) qəzetinin redaktoru, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Bakı Tənqid-Təbliğ Teatrının təşkilatçılarından olmuşdur.

1920-ci illərin 2-ci yarısından etibarən Cəlil Məmmədquluzadənin həyatında təqiblər dövrü başlanmışdır. «Molla Nəsrəddin» jurnalına ciddi senzura nəzarəti qoyulmuş, jurnalın nəşri üçün ayrılan dövlət vəsaiti azaldılmışdır. Hətta «Molla Nəsrəddin» jurnalı Mübariz Allahsızlar Cəmiyyətinin orqanına çevrilmiş və Cəlil Məmmədquluzadə redaktorluqdan uzaqlaşdırılmışdı. Bütün bunlar, habelə digər haqsızlıqlar böyük demokrat ədib üçün gözlənilməz ağır mənəvi zərbələrə çevrilmiş, yazıçının sağlamlığını ciddi surətdə sarsıtmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə realist Azərbaycan ədəbiyyatının yeni, yüksək pilləyə qalxmasında müstəsna rol oynamışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin realist ənənələrinə əsaslanan ədib öz yaradıcılığında ədəbiyyatı və mətbuatı geniş xalq kütlələrinin mənafeyi uğrunda mübarizəyə yönəltmək, onu bütün xalqın, hətta sadə və savadsız, avam adamların malı etmək qayəsini güdürdü.

«Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində və ilk hekayələrində («Poçt qutusu», «Usta Zeynal», «Qurbanəli bəy» və s.) yazıçı feodal-patriarxal münasibətləri, çar məmurlarının və din xadimlərinin özbaşınalığını, şüurlarda və məişətdəki geriliyi, mövhumat, cəhalət və xurafatı, qadınların acınacaqlı taleyini böyük vətəndaş yanğısı ilə qələmə almışdı. Məşhur «Ölülər» [1909-cu il] tragikomediyası Azərbaycan realizmi və satirası tarixində şərəfli yer tutur. Bu əsərdə Cəlil Məmmədquluzadə «ölülər» mühitinin rəzalətlərini nifrətlə damğalamış, işıqlı həyat haqqında arzuların tərcümanı olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə publisistikasında da, əsasən satirik janrlardan istifadə etmişdir. O, çarizm, sosial ədalətsizlik, fanatizm, xurafat, cəhalət və nadanlıq, köhnəlmiş zehniyyət, vaxtı ötmüş, ictimai tərəqqini buxovlayan adət-ənənələr, Qərb imperializminin müstəmləkəçilik siyasəti və Şərq istibdadı əleyhinə çevrilmiş yüzlərlə publisistik məqalə, felyeton və satirik miniatürün müəllifidir. Mirzə Fətəli Axundzadə kimi, Cəlil Məmmədquluzadə də ustalıqla, eyhamlar vasitəsilə məzlumları birləşib, «islam millətini çürüdən və çürütməkdə olan milyonca... həşaratlarla, zorbalarla» haqq-hesab çəkməyə çağırırdı. «Cümhuriyyət» [1917-ci il] adlı məqaləsində çarizmin devrilməsini alqışlayan ədib, onun yerində xalq hakimiyyəti, demokratik respublika qurulması tələbini irəli sürərək yazırdı: «Padşahlıq taxtından yıxılan Nikolayın zalım və xain idarəsi dağılandan sonra Rusiya məmləkətində yaşayan millətləri, o cümlədən də biz müsəlmanları məşğul edən tək bir məsələdir: həmin məsələ cümhuriyyət məsələsidir”.

Cəlil Məmmədquluzadə və onun ətrafında birləşən ziyalılar azərbaycançılığın əsaslarını yaratdılar. Xalqımızın tarixi taleyi ilə bağlı olan bu məfkurə Azərbaycanın milli maraqlarını önə

çıxaran bir yol idi. Ədib bu yolu 1917-ci ilin noyabrında «Molla Nəsrəddin»də dərc olunan «Azərbaycan» məqaləsində ifadə etmiş və Rusiyada baş verən hadisələrin Azərbaycanın istiqlalına doğru apardığını uzaqgörənliklə duymuşdu. Məqalədə vahid Azərbaycan ideyası qabarıq şəkildə irəli sürülürdü. Parçalanmış Vətənin coğrafi hüdudları haqqında məlumat verən ədib «Haradadır Azərbaycan» sualının cavabında yazırdı: «Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxilindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından, Bəyaziddən ibarət olsun».

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın həqiqi övladlarını birləşib, Vətəni «yad millətlərin südünü əmmiş», millətin «ruhundan xəbərsiz» olan xainlərin xəyanətindən qorumağa, birliyini bərpa etməyə səsləyirdi: «Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan? Ay torpaq çörəyi yeyən təbrizli qardaşım, ay keçəpapaq meşkinli, sərablı, goruslu və moruslu qardaşlarım... Gəlin, biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək, hardadır bizim vətənimiz?». Göründüyü kimi, hər iki məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uğrunda mübarizənin ideoloji əsasları öz əksini tapmışdır.

Azərbaycançılıq məfkurəsi böyük demokratın «Anamın kitabı» [1919-cu il] pyesində xüsusilə bariz əks olunmuşdur. Vətəndaş ədib əsərdəki rəmzi «Anamın kitabı» obrazı ilə o dövr üçün son dərəcə mühüm və aktual ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycanın bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını yüksək sənətkarlıqla ümumiləşdirmişdi.

Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və b. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər[33].

XIX əsrdə Naxçıvanda «Qönçeyi-ülfət», «Əncüməni-şüəra» (Ordubad, 1838) kimi ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmiş, 80-ci illərin əvvəllərində "Ziyalı məclisi", «Müsəlman şiə incəsənəti və dram cəmiyyəti» təşkil olunmuşdu. 1886-cı ildə Naxçıvan teatrının əsası qoyulmuşdur. **B.Kəngərlinin** (1892-1922) yaradıcılığı ilə Azərbaycan incəsənətində realist dəzgah *boyakarlığı, portret və mənzərə* janrları inkişafa başlamışdır.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda xalq yaradıcılığının bir çox sahələri, o cümlədən xalçaçılıq, toxuculuq, zərgərlik və b. sənətkarlıq sahələri yüksək inkişaf etmişdi. Birinci Dünya müharibəsi [1914-1918-ci illər] illərində bütün Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan diyarı da tarixin ən ağır sınaqları qarşısında qaldı. Azərbaycanın digər torpaqları kimi Naxçıvan da öz hərbi-siyasi mövqeyinə görə böyük dövlətlərin maraq dairəsinə daxil idi. Digər tərəfdən, «Böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasına düşən erməni millətçiləri Şərqi Anadolu ilə yanaşı Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Şimali Azərbaycanı ələ keçirməyə çalışırdılar.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa edərək **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini** yaratsa da, ermənilər öz çirkin planlarından əl çək-mədilər. Bakıda S.Şaumyanın başçılıq etdiyi daşnak-bolşevik hökumətinin yaranması və türk qoşunlarının Mudros barışığına əsasən Naxçıvanı tərk etməsilə vəziyyət daha da ağırlaşdı. Ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırımları həyata keçirir, əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvanı, Zəngəzuru, Qara-bağı ələ keçirmək istəyirdilər. Hər tərəfdən düşmən mühasirəsinə düşmüş Naxçıvanın istiqlal mücahidləri xalqı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımından xilas etmək üçün 1918-ci ilin noyabrında **Araz Türk Cümhuriyyətini** yaratdılar. Paytaxtı Naxçıvan şəhəri olan Araz Turk Cümhuriyyəti Naxçıvan qəzası, Şərur-Dərələyəz və Ordubad mahallarını, habelə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və b. ərazilərı əhatə edirdi. Cümhuriyyətin Nazirlər Şurasına ***Əmir bəy Əkbərzadə*** rəhbərlik edirdi. Araz Türk Cüm-huriyyəti bölgəni və onun əhalisini erməni basqınlarından qorumaq məqsədilə silahlı

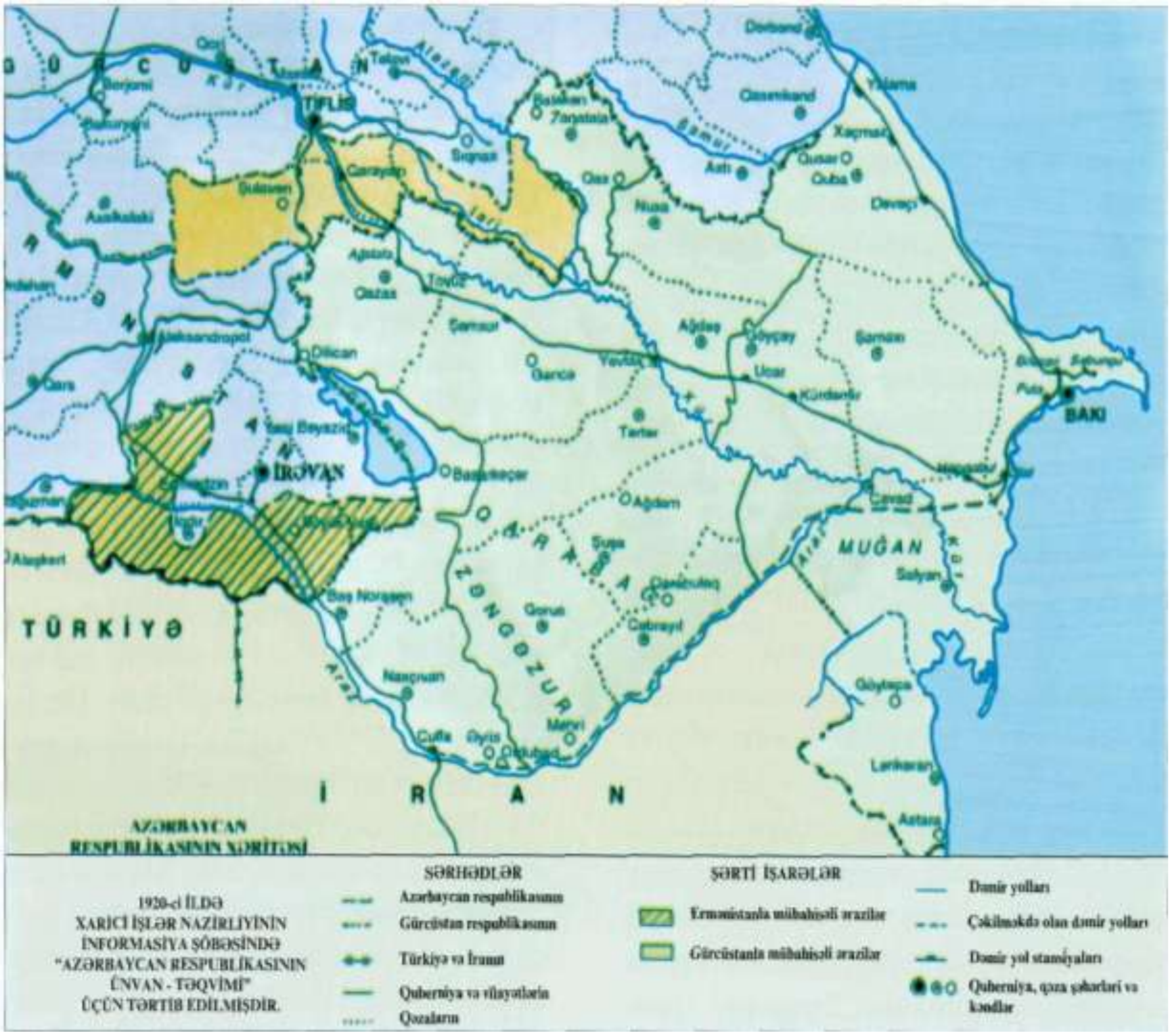

dəstələr yaratmış və düşmənə qarşı fəal hərbi əməliyyatlar keçirmişdi.

Düşmən əhatəsində qalmış Araz Türk Cümhuriyyəti özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi hesab edir və Bakı ilə əlaqələr yaratmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Araz Türk Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti 1919-cu il martın 8-də Naxçıvandan Bakıya gəlmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti də Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvana diqqəti artırmağa çalışırdı. Lakin 1919-cu ilin əvvəllərində Naxçıvanı ingilislər tutdu. Erməniləri dəstəkləyən ingilislərin müdaxiləsi nəticəsində 1919-cu ilin martında Araz Türk Cümhuriyyəti süqut etdi. Bununla belə, Araz Türk Cümhuriyyəti Azərbaycanın düşdüyü çox ağır şəraitdə bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrini düşmənlərə qarşı birləşdirməkdə mühüm rol oynamış, əhalinin daşnaklar tərəfindən məhv edilməsinin qarşısını almış, ən başlıcası isə bölgənin ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verməmişdi. Və bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyü təmin olunmuşdu[34].

1919-cu ilin ikinci yarısında regionda ABŞ-ın rolu artdı. Lakin Naxçıvanda Amerika general-qubernatorluğu yaratmaq təşəbbüsü də uğursuzluqla nəticələndi. Bu dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ölkənin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə müəyyən uğurlar qazanmasına baxmayaraq ehtiyatsızlığa da yol verdi. Cümhuriyyət hökuməti Ermənistanla 1919-cu il noyabrın 23-də bağlanılmış sazişə inanaraq qoşunlarını Zəngəzurdan çıxardı. Bundan istifadə edən ermənilər Zəngəzuru ələ keçirdilər. Lakin onların Naxçıvanla bağlı işğalçılıq planları boşa çıxdı. Böyük çətinliklər bahasına da olsa Naxçıvanı erməni işğalından qorumaq mümkün oldu.

1920-ci ilin Aprel işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildi. Şimali Azərbaycan sovetləşdirildi. İyulun 28-də Naxçıvanda Sovet hakimiyyəti quruldu və Naxçıvan Sovet

Sosialist Respublikası yaradıldı[35]. Respublikanın ali orqanı Hərbi İnqilab Komitəsi (HİK) oldu. ***M.Bəktaşov, A.Qədimov, F.Mahmudbəyov, Q.Babayev*** və b. HİK-in tərkibinə daxil edildilər. HİK-in Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının sədri ***Nəriman Nərimanova*** 1920-ci il 10 avqust tarixli məktubunda deyilirdi ki, Naxçıvan diyarı, zəhmətkeşlərin böyük əksəriyyətinin arzu və tələblərini nəzərə alaraq, özünü Azərbaycan SSR-in ayrılmaz tərkib hissəsi elan etmişdir.

Lakin bu mühüm qərarı reallaşdırmaq üçün Naxçıvanı daşnak-erməni təcavüzündən qorumaq lazım idi. 1920-ci ilin sentyabrında Naxçıvana daşnak-erməni hərbi hissələrinin hücumu başlandı. Lakin doğma torpağın müdafiəsinə qalxan naxçıvanlılar ermənilərin hücumlarını dəf etdilər. Sentyabrın 18-də Ordubad azad olundu. Noyabr ayında erməni hərbi dəstələrinin yeni hücumunun da qarşısı alındı. Əks hücumla Şərur azad edildi. Beləliklə, bu dövrdə də Naxçıvan əhalisi doğma diyarın ermənilərin əlinə keçməsinə imkan vermədi.

1920-ci il noyabrın 29-da XI Qırmızı Ordu hissələri Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurduqdan sonra Naxçıvan üçün təhlükə daha da artdı. Sovet Rusiyası müxtəlif vasitələrlə Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinə cəhd göstərdi. Yalnız Naxçıvan əhalisinin inadlı müqaviməti və mübarizəsi sayəsində həmin antiazərbaycan siyasətinin həyata keçirilməsinin qarşısı alındı. Bu işdə Bakıdan Naxçıvana gələn Azərbaycan SSR Ədliyyə Komissarı ***Behbud ağa Şahtaxtinski*** (1881-1924) mühüm rol oynadı[36]. **Bütün bunların nəticəsində Ermənistan Hərbi İnqilab Komitəsi 1920-ci il dekabrın 28-də Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdı və daşnakların bu ərazi ilə əlaqədar iddialarından imtina etdiklərini dünyaya bildirdi[37].**

Ermənistan HİK-in bu bəyannaməsi, eyni zamanda, kamalçılar Türkiyəsi ilə yaxınlaşmağa çalışan Sovet Rusiyasının regionla bağlı xarici siyasətinə uyğun idi.

Beləliklə, əldə olunan uğurlardan istifadə edərək real addımlar atmaq və Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyətini təmin etmək lazım idi. Bunun üçün isə ilk əvvəl türklərə Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyət alacağı barədə təminat verilməli və buna Moskvanın razılığı əldə olunmalı idi. 1921-ci ilin fevral-martında bu istiqamətdə danışıqlar aparıldı. Danışıqlarda o dövrdə N.Nərimanovun tapşırığı ilə Moskvaya getmiş B.Şahtaxtinskinin mühüm xidmətləri olmuşdur[38].

Sovet-Türkiyə danışıqları nəticəsində 1921-ci il martın 16-da iki ölkə arasında Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqavilə 16 maddədən və 2 əlavədən ibarət idi. Onun **III maddəsində** deyilirdi: **«Razılığa gələn hər iki tərəf Naxçıvan vilayətinin hazırkı Müqavilənin I (s) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi yaratmasına razıdırlar, o şərtlə ki, Azərbaycan bu protektoratlığı üçüncü dövlətə güzəştə getməməlidir»[39].** Bu maddə Naxçıvanın taleyinin həll edilməsində tarixi əhəmiyyətə malik oldu. 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda bağlanmış Sovet-Türkiyə müqaviləsi də bu müddəanı təsdiq etdi. Müqavilənin **beşinci maddəsində** deyilirdi ki, **Türkiyə hökuməti və Sovet Ermənistanı və Azərbaycanı hökumətləri Naxçıvan vilayətinin hazırkı Müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi yaratmasına razıdırlar[40].** Azərbaycan MİK-in 1922-ci il 3 mart tarixli sessiyasında 1921-ci il 16 mart və 13 oktyabr tarixli müqavilələr təsdiq olundu. Bununla, həmin müqavilələrin Naxçıvana aid müddəasının hüquqi cəhətdən həyata keçirilməsi reallaşdırılmağa başladı. Azərbaycan SSR Naxçıvan üzərində hüquqlarından irəli gələn vəzifələri həyata keçirirdi. Bununla belə, Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtar respublika hüququnun qanuni yolla təsbit edilməsi 1924-cü ilin fevralınadək ləngidildi.

1922-ci ilin dekabrında Azərbaycan SSR, Gürcüstan SSR və Ermənistan SSR ZSFSR-də birləşdi. Dekabrın 30-da hər üç respublika ZSFSR tərkibində SSRİ-yə daxil oldu. Bununla Azərbaycan SSR-in suveren hüquqları məhdudlaşdırıldı. Buna baxmayaraq, Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində muxtariyyətinin təsbit edilməsi, ləng də olsa, həyata keçirilirdi. 1923-cü il fevralın 27-də III Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayı Naxçıvan SSR-in muxtariyyət hüquqları əsasında Azərbaycan SSR tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar çıxardı və Azərbaycan MİK-ə müraciət etdi. Azərbaycan MİK-in üçüncü sessiyası Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayının qərarını

təsdiq etdi.

Naxçıvan SSR-in muxtar diyar kimi təşkil olunması Azərbaycan MİK-in Naxçıvan Muxtar Diyarı haqqında Əsasnaməsi ilə həyata keçirilirdi. Bununla Naxçıvanın əvvəlki siyasi hüquqları məhdudlaşdırılırdı. Respublikadan təcrid olunmuş şəraitdə yaşayan Naxçıvan üçün bunu qənaətbəxş hesab etmək olmazdı. Ona görə də 1923-cü ilin sonunda Naxçıvan Muxtar Diyarının *Muxtar Respublikaya* çevrilməsi məsələsi irəli sürüldü. Azərbaycan MİK 1923-cü il dekabrın 31-də bu barədə qərar qəbul etdi. Zaqafqaziya MİK-in 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilən birinci plenumu Naxçıvan Muxtar Diyarının Muxtar Respublikaya çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bundan sonra yanvarın 18-də Naxçıvan MİK-in plenumu çağırıldı, yuxarı orqanların göstərilən qərarı təsdiq olundu, Naxçıvan MSSR hakimiyyət orqanları təşkil edildi[41].

Azərbaycan MİK-nin **1924-cü il 9 fevral tarixli dekreti ilə** Naxçıvan Muxtar Diyarının *Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasına* çevrilməsi təsbit olundu. Beləliklə, ermənilərin Naxçıvanın Azərbaycandan qoparılmasına yönəlmiş düşmənçilik fəaliyyətləri boşa çıxdı, Naxçıvanın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması və onun Azərbaycan dövlətçiliyindəki yeri öz ədalətli hüquqi qiymətini aldı.

Naxçıvan MSSR-in yaradılması ərəfəsində Azərbaycanın sonrakı tarixi müqəddəratında misilsiz rol oynayan bir hadisə baş verdi: 1923-cü il may ayının 10-da dahi dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində dünyaya göz açdı.

Heydər Əliyev Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Naxçıvan torpağının dünyaya bəxş etdiyi dahi şəxsiyyətlər sırasında xüsusi yer tutur.

ƏLİYEV Heydər Əlirza oğlu (10.5.1923, Naxçıvan ş. - 12.12.2003, Klivlend, ABŞ; Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur) - dünya tarixinin dahi şəxsiyyətlərindən biri, Azərbaycanın böyük siyasi və dövlət xadimi. Dünya azərbaycanlılarının ümummilli lideri, Azərbaycan xalqının qurtuluş mübarizəsinin [1990-1993-cü illər] öndəri. Yeni Azərbaycan Partiyasının [1992-ci il] banisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi varisi olan müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti [1993-2003-cü illər]. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra 1939-1941-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbayan Dövlət Neft Akademiyası) memarlıq fakültəsində təhsil almışdır. 1941-ci ildən Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası (Naxçıvan MSSR) Xalq Daxili İşlər Komissarlığında və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri işləmişdir. 1944-cü ilin mayında Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi tərəfindən dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına işə göndərilmiş, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) xüsusi ali təhsil almış, leytenantlıqdan general rütbəsinədək yüksəlmişdir. 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. 1964-cü ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə sədri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində fəaliyyəti dövründə bu mühüm strukturun azərbaycanlılaşdırılması üçün öz xalqı qarşısında misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) iyul (1969-cu il) plenumunda Heydər Əliyev AKP MK-nın birinci katibi, MK-nın büro üzvü seçilmişdir. Bununla, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin **birinci dövrü** başlanmışdır. Heydər Əliyev AKP MK-nın avqust [1969-cu il] plenumundakı məruzəsi ilə respublikada xalq təsərrüfatına və mədəni quruculuğa rəhbərliyi əsaslı surətdə yaxşılaşdırmağın, dövlət və əmək intizamını möhkəmləndirməyin, kadrların məsuliyyətini artırmağın yeni xəttini müəyyən etmişdir. Bu xətt Heydər Əliyevin sonrakı məruzə və çıxışlarında daha da inkişaf etdirilərək elmi surətdə əsaslandırılmış, respublikanın iqtisadi-siyasi həyatında xalqın mənəviyyatına mənfi təsir göstərən tənəzzül meyillərinin qarşısının alınması, sağlam mənəvi-psixoloji iqlimin, ictimai ovqatın bərqərar olunması uğrunda uzunmüddətli mübariz fəaliyyət proqramına çevrilmişdir. Heydər Əliyevin AKP-

nin 28-ci [I971-ci i] mart] və 29-cu [1976-cı il yanvar] qurultaylarında MK-nın hesabat məruzələri bu proqramın həyata keçirilməsində mühüm əməli rol oynamışdır. Heydər Əliyev Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının (Sov.İKP) 24-cü [1971-ci il mart-aprel] və 25-ci [1976-cı il fevral-mart] qurultaylarında çıxış etmiş, həmin qurultaylarda Sov. İKP MK-nın üzvü seçilmişdir. Heydər Əliyev 1976-cı ilin martında Sov. İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, 1982-ci ilin noyabrında isə Siyasi Büro üzvü seçilmiş, eyni zamanda, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edilmişdir.

Türk-müsəlman xalqlarına qarşı ayrı-seçkilik siyasətinin yeridildiyi şəraitdə SSRİ kimi nəhəng bir dünya dövlətinin ali rəhbərliyinə ucalmaqla Heydər Əliyev misilsiz dövlət idarəçiliyi istedadı və bacarığı nümayiş etdirmişdir.

SSRİ Konstitusiyası komissiyasının üzvü olan Heydər Əliyev yeni Konstitusiyanın hazırlanmasında fəal iştirak etmiş və Konstitusiyanı qəbul edən SSRİ Ali Sovetinin sessiyasında çıxış etmişdir [1977-ci il oktyabr]. Heydər Əliyev Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR) yeni konstitusiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın sədri kimi, Azərbaycan

ilinin Azərbaycan SSR-in dövlət dili olması haqqında maddənin respublika konstitusiyasına daxil edilməsinə nail olmuşdur [1977-ci il iyul]. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında «Azərbaycan SSR Konstitusiyasının (Əsas Qanunun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunları haqqında» məruzə etmişdir [1978-ci il aprel].

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən mükəmməl iqtisadi inkişaf konsepsiyası hazırlanmış, ənənəvi təsərrüfat sahələrinin şöhrəti və səmərəliliyi bərpa edilmiş, yeni-yeni istehsal sahələrinin, istiqamətlərinin əsası qoyulmuş, iqtisadiyyatın sənaye bazası genişləndirilmiş və müasirləşdirilmişdir. Nəticədə, Azərbaycanın iqtisadi potensialı güclənmişdir. Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə [1969— 1982-ci illər] idarəetmə mexanizmi və metodlarının təkmilləşdirilməsi, qanunçuluğa ciddi əməl edilməsi, əmək və ictimai-siyasi fəallığın artırılması, kənd təsərrüfatının inkişafı sahələrində yüksək göstəricilər əldə edilməklə yanaşı, azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun, milli-mənəvi özünüdərkin, mədəniyyətin yüksəlişi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, soykökü əsasında millətdə müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün də çox mühüm işlər görülmüşdür. Nəticədə, 1970—1980-ci illərin birinci yarısı respublikanın ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni həyatında sürətli yüksəliş mərhələsi olmuş, müstəqil Azərbaycanın təməli qoyulmuşdur. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə [1969—1982-ci illər] ictimai-iqtisadi inkişafın və milli-mədəni oyanışın bütün sahələrində müstəqilliyə doğru böyük dönüş başlanmışdır.

Heydər Əliyev SSRİ-nin ali rəhbərliyi tərkibində fəaliyyət göstərdiyi dövrdə xalq təsərrüfatına rəhbərliyin bütün sahələrində tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı nümayiş etdirmiş, xüsusilə elm, təhsil, mədəniyyət və səhiyyənin inkişafına böyük qayğı göstərmişdir. Heydər Əliyev dövlətçilik fəaliyyətinin Moskva dövründə də həmişə Azərbaycanı düşünmüş, onun taleyi ilə yaşamış, doğma respublikanın yalnız SSRİ məkanında deyil, həmçinin bütün dünyada tanıdılması üçün əlindən gələni etmişdir.

Heydər Əliyev SSRİ Ali Sovetinin (8, 9 və 10-cu çağırışlar) deputatı seçilmiş, 9-cu çağırış SSRİ Ali Soveti İttifaq Sovetinin sədr müavini, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (7, 8, 9 və 10-cu çağırışlar) deputatı və respublika Ali Soveti Rəyasət Heyətinin üzvü olmuş, Lenin ordeni (4 dəfə), Qırmızı Ulduz ordeni və çoxlu medallarla təltif edilmiş, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına [1979, 1983-cü illər] layiq görülmüşdür.

1970-1980-ci illərdə Sov. İKP MK və SSRİ Ali Soveti nümayəndə heyətinin başçısı və üzvü kimi Meksika, Almaniya, Vyetnam, Koreya Xalq Demokratik Respublikası, Rumıniya, Yuqoslaviya, İtaliya, Misir, Suriya və Hindistana rəsmi səfərlər etmişdir.

Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun və şəxsən Baş katib M.S.Qorbaçovun yeritdiyi səhv xəttə, onun antiazərbaycan siyasətinə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermiş və mövcud rejimə qarşı müxalif mövqe tutmuşdur.

Heydər Əliyev sovet qoşunlarının 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıda törət-diyi qanlı qırğınla əlaqədar ertəsi gün, Kreml rejiminin təqiblərinə və səhhətinin ağır olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində verdiyi cəsarətli bəyanatında Azərbaycan xalqına qarşı silah işlədilməsini qətiyyətlə pisləmiş, Azərbaycan xalqının Qurtuluş mübarizəsinin önünə keçmişdir. Mübariz mövqeyini qətiyyətlə davam etdirən Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağda kəskin münaqişəli vəziyyətlə bağlı mərkəzin ikiüzlü siyasətinə etiraz əlaməti olaraq 1991-ci ilin iyulunda Sov. İKP sıralarını tərk etmişdir.

Heydər Əliyev doğma xalqını milli-siyasi fəlakət burulğanından xilas etmək üçün 1990-cı ilin iyulunda Azərbaycana qayıtmış, ilk əvvəl Bakıda, sonra isə Naxçıvanda **Qurtuluş mübarizəsini** davam etdirmiş, həmin ildə də Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. 1992-ci ildə Naxçıvan şəhərində Yeni Azərbaycan Partiyasınm təsis qurultayını keçirmiş və partiyanın sədri seçilmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü, xüsusilə onun Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışdığı illər [1991—1993-cü illər] muxtar respublikanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının çətin, eyni zamanda əlamətdar dövrüdür. Heydər Əliyev, birinci növbədə, Naxçıvan Muxtar Respublikasını Ermənistanın silahlı təcavüzü və işğalı təhlükəsindən xilas etdi. Bu illərdə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə muxtar respublikanın Ali Məclisi onun adından "sovet, sosialist" sözlərinin çıxarılması, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin [1918—1920-ci illər] üçrəngli bayrağının Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olünması haqqında qərarlar qəbul etdi. Blokada şəraitində olan muxtar respublikanın iqtisadi problemlərinin həllinə ciddi diqqət yetirildi. Qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi əlaqələr yaradıldı. Naxçıvanı Türkiyə ilə birləşdirən «Ümid körpüsü», İranla yük və sərnişin daşınmasını genişləndirən Şahtaxtı-Poldəşt körpüsü inşa edildi və s.

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işləyərkən, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Sədr müavini olmuş, Ali Sovetin sessiyalarında fəal iştirak etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin birinci sessiyasındakı [1991-ci il fevral] çıxışında Vətənin ağır və çətin dövründə xalqın dərdinə şərik olmağa, vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə, müstəqillik uğrunda mübarizəyə qoşulmağa gəldiyini bəyan etmiş, dağılmaqda olan Sovet İttifaqında, eləcə də Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti obyektiv təhlil edərək, cəmiyyəti dərindən düşündürən problemlər barədə mühüm ideyalar irəli sürmüş, prinsipial və konkret fikirlər söyləmiş, təkliflər vermiş, siyasi və iqtisadi böhranın səbəbləri, onların aradan qaldırılması yolları barədə qətiyyətli mövqeyini bəyan etmiş, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəblərini aşkara çıxarmış və təqsirkarların dəqiq ünvanını göstərərək demişdir: **«Yaranmış vəziyyətin günahkarı hakimiyyətdə olan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi, partiya və dövlət hakimiyyətini ələ keçirmiş Qorbaçovdur».**

Xalqının müstəqilliyi uğrunda dönmədən mübarizə aparan Heydər Əliyev Azərbaycan Ali Sovetinin 1991-ci il 7 mart tarixli sessiyasında SSRİ rəhbərliyinin müttəfiq respublikaları guya yeni ittifaq yaratmağa çağıran təklifinə qarşı çıxmış, bununla bağlı referendumda iştirak edib-etməmək məsələsində öz qətiyyətli mövqeyini belə ifadə etmişdir: **«Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin heç bir şərt qoymadan əleyhinəyəm. Azərbaycan Respublikası iqtisadi və siyasi müstəqillik yolu ilə getməli, tam istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparmalıdır».** Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Naxçıvan Muxtar Respublikasında referendum boykot edilmiş, rus sovet qoşun hissələri buradan çıxarılmış, 20 Yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilmiş, Naxçıvan müstəqillik və milli dövlət quruculuğu nümunələri göstərərək, xalqın inamını sarsılmağa qoymamış, müstəqilliyə ümid yaratmışdır.

Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bütün Azərbaycan xalqı və Vətən üçün taleyüklü məsələlərdə daim qətiyyətlilik nümayiş etdirmişdir: Kommunist Partiyasının Naxçıvanda fəaliyyət göstərən bütün strukturları ləğv edilmiş (Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 1991-ci il 26 avqust tarixli qərarı), Azərbaycan Ali Sovetinin 1991-ci il 29 avqust tarixli sessiyasının qərarına əsasən, Azərbaycanda həmin il sentyabrın 8-nə təyin edilmiş prezident seçkilərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində keçirilməsinin dayandırılması (Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 1991-ci il 4 sentyabr tarixli qərarı) haqqında qərar çıxarılmışdır. Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi və qətiyyəti nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında sabitlik təmin olunmuş, demokratik dövlət quruculuğu formalaşmışdır. 1993-cü ilin may-iyununda respublikada hakimiyyət böhranı, hərc-mərclik son həddə çatdıqda, ölkə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi qarşısında qaldıqda, Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbi ilə ayağa qalxdı. Bu, əsl mənada, ümummilli hərəkata çevrildi və nəticədə, Azərbaycanın o zamankı dövlət başçıları onu rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular. Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi Qurtuluş mübarizəsi zəfər çaldı. Bununla, Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin **ikinci dövrü** başlandı. Azərbaycan dövlətçiliyinin məhv edilməsi, vətəndaş müharibəsi və ölkənin

parçalanması təhlükəsi aradan qalxdı. İyunun 24-dən isə Heydər Əliyev Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Oktyabrın 10-da andiçmə mərasimində Heydər Əliyev xalqa müraciət etdi: **«Belə bir yüksək və məsuliyyətli vəzifəni üzərimə götürərkən, birinci növbədə, Azərbaycan xalqının zəkasına, müdrikliyinə, qüdrətinə güvənirəm, arxalanıram. Azərbaycan xalqının mənə bəslədiyi ümidlər məni bu vəzifəni üzərimə götürməyə məcbur edib. Əmin etmək istəyirəm ki, bu ümidləri doğrultmaq üçün əlimdən gələni əsirgəməyəcəyəm».**

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı, Azərbaycan dövlətçiliyinin varlığı üçün böyük təhlükə olan 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı, dövlət müstəqilliyi qorunub saxlandı, silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək cəhdlərinə son qoyuldu, ölkədə möhkəm ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edildi. Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə əsas qayəsini müstəqillik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, respublikaçılıq, ədalət, demokratiya, hüquqi dövlət quruculuğu, milli tərəqqi, dünyəvilik və s. ümummilli, ümumbəşəri dəyərlər təşkil edən yeni bir ideologiyanın əsası qoyuldu. Dövlətin xarici siyasəti, o cümlədən aparıcı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri milli maraqlara və uzaqgörən siyasi perspektivlərə əsaslanan xətlə inkişaf etməyə başladı. Heydər Əliyevin xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda, hətta bədxahlarımız tərəfindən də etiraf edilən uğurlu və cəsarətli addımlar atması, milli məqsədlər naminə ən nüfuzlu tribunalardan bacarıq və məharətlə istifadə etməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bu günü və gələcəyi baxımından çox əhəmiyyətli idi. Bu illərdə milli ordu quruculuğunda ciddi dəyişikliklərə başlandı. Təcavüzkar erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindəki azğınlıqlarının qarşısı alındı, qəddar düşmənə əks-zərbələr endirildi və 1994-cü ilin mayında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində ilk mərhələ kimi cəbhə xəttində atəşkəs elan edilməsinə nail olundu. Bununla, xalqımızın genefondunun məhv edilməsinin qarşısı alındı. Heydər Əliyevin fəal diplomatiyası nəticəsində dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının Azərbaycana, onun zorla cəlb olunduğu silahlı münaqişəyə münasibəti əsaslı surətdə dəyişdi. ATƏT-in Lissabon sammitində [1996-cı il] bu beynəlxalq təşkilatın 54 üzvündən 53-ü (Ermənistandan başqa) Dağlıq Qarabağ probleminin həllində Azərbaycanın milli mənafelərinə uyğun prinsipləri açıq şəkildə müdafiə etdi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın təbii ehtiyatlarından və əlverişli coğrafi-strateji mövqeyindən ölkənin milli mənafelərinə uyğun olan irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi sazişlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində çox gərgin fəaliyyət göstərdi. 1994-cü ilin sentyabrında Bakıda «Əsrin müqaviləsi» adını almış neft müqaviləsi bağlandı. Bundan sonra Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar yeni-yeni sazişlərin imzalanması belə müqavilələrin sayını 21-ə, iştirak edən dövlətlərin və iri şirkətlərin sayının isə müvafiq surətdə 15 və 33-ə çatdırılmasına imkan verdi ki, bu da yaxın illərdə Azərbaycana qoyulacaq xarici sərmayənin 60 milyard dollardan çox olacağını nəzərdə tutur. Bütün bunlar ölkənin iqtisadi sistemini canlandıracaq güclü maliyyə kanalıdır. Bu müqavilələr, eyni zamanda, çox mühüm siyasi məna kəsb edir və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə rolunu gücləndirən amil funksiyası daşıyır. Heydər Əliyevin yeritdiyi müdrik siyasət nəticəsində Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəqli sahəsində də uğurlu addımlar atılmış, «Bakı-Supsa» boru kəməri tikilib istifadəyə verilmişdir. Heydər Əliyevin müdrik uzaqgörənliyi və siyasi iradəsi sayəsində «Bakı-Tbilisi-Ceyhan» əsas ixrac boru kəmərinin inşa olunması haqqında müqavilə imzalanmış və onun həyata keçirilməsi üçün beynəlxalq səviyyədə çox gərgin fəaliyyət göstərilmişdir. Heydər Əliyev yolunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin prinsipial mövqeyi və qətiyyətli fəaliyyəti sayəsində bu böyük layihə hazırda işə düşmüşdür. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tarixi Böyük İpək Yolunun bərpasına yönəlmiş beynəlxalq proqramın həyata keçirilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynamış, 1998-ci ilin sentyabrında 32 ölkənin və 14 beynəlxalq təşkilatın yüksək səviyyəli nümayəndələrinin Bakıda

konfransı keçirilmiş, konfrans proqramın icraçı katibliyinin Bakıda yerləşməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan, Azərbaycan və Moldovanın daxil olduğu GUÖAM birliyinin yaradılmasında və beləliklə, böyük bir coğrafi məkanda region qüvvələrinin birləşməsində də Heydər Əliyevin böyük xidməti olmuşdur. 1999-cu ilin aprelində GUÖAM ölkələri başçılarının Vaşinqton görüşündə Heydər Əliyev təşkilatın ilk sədri seçilmişdir.

Heydər Əliyevin çoxşaxəli və geniş-miqyaslı fəaliyyətində iqtisadi islahatlar, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması, iqtisadi böhranın aradan qaldırılması və tərəqqinin təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, ölkə iqtisadiyyatında ilk artım meyillərinin başlanması, özəlləşdirmə proqramının, aqrar islahatların həyata keçirilməsi və inflyasiyanın qarşısının alınması, manatın alıcılıq qabiliyyətinin davamlı surətdə sabit saxlanması prioritet sahələrdir.

Heydər Əliyev demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl siyasət yeridərək, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının başlıca prinsiplərinin bərqərar olması üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. 1995-ci ilin noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə ümumbəşəri demokratik dəyərləri özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi, 1995 və 2000-ci illərdə çoxpartiyalılıq əsasında demokratik parlament seçkilərinin keçirilməsi, Konstitusiya məhkəməsinin fəaliyyətə başlaması, ölüm cəzasının ləğv olunması, «Bələdiyyə seçkiləri haqqında qanun»un və bir sıra digər qanunların qəbulu və əməli surətdə həyata keçirilməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dövləti insan hüquq və azadlıqları sahəsində, demək olar ki, bütün beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur.

Heydər Əliyevin «İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli fərmanı Azərbaycan Respublikasının dünyaya və Avropaya inteqrasiyası prosesinin sürətləndirilməsinə geniş imkanlar yaratmış, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmış, 1995-ci ilin mayında əfvetmə təsisatı bərpa edilmiş, 1995-2003-cü illərdə əfv fərmanlarına və amnistiya aktlarına əsasən minlərlə məhbus cəzaçəkmədən tam və ya qismən azad edilmiş, Azərbaycan 1996-cı ilin iyunundan Avropa Şurasına «xüsusi qonaq» statusu almış, 2001-ci il yanvarın 25-də isə onun tamhüquqlu üzvü olmuşdur.

Heydər Əliyev Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması, işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlardan 1 milyondan artıq soydaşımızın didərgin salınması və çadırlarda qaçqın və köçkün vəziyyətində yaşamağa məcbur olması, Azərbaycan ərazisinin 20%-dən çoxunun Ermənistan silahlı birləşmələrinin işğalı altında qalması və s. haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində çox gərgin və genişmiqyaslı fəaliyyət göstərmişdir. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi, BMT-nin sessiyalarında, ATƏT-in zirvə toplantılarında çıxışları, Fransa, ABŞ, İngiltərə, Belçika, Almaniya, İran, Türkiyə, Çin, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Rusiya, Qazaxıstan, Pakistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Yaponiya və b. ölkələrə rəsmi səfərləri də bu məqsədə xidmət etmişdir.

Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsasını sülh, beynəlxalq hüquq normala-rına, sərhədlərin bütövlüyünə və toxunulmazlığına, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət və qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlıq prinsipləri təşkil edir. O, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin də sülh yolu ilə həll olunmasına tərəfdar olduğunu bildirmiş, bu yolda ardıcıl mübarizə aparmış, problemin sülh yolu ilə həlli baş tutmadıqda, Qarabağın silahla azad ediləcəyini əzmlə bəyan etmişdir.

Heydər Əliyev türk dövlətləri arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsi sahəsində də gərgin fəaliyyət göstərmişdir. O, türk dövlətləri başçılarının 1992-ci ildən işə başlamış zirvə toplantılarında müntəzəm olaraq fəal iştirak etmiş, türk xalqlarının birliyi naminə bir sıra dəyərli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Türk dövlətləri başçılarının 6-cı zirvə toplantısının [2000-ci il aprel] Bakıda keçirilməsi və bu böyük tədbirin türk dünyasının böyük ədəbi abidəsinin - «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun 1300 illiyinin beynəlxalq miqyasda qeyd edilməsi ilə eyni vaxta düşməsi də bu baxımdan çox əlamətdardır. Heydər Əliyevin

rəhbərliyi ilə hər iki tədbirin çox yüksək səviyyədə keçirilməsi və bütün türk xalqlarının əsl bayramına çevrilməsi Azərbaycan rəhbərini həm də çağdaş türk dünyasının ən nüfuzlu şəxsiyyəti kimi şöhrətləndirmişdir.

Heydər Əliyevin tarixin acı və amansız sınaq dövrlərində, ermənilərin xüsusi qəddarlıqla həyata keçirdikləri soyqırımları nəticəsində dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinə səpələnmiş azərbaycanlıların birlik və həmrəyliyinin yaradılması işində müstəsna xidmətləri vardır. Heydər Əliyev hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işləyərkən onun təşəbbüsü ilə 1991-ci il dekabrın 16-da Ali Məclis dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Birliyi və Həmrəyliyi Günü elan etmişdir. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi xarici dövlətlərə rəsmi səfərləri zamanı, istisnasız olaraq, hər bir ölkədə yaşayan azərbaycanlıların nümayəndələri ilə çox önəmli görüşlər keçirmiş, Azərbaycan diasporunun formalaşması və təşkilatlanması, onların azərbaycançılıq ideyası altında ana Vətən - Azərbaycan ətrafında sıx birləşməsi üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə 2001-ci il noyabrın 9-10-da dünya azərbaycanlılarının Bakıda I qurultayı keçirilmiş, Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin canlandırılması və gücləndirilməsi sahəsində çox mühüm tarixi qərarlar qəbul edilmişdir.

Heydər Əliyev 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək siyasi fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səslərin 76,1%-ni toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycanın digər bölgələri kimi, blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanı da daim diqqət mərkəzində saxlamış, «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının tədbirlər planı haqqında» 1999-cu il 12 fevral tarixli sərəncamında muxtar respublikanın gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən etmişdir. Tədbirlər planına uyğun olaraq Naxçıvan ensiklopediyası nəşr edilmişdir [2002-ci il]. Burada muxtar respublikanın tarixi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatından sistemli şəkildə bəhs edilir. Heydər Əliyevin muxtar respublikanın yubiley şənliklərində şəxsən iştirak etməsi Azərbaycanın bu qədim diyarının hərtərəfli inkişaf proqramının həyata keçirilməsinə yeni güclü təkan vermişdir. Heydər Əliyev Ölkə Prezidenti kimi Naxçıvan MR-ə dörd tarixi səfər etmiş [29-31.10.1996; 10-16.10.1999; 15-19.6.2002; 10-15.8.2002-ci il], bu səfərlərin nəticəsi muxtar respublikanın iqtisadi-sosial, elmi və mədəni inkişafına çox böyük müsbət təsir göstərmişdir. Heydər Əliyev 7 avqust 2002-ci il tarixdə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılması haqqında tarixi sərəncam imzalamış və həmin Bölmənin yaradılmasına həsr edilmiş müşavirədə çıxış etmişdir.

Heydər Əliyev dahi siyasi və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənətin gözəl bilicisi, elmin və mədəniyyətin himayəçisi idi. Onun bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə neçə-neçə ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin yubileyləri keçirilmiş, onların fəaliyyəti yüksək dövlət mükafatları və fəxri adlarla qiymətləndirilmiş, abidələri ucaldılmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətləri olan qocaman sənətkarlara, istedadlı gənc şair və yazıçılara, müxtəlif yaradıcılıq sahələrində ümidverici yeniyetmələrə fərdi təqaüdlər təyin etməsi də mədəniyyətimizin inkişafına Heydər Əliyevin böyük qayğısının bariz nümunələrindəndir.

Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında 2001-ci ildə imzaladığı fərmanlar, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması çağırışı ilə Azərbaycan xalqına müraciətləri, türk xalqları və dövlətləri arasında əlifba və dil birliyinin təmin edilməsi və bir çox digər sahələrdə coşğun fəaliyyəti Heydər Əliyevə böyük şöhrət gətirmişdir. O, Bakı Dövlət Universitetini **«Azərbaycan xalqının milli sərvəti»,** Naxçıvan Dövlət Universitetini **«Azərbaycanın ən dəyərli ali məktəblərindən biri»,** Elmlər Akademiyasını isə **«Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyəti»** adlandırmış və respublikada elmin, təhsilin inkişafına daim diqqət və qayğı göstərmişdir; Heydər Əliyev 2001-ci il 15 may tarixli fərmanı ilə Elmlər Akademiyasına Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası statusu verməklə bu nəhəng elm ocağının Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətlərini və akademik elmin ölkənin inkişafının əsas təminatçılarından olduğu faktını bir daha yüksək səviyyədə təsdiqləmişdir.

Zəngin, hərtərəfli və dərin tarixi biliyə malik olan Heydər Əliyev doğma tarixin doğru-düzgün araşdırılması, öyrədilməsi və təbliğ olunmasını daim diqqət mərkəzində saxlamış, bu mühüm sahəyə böyük qayğı göstərmiş, metodoloji göstərişləri və apardığı çox dəyərli ümumiləşdirmələrlə tarix elminin inkişafına güclü təkan vermişdir. Onun müxtəlif tarixi hadisələr, proseslər, görkəmli tarixi simalar barədə çıxışları, məruzələri, irəli sürdüyü dövrləşdirmələr, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası [1997-ci il 18 dekabr] və soyqırımı [1998-ci il 26 mart] haqqında fərmanları, «Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik» və «31 Mart - Azərbaycanlıların soyqırımı günü» münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətləri [2000-ci il 29 dekabr və 2001-ci il 27 mart] və s. bunun parlaq nümunələridir. Heydər Əliyev öz əsərlərində, məruzə, çıxış və xalqa müraciətlərində, imzaladığı fərman və sərəncamlarda Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində parlaq rol oynamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, cümhuriyyət xadimlərinin fəaliyyətinə obyektiv və yüksək qiymət vermis, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğunu dönə-dönə qeyd etmişdir. Heydər Əliyevin 1998-ci il 30 yanvar tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi bütün ölkədə geniş qeyd olunmuşdur. **«Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti gərgin və mürəkkəb ictimai şəraitdə cəmi 23 ay fəaliyyət göstərsə də, sonrakı nəsillərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. O, demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımları başa çatdıra bilməsə də, onun qısa müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində silinməz iz buraxmış, milli dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində böyük rol oynamışdır»** (Heydər Əliyev).

Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85-ci ildönümü münasibətilə imzaladığı sərəncamla [2003-cü il 1 fevral] Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində mühüm yer tutduğunu nəzərə alaraq, Bakı şəhərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə abidə ucaldılması haqqında göstəriş vermişdir.

1998-ci ilin mayında Azərbaycan xalqı, mütərəqqi beynəlxalq ictimaiyyət Heydər Əliyevin anadan olmasının 75 illiyini yüksək təntənə ilə qeyd etmişdir. Azərbaycanda və bir sıra xarici ölkələrdə Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və tərəqqisi naminə titanik fəaliyyətindən bəhs edən silsilə kitablar, kitab-albomlar nəşr olunmuş, kinofilmlər yaradılmışdır.

Heydər Əliyev bir sıra xarici ölkələrin yüksək ordenlərinə, beynəlxalq mükafatlara, o cümlədən Türkiyənin Sənaye və İş Adamları Vakfının 1997-ci ilin insan haqları və ilin dövlət adamı mükafatına, ən nüfuzlu televiziya kanallarından biri -«Nərgiz TV»nin apardığı rəy sorğusuna görə planetimizin siyasi xadimləri arasında «Dünyada ilin adamı» fəxri adına [1997-ci il], «İpək Yolu Fondu»nun təsis etdiyi «İpək Yolu Xidmət Mükafatı»na [1998-ci il], Beynəlxalq Atatürk Sülh Mükafatına [1999-cu il], müxtəlif ölkə universitetlərinin fəxri doktoru adına və digər yüksək nüfuzlu fəxri adlara, mükafatlara layiq görülmüşdür. Dövlətlərarası əlaqələrin inkişafında, regional münasibətlərin, siyasi sabitliyin tənzimlənməsində yorulmaz səylərinə görə Heydər Əliyev «Qızıl fortuna» Beynəlxalq Reytinq Təşkilatının ali mükafatı - «Qızıl Ulduz» («Qloriya populi») ilə təltif olunmuşdur [2001-ci il].

Ümumdünya tarixinin nadir şəxsiyyətlərindən biri olan Heydər Əliyevin əbədiyyətə qovuşduğu gün Azərbaycan xalqının, bütün türk-islam dünyası və mütərəqqi bəşəriyyətin tarixinə ən ağır hüzn günü kimi daxil oldu. Dahi rəhbər əbədiyyət dünyasına arxasınca irəliləyən milyonlarla azərbaycanlını - doğma xalqını birləşdirərək qovuşdu.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin adını geniş miqyasda əbədiləşdirmişdir. Anadan olduğu Naxçıvan şəhərində Heydər Əliyevin büstü ucaldılmış [1983-cü il], Heydər Əliyev muzeyi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının bütün rayon, şəhər, böyük qəsəbə və kəndlərində Heydər Əliyev bağ və parkları, meydanları salınmış, bulaq-abidə kompleksləri, pannolar inşa edilmiş, şərəfinə abidələr ucaldılmışdır. Heydər Əliyev məktəbləri və universitetlərində elmi-nəzəri mühazirələr, məruzələr dinlənilir, seminarlar keçirilir. Bakının beynəlxalq hava limanı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Respublika sarayı, Bakı idman-konsert kompleksi və s. Heydər Əliyevin adını daşıyır.

Ulu öndərin nurlu ideyalarının həyata keçirilməsində onun adını daşıyan «Heydər Əliyev Fondu» mühüm rol oynayır. YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyevanın prezidenti olduğu bu fondun çoxşaxəli və səmərəli fəaliyyətini xalq böyük razılıqla qarşılayır.

Dünyanın bir çox ölkələrində Heydar Əliyevin şərəfinə abidələr ucaldılmış, parklar, xiyabanlar, küçələr salınmışdır. Kiyevdə Heydər Əliyev adına Siyasi Elmlər və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu fəaliyyət göstərir.

Heydər Əliyev Bakıda Fəxri Xiyabanda, ömür-gün yoldaşı akademik Zərifə xanım Əliyevanın yanında dəfn olunmuşdur. Onun məzarı qədirbilən Azərbaycan xalqının müqəddəs ziyarətgahına çevrilmişdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusunun şərəfinə «Heydər Əliyev» ordeni təsis edilmişdir [2005-ci il 22 aprel][42].

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
1924-cü ildən bizim günlərədək

Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi iki dövrə aynlır: **1. Sovet dövrü** [1924-1991-ci illər]; 2. **Müstəqillik dövrü** [1991-ci ildən yaşadığımız günlərədək].

Naxçıvan Muxtar Respublikası yarandıqda onun sahəsi Naxçıvanın tarixi ərazisinin yalnız 5.988 kv.km-ni əhatə edirdi. 1929-1930-cu illərdə və bundan sonra, Kreml rejimi 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin qərarlarına zidd olaraq Naxçıvana qarşı ermənilərin yeni ərazi iddialarını həyata keçirdi. Nəticədə Muxtar Respublikanın ərazisi daha da azaldıldı. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi 5.365 kv.km-dir[43]. Bu, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 6,2%-nə bərabərdir. Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Komissiyasının 1998-ci il yanvarın 14-də keçirilən iclasında demişdir: «**Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq»[44].**

Sovet dövründə Naxçıvan MSSR-in əhalisinin say dinamikası aşağıdakı kimi dəyişmişdir (Cədvəl 3-ə baxın).

Cədvəl 3

NAXÇIVAN MSSR ƏHALİSİNİN ÜMUMİTTİFAQ SİYAHIYA ALMALARINA ƏSASƏN SAY DİNAMİKASI

(1926—1989-cu illər; min nəfər hesabı ilə)[45]

İllər	Azərbaycan SSR üzrə	Naxçıvan MSSR üzrə		
		Cəmi	Artım	Azərbaycan SSR-ə nisbətən əhalinin %-i
1926	2.313,7	104,9	–	4,53
1939	3.205,2	126,7	21,8	3,95
1959	3.697,7	141,4	14,7	3,82
1970	5.117,1	202,2	60,8	3,95
1979	6.028,3	238,8	36,6	3,96
1989	7.037,9	295,1	59,3	4,19

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
CULFA RAYONU
Miqyas 1:250000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
CULFA RAYONU
ŞAHBUZ RAYONU
BABƏK RAYONU
ORDUBAD RAYONU
ERMƏNİSTAN
ZƏNGƏZUR
DƏMİRLİDAĞ SİLS.
DARIDAĞ SİLS.
DAĞÜSTÜ SİLS.
QARAYOXUŞ SİLS.
AYDAŞ SİLS.
İRAN
Göynük
Nəhəcir
Milax
Ərəfsə
Teyvaz
Qazançı
Xanəgah
Əlincə
Göydərə
Saltaq
Bənəniyar
Kırna
Qızılca
Ərəzin
Camaldın
Şurud
Dizə
Gülüstan
Culfa
Yaycı
Bərdik d.
Camaldın
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ORDUBAD RAYONU
Miqyas 1:200000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
CULFA RAYONU
ERMƏNİSTAN
İRAN
Nürgüt
Xanağa
Nasirvaz
Bist
Tivi
Ağdara
Parağaçay
Bilav
Behrud
Parağa
Daşbaşı d.
Üstüpü
Cənnəb
Paraqi
Unus
Gilançay
Baş Dizə
Dırnıs
Anaqut
Qoruqlar
Başkənd
Valaver
Düylün
Yuxarı Əylis
Nüsnüs
Qoşadizə
Sabirkənd
Kələntər Dizə
Vənənd
Yuxarı Əndəmic
Gənzə
Culfaya
Aşağı Əylis
Anabad
Aşağı Əndəmic
Dizə
Ağrı
Xanağa
Azadkənd
ORDUBAD
Kotam
Şəhriyar
Dəstə
Kilit
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

1941—1945-ci illər müharibəsinədək Muxtar Respublika əhalisinin sayı 130 min nəfərdən çox olmuşdur. Müharibə əhalinin artım sürətinə mənfi təsir göstərmişdir. Muxtar Respublika əhalisinin artım sürəti 1939-cu ildəki 21,8 mindən 1959-cu ildə 14,7 minə en-mişdir. Həmin ildə Azərbaycan SSR əhalisi içərisində Naxçıvan MSSR əhalisinin payı da ən aşağı həddə düşmüş - 3,82% olmuşdur. 1970-ci ildə əhalinin sayı 200 minlik həddi keçmişdir. 1989-cu ildə Muxtar Respublika əhalisinin sayı 295,1 min nəfər olmuş, Naxçıvan əhalisi Azərbaycan SSR əhalisinin 4,19%-ni təşkil etmişdir. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində Naxçıvan MSSR əhalisi 300 mindən çox olmuşdur. Naxçıvan əhalisinin təxminən üçdə bir hissəsi şəhərlərdə, qalanı isə kənd yerlərində yaşayırdı. Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan əhalisi olduqca ağır siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni problemlərlə qarşılaşmışdır. Bütün bu problemlər təəssüf ki, ən yeni tarix ədəbiyyatında da öz əksini tapmamışdır. Heydər Əliyev demişdir:«... **bizim xalqımız XX əsrdə çox faciələrlə rastlaşıbdır. Bunların içərisində Naxçıvanın başına gələn bəlalar, bəlkə, Azərbaycanın başqa bölgələrindən daha da dəhşətli, faciəli olubdur... Azərbaycan hakimiyyəti tərəfindən Naxçıvana qarşı ədalətsizliklər də olubdur... Naxçıvanın hüquqlarını daim məhdudlaşdırmaq istəyiblər».**

1920-30-cu illər Naxçıvan tarixinin ağır dövrlərindəndir. Həmin illərdə Naxçıvanın idarə edilməsi, ilk vaxtlar, Azərbaycan MİK-in 1924-cü ilin aprelində qəbul etdiyi Əsasnamə ilə tənzimlənirdi. Həmin əsasnamə 1926-cı il aprelin 18-də Ümumnaxçıvan Sovetlər qurultayının qəbul etdiyi Naxçıvan MSSR-in birinci Konstitusiyasınadək qüvvədə olmuşdu. Sonra isə SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq 1937-ci il sentyabrın 17-də Naxçıvan MSSR-də yeni Konstitusiya qüvvəyə minmişdi.

1920-30-cu illərin repressiyaları Naxçıvanda da çox ağrılı keçmişdir. Bu qanlı faciələrin şahidi olmuş Heydər Əliyev sonralar deyirdi:«... **mən o günlərin şahidiyəm. Mən Naxçıvanda yaşayırdım. Bizim qonşularımızı iki günün içində gətirib ağlaya-ağlaya avtomobillərə doldurdular, çıxarıb Arazın o tayına saldılar. Mən 1937-1938-ci illərdə Naxçıvandan siyasi motivlər üzrə Orta Asiyaya sürgün olunanları da görmüşəm. Onlar orta məktəbdə mənimlə bir yerdə oxuyan qızlar, oğlanlar idi, göz yaşları içində gəlib bizimlə vidalaşırdılar. Biz də başa düşmürdük, gəlib yola salanda görürdük ki, bir günün içərisində onların evlərində-eşiklərində nə vardısa töküb-dağıdıb, onları avtomobillərə doldurub sürürlər».**

Sovet dövründə Naxçıvanın əhalisi kimi ərazisinə qarşı da qəsdlər davam etdirilirdi. Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə Naxçıvan MSSR-in Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilit kəndi torpaqlarının bir hissəsi, ümumiyyətlə, 657 kv.km torpaqları Ermənistana verilmişdir. Naxçıvana qarşı ərazi qəsdləri 1930-cu ildə də davam etdirildi: Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və b. Azərbaycan torpaqlan hesabına Ermənistanın Mehri rayonu yaradıldı.

Naxçıvan MSSR 1941-1945-ci illər müharibəsi dövründə faşizm üzərində qələbəyə layiqli töhfələr vermişdir[46]. Naxçıvandan olan ***Nəcəfqulu Rəfiyev (1912-1970), Qəzənfər Əkbərov (1917-1944), Abbas Quliyev (1916-1998)*** Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, minlərlə igid müharibə cəbhələrində faşizmə qarşı şərəflə vuruşmuşdur. Əslən Naxçıvandan olan böyük kimyaçı alim, akademik ***Yusif Məmmədəliyevin*** kəşf etdiyi yüksək oktanlı benzin sovet aviasiyasının faşist ordusu üzərində qələbəsində həlledici rol oynamışdır.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ŞAHBUZ RAYONU
Miqyas 1:220000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
45° 30'
ŞAHBUZ
Kükü
Güney Qışlaq
Qızıl Qışlaq
Şada
Badamlı
Türkeş
Salasüz
Daylaqlı
Maralik
Kiçikoba
Şahbuzkənd
Qarababa
Mahmudoba
Nursu
Ayrınc
Kolanı
Aşağı Qışlaq
Yuxarı Qışlaq
Biçənək
Gömür
Ağbulaq
Keçili
Külüs
KÜKÜ SILS.
SÜSƏNDAĞ SILS.
39° 20'
BABƏK RAYONU
CULFA RAYONU
Tarixi abidələr

MƏMƏDƏLİYEV Yusif Heydər oğlu (31.12.1905, Ordubad şəhəri -15.12.1961, Bakı; Fəxri Xiyabanda dəfn olımmuşdur) - Azərbaycanın görkəmli kimyaçı alimi. Kimya elmləri doktoru [1942-ci il], professor [1942-ci il], Azərbaycan Milli EA akademiki [1945-ci il] və prezidenti [1947-1951-ci və 1958-1961-ci illər], SSRİ EA müxbir üzvü [1958-ci il], SSRİ Dövlət mükafatı laureatı [1946-cı il]. Akademik N.D.Zelinskinin tələbəsi olmuşdur. Azərbaycan Ali Pedaqoji İnstitutunu (indiki APU) bitirmiş [1926-cı il], Gəncə Pedaqoji Texnikumunda və Yerevan Pedaqoji İnstitutunda kimya müəllimi olmuş, iki il Lomonosov ad. MDU-da təhsilini davam etdirdikdən sonra Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda [1932-1933-cü illər] və Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Neft Emalı institutunda [1933-1945-ci illər] işləmişdir. Azərbaycan Milli EA yarandıqdan [1945-ci il] sonra Neft İnstitutuna rəhbərlik etmişdir. 1954-1958-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) rektoru olmuşdur. Məmmədəliyevin əsas elmi işləri neftin və neft qazlarının katalitik emalı sahəsindədir. O, müxtəlif karbohidrogenlərin katalizator iştirakı ilə xlorlaşdırma və bromlaşdırılmasının yeni üsullarını təklif etmiş, neft qazlarını, xüsusilə də metanı əvvəllər stasionar katalizator üzərində, sonralar isə qaynar təbəqədə xlorlaşdırmaqla, karbontetra-xlorid, metilxlorid, metilen-xlorid və s. qiymətli məhsullar alınması yollarını göstərmişdir. Aromatik parafın və sikloparafin karbohidrogenlərini doymamış karbohidrogenlərlə katalitik alkilləşdirmə sahəsindəki tədqiqatı aviasiya yanacaqlarının yüksək keyfiyyətli komponentlərinin sənaye miqyasında sintezinə imkan vermişdir. Y.Məmmədəliyev benzolu propilenlə alkilləşdirilmək yolu ilə izopropilbenzolun sintezi üsulunu işləyib ha-zırlamış, bu da 1941—1945-ci illər

müharibəsi dövründə aviasiyanın yüksək oktanlı yanacaqla təmin olunmasına kömək etmişdir. Məmmədəliyev Bakı neft-lərinin benzin fraksiyasının katalitik aromatikləşdirilməsi, yuyucu maddələr və silisium-üzvi birləşmələr alınması, piroliz məhsullarından plastik kütlə istehsalı və Naftalan neftinin təsir mexanizminin öyrənilməsi sahələrində də mühüm işlər görmüşdür. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 6 monoqrafiyanın müəllifidir. Yüksəkixtisaslı elmi kadrlar hazırlanmasında böyük xidməti olmuşdur. O, SSRİ, ABŞ, İtaliya, Fransa, İngiltərə, Polşa, Macarıstan və başqa ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi məclislərdə dəfələrlə Azərbaycanı təmsil etmişdir. D.İ.Mendeleyev ad. Ümumittifaq Kimyaçılar Cəmiyyəti Azərbaycan İdarəsi Rəyasət Heyətinin [1957—1961-ci illər] və Azərbaycan «Bilik» Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri [1948-1950-ci və 1958-1961-ci illər] olmuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (5-ci çağırış) və Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (4-cü çağınş) deputatı seçilmişdir. Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı, «Şərəf nişanı» ordenləri və medallarla təltif edilmişdir. Azərbaycan Milli EA Neft Kimyası Prosesləri İnstitutuna (NKPİ), Ordubad ipək kombinatına və Şamaxı rəsədxanasının yerləşdiyi qəsəbəyə və Bakı küçələrindən birinə onun adı verilmiş, adına mükafat təsis olunmuş, NKPİ-də və Ordubad şəhərində ev-muzeyi açılmış, büstü qoyulmuş, Bakıda yaşadığı binaya xatirə lövhəsi vurulmuşdur. Bakının İstiqlaliyyət küçəsində, Azərbaycan Milli EA Rəyasət Heyəti binasının yanında heykəli ucaldılmışdır. Akademik Y.Məmmədəliyevin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 28 fevral 2005-ci il tarixdə sərəncam imzalamışdır. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə YUNESKO-nun Parisdəki mənzil-qərargahında Y.Məmmədəliyevin 100 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edilmişdir[47].

İkinci Dünya müharibəsində Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın faşizm üzərində qələbəyə göstərdiyi tarixi xidmətlərə baxmayaraq, ölkənin mənəvi-siyasi həyatında ciddi dəyişiklik baş vermədi. Sovet hökuməti Azərbaycana qarşı ədalətsiz siyasətini, ayrı-seçkiliyi davam etdirdi. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindən - öz ata-baba torpaqlarından

deportasiyası həyata keçirildi. 1968-1969-cu illərdə ermənilər Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları irəli sürdü. Lakin Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyev ermənilərin bu planlarının reallaşdırılmasına imkan vermədi.

Sovet dövründə Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər respublikanın, o cümlədən Naxçıvanın həyatında yüksəliş dövrüdür. 1970—1980-ci illərin əvvəllərində Naxçıvanın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında böyük dirçəliş baş verdi. Bu dövrdə SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına uyğun olaraq, Naxçıvan MSSR-in də yeni Konstitusiyası (1978-ci il) qəbul edildi. Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə ermənilərin Azərbaycandan, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasından yeni ərazilər qoparmaq planları baş tutmadı. Lakin Heydər Əliyev Azərbaycan rəhbərliyindən getdikdən sonra 1985-ci ildə bu bədnam niyyət baş tutdu: digər Azərbaycan əraziləri ilə birlikdə Naxçıvanın da bir qisim torpaqları Ermənistan SSR-ə verildi. 1987-ci ildə Heydər Əliyev SSRİ-nin ali rəhbərliyi sıralarından uzaqlaşdırıldı. Bu addımın siyasi mənasını Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi dərk edə bilmədi. Tarix isə öz işini gördü. Heydər Əliyevin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından dərhal sonra Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması uğrunda aqressiv separatçılıq hərəkatı başlandı. Bunun ardınca SSRİ rəhbərliyinin hərtərəfli kömək göstərdiyi Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzkar müharibəyə başladı.

1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet ordusunun Bakıda dinc əhaliyə divan tutmasından bir neçə saat əvvəl Naxçıvan erməni təcavüzkarlarının hücumuna məruz qaldı. Azərbaycan ilk şəhidlərini Naxçıvanda verdi. Kərki kəndi ermənilər tərəfindən işğal olundu. Naxçıvanda muxtar respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında müstəsna qərar qəbul edildi. Moskvada isə 1990-cı il 20 yanvar qırğınına ilk düzgün siyasi qiyməti həmin faciənin səhəri günü Heydər Əliyev verdi.

Vətənin dar günündə özünü Bakıya yetirən və Kreml rejiminə yarınan Azərbaycan rəhbərliyinin xəyanəti nəticəsində paytaxtda qala bilməyən Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıtması 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanı ermənilərin işğal təhlükəsindən xilas etdi. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev, eyni zamanda bütün Azərbaycanın ümid çırağı idi. Onun 1991-ci ilin fevralında Ali Sovetin sessiyasında çıxışı, SSRİ-nin saxlanmasına dair referendumun Naxçıvanda keçirilməməsi buna parlaq sübutdur.

1991-ci il sentyabrın 4-də, özünün etirazlarına baxmayaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Heydər Əliyevi özünə sədr seçdi. Naxçıvanda sovet hakimiyyəti ləğv edildi. Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərini Naxçıvanda keçirməmək haqqında qərar qəbul olundu. Ali Məclisin 5 sentyabr tarixli iclasında Muxtar Respublikanın xalq təsərrüfatında yaranmış gərgin vəziyyət, onu normallaşdırmaq və böhran vəziyyətindən çıxarmaq tədbirləri müzakirə edildi[48]. Siyasi fəallığın konkret iqtisadi şərtlərlə təmin edilməsi Heydər Əliyev dövlətçilik təfəkkürünün parlaq təzahürü idi.

Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixinin məna və mahiyyətinə görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən iki dövrü bir-birindən ayrılırdı - sovet dövrü başa çatır, xalqın arzusunda olduğu müstəqillik dövrü başlanırdı. Naxçıvanda yeni Azərbaycanın quruculuğu prosesi gedirdi. Bu tarixi prosesə ulu öndər Heydər Əliyev başçılıq edirdi.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
KƏNGƏRLİ RAYONU
Miqyas 1:200 000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ERMƏNİSTAN
ŞƏRUR
RAYONU
Çalxanqala
Qabıllı
Qarabağlar
Yurdçu
Qıvraq
Xıncab
Təzəkənd
Xok
Şahtaxtı
Yeni Kərki
Böyükdüz
NAXÇIVAN DÜZÜ
BABƏK
RAYONU
İ
R
A
N
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ŞƏRUR RAYONU
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
E R M Ə N İ S T A N
SƏDƏRƏK
RAYONU
Şərur
KƏNGƏRLİ
RAYONU
BÖYÜK DÜZ
İ R A N
BABƏK
RAYONU
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
SƏDƏRƏK RAYONU
Miqyas 1:170000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
E R M Ə N İ S T A N
Kərki
Heydərabad
Sədərək
Qaraağac
TÜRKİYƏ
DƏHNƏ SILS
ŞƏRUR
RAYONU
İ R A N
Tarixi abidələr
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

***

Müstəqillik hər bir xalqın ən böyük arzusudur. Azərbaycanın yenidən istiqlaliyyət əldə etməsi xalqın böyük nailiyyəti idi. Hakimiyyət çəkişmələri və siyasi hərc-mərcliyin baş alıb getdiyi Bakıdan fərqli olaraq Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi Naxçıvan istiqlal mübarizəsi və yeni həyat quruculuğunun önündə gedirdi. Məhz ilk dəfə Naxçıvanda SSRİ-nin tərkibindən çıxmaq haqqında qərar qəbul edilmiş, SSRİ-nin saxlanılması haqqında referenduma etiraz edilmişdi. Yeni, müstəqil Azərbaycanın qurulması prosesi Naxçıvanda uğurla davam etdirilirdi. Rəsmi Bakı isə Heydər Əliyev dühasından, Naxçıvan təcrübəsindən faydalanmaq əvəzinə, Naxçıvana təzyiq göstərmək, Muxtar Respublikanın hüquqlarını məhdudlaşdırmaq yolunu tutmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 112-ci maddəsinin Naxçıvan Ali Məclisinin Sədrinə aid bəndinin çıxarılmasına, ümumiyyətlə, Naxçıvanın muxtariyyətinin ləğv edilməsinə cəhdlər göstərilmişdi. Lakin bütün bu cəhdlər iflasa uğradı. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixin bu mürəkkəb sınaq çağında da Heydər Əliyev müdrikliyi və qətiyyəti sayəsində öz muxtariyyətini qoruyub saxlaya bildi. Və bu, sonralar 1998-ci il Konstitusiyasında təsbit olundu.

Bakıda hakimiyyət çəkişmələri şəraitində siyasi hərc-mərclik və xaosun baş alıb getdiyi halda Naxçıvanda sabit hakimiyyət formalaşmışdı. Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanda sosial-iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrindəki nailiyyətlər qorunub saxlanılır, müstəqillik şəraitində ona yeni məzmun vermək uğrunda qətiyyətli mübarizə gedirdi. 1991-ci ilin sentyabrından - 1993-cü ilin iyununadək olan dövrdə Naxçıvanda görülən böyük işlər Heydər Əliyevin nitq, çıxış və müsahibələrində, dövri mətbuatda və müxtəlif toplulardakı sənədlərdə əks olunmuşdur. Onların əsas məzmunu Muxtar Respublikanın idarə sisteminin təkmilləşdirilməsi, sosial-iqtisadi islahatlar hazırlanması və həyata keçirilməsi, blokadanın aradan qaldırılması üçün həmsərhəd ölkələr, xüsusilə Türkiyə ilə münasibətlərin yeni səviyyədə qurulması və b. ibarət idi. 1992-ci il mayın 28-də Sədərəkdə Naxçıvanla Türkiyə arasında körpünün açılışı xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik idi. Heydər Əliyev bu körpünü «arzu və ümidlərimizin körpüsü» adlandırmışdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikası təkcə öz sərhədləri daxilində deyil, bütün Azərbaycan üçün sabitləşdirici amilə çevrilməkdə idi. Bu, Naxçıvanın Azərbaycanın müasir tarixindəki misilsiz xidmətlərindən biri idi. Təsadüfi deyil ki, 1993-cü ilin iyun hadisələri zamanı bütün respublikanın diqqəti Naxçıvana yönəldi və xalqın tələbi ilə Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev Bakıya gəldi, respublikanın siyasi hakimiyyətində dəyişiklik baş verdi, vətəndaş müharibəsinin, separatçı qüvvələrin fəaliyyətinin qarşısı alındı, sabitlik və əmin-amanlıq yaradıldı, sosial-iqtisadi islahatların hazırlanması və həyata keçirilməsinə başlandı. Heydər Əliyevin başladığı qurtuluş mübarizəsi qələbə çaldı. Azərbaycan Respublikasının rəhbəri kimi Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı Naxçıvanın sonrakı inkişafında da həlledici rol oynadı. Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə Naxçıvan MR tarixinin ən mühüm siyasi hadisələrindən biri də, onun tarixi və müasir inkişaf sahəsində əldə etdiyi nailiyyətləri təsbit edən yeni Konstitusiyasının qəbulu olmuşdur. Heydər Əliyevin sədrliyilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının layihəsini hazırlayan komissiya tərəfindən başa çatdırılmış və 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul olunmuş Konstitusiyanın VIII fəsli (maddə 134-141) bilavasitə Naxçıvan Muxtar Respublikasına həsr edilmişdir[49]. 1998-ci ilin yanvarında Heydər Əliyevin sədrliyilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya komissiyasının iclasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiya layihəsi müzakirə olunmuşdur[50]. Həmin Konstitusiya layihəsinin hazırlanması, müzakirəsi və qəbul edilməsinə dair sənədlər çox vacib tarixi qaynaqlardır və onların öyrənilməsi Azərbaycanda dövlət quruculuğunun, o cümlədən qanunvericiliyin və qanunvericilik aktlarının yaradılması təcrübəsinin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Heydər Əliyev Konstitusiya komissiyasının yuxarıda qeyd olunan iclasındakı yekun nitqində demişdir: «**Beləliklə, biz həm Azərbaycanın qanunvericiliyi sahəsində çox ciddi addım atırıq, həm də ki, bu məsələləri nizamlayırıq. Yəni müstəqil Azərbaycan dövlətinin, respublikasının tərkibində Naxçıvan Muxtar Respublikası böyük tarixi mərhələlərdən keçərək, nəhayət,**

özünə uyğun, özünəməxsus bir status, bir yer alacaqdır. Bu, bu gün üçün də, gələcək üçün də lazımdır».

Heydər Əliyevin respublikaya ikinci rəhbərliyi dövründə Naxçıvanda yeni iqtisadi münasibətlərin təşəkkülü və inkişafı, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sərhədlərin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, mədəni inkişaf sahəsində də böyük uğurlar əldə olundu[51]. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə görkəmli Azərbaycan şairi ***Hüseyn Cavidin*** qəbri üzərində Naxçıvan memarlıq məktəbi ənənəsinə uyğun olaraq möhtəşəm məqbərə ucaldıldı [1996-cı il].

Hüseyn Cavid (təxəllüsü; əsl adı və soyadı Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə; 24.10.1882, Naxçıvan ş. - 5.12.1941, Rusiya, İrkutsk vilayəti) - Azərbaycanın görkəmli şairi və dramaturqu, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının banilərindən biri. İlk təhsilini Naxçıvanda mollaxanada, sonra isə M.T.Sidqinin «Tərbiyə» adlı yeni üsullu məktəbində almışdır [1894—1998-ci illər]. 1899-1903-cü illərdə Cənubi Azərbaycanda olmuş, Təbrizin Talibiyyə mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsini bitirmiş [1909-cu il], Naxçıvanda, Gəncədə, Tiflisdə, Bakıda müəllimlik etmişdir. H.Cavid Azərbaycan romantizminin banilərindən, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından biridir.

Cavid sənəti bədii növ, janr və forma cəhətdən zəngindir. O, lirik şeirlərin, lirik-epik poemaların, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə və dramların müəllifidir. «Keçmiş günlər» adlı ilk şeir kitabı 1913-cü ildə çap olunmuşdur. Yaradıcılığının ilk dövrlərində ictimai-siyasi lirikaya daha çox diqqət yetirmişdir. Şeirlərində sosial ədalətsizliyin hökm sürdüyü cəmiyyətdə əməkçi insanların faciəli həyatı təsvir edilir («Öksüz Ənvər», «Çoban türküsü», «Kiçik sərsəri», «Dün və bugün», «Qadın», «Görmədim», «Vərəmli qız», «Məsud və Şəfiqə» və s.). «Sən nəsin, kimsin deyən ariflərə» [1912-ei il] poemasında şair insanlara işıqlı həyat, azad gələcək yolu arayırdı. «Məzlumlar üçün» [1914-cü il], «Qürubə qarşı», «Hərb və fəlakət» [1916-cı il], «Hərb ilahı qarşısında» [1917-ci il] şeirlərində imperialist müharibələrinə nifrət öz əksini tapmışdır.

Cavid daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Onun əsərləri milli teatr mədəniyyətinin inkişafına qüvvətli təsir göstərmiş, «Cavid teatrı» kimi səciyyələndirilmişdir. Mənzum «Ana» [1910-cu il] pyesində nəciblik, sədaqət, mərdlik kimi keyfiyyətlərin yalnız sadə insanlarda olduğu göstərilir. «Maral» [1912-ci il] faciəsində şəxsiyyət və qadın azadlığı məsələsi qaldırılır. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə olan «Şeyx Sənan» [1914-cü il] əsərində xalqları bir-birindən ayıran dini və milli təəssübkeşlik əleyhinə üsyankar etiraz ruhu hakimdir. H.Cavid bu dövrdə tədriclə, «Haqq verilmir, alınır» ideyasına gəlib çıxmışdır. Həmin ideya «Şeyda» [1917-ci il] dramında, «Haqqını sən mübarizə ilə ala bilərsən» [1918-ci il] poemasında daha bariz ifadəsini tapmışdır. «Şeyda»da H.Cavid «füqərayi-kasibə»ni, «qabarlı əllər»i istismarçılara qarşı mübarizəyə çağırırdı. Yaradıcılığında mühüm yer tutan «İblis» [1918-ci il] faciəsində dövrün bütün mürtəce qüvvələri - «insan insana qurddur» fəlsəfəsinin tərəfdarları, «iyirminci əsrin mədəni vəhşiləri» olan imperialist dairələri İblis surətində ümumiləşdirilmiş, işğalçı müharibələrə lənət yağdırılmışdır. Mürtəce qüvvələrlə azadlıq, bərabərlik, sülh, beynəlmiləlçilik, maarif və mədəniyyət dostlarının toqquşması Cavidin 1920-ci ilədək yazdığı əsərlərin başlıca konflikti idi. Bu əsərlərin bədii qayəsini bəşəriyyətin fəlakətinə ədalətsiz, istismarçı ictimai quruluşların səbəb olması fikri təşkil edir. Estetik ideyalarına sadiq qalan H.Cavid bununla yanaşı, 1920-1930-cu illərdə dövrün tələbləri ilə səsləşən bir sıra əsərlər yaratmışdır. «Azər» dastanı [1920-1937-ci illər] bu əsərlər arasında xüsusi yer tutur. 1926-cı ildə müalicə üçün Almaniyaya gedən və bir müddət Berlində yaşayan H.Cavid vətənə Qərb dünyasının sosial-mənəvi ziddiyyətlərini əks etdirən bir sıra siyasi-lirik və

lirik-epik şeirlərlə qayıtdı. «Nil yavrusu» əsərində H.Cavid müstəmləkə zülmünü qəzəb və nifrətlə damğalayırdı. 1920-1930-cu illərdə Cavid bir sıra tarixi dramlar yazmışdır. «Peyğəmbər» [1922-ci il], «Topal Teymur» [1925-ci il] əsərlərindən sonra yazdığı «Səyavuş» [1933-cü il], «Xəyyam» [1935-ci il] tarixi dramları Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi bir dönüş oldu. H.Cavidin yaradıcılığında türkçülük və turançılıq ideyalarının təbliği öz əksini tapmışdır. Türkçülük ən çox Cavidin «Xəyyam», «Topal Teymur» və «Səyavuş» faciələrində qabarıq verilmişdir. Şair bu əsərlərində istibdada qarşı üsyan edən kütləni, üsyan başçılarını və Xəyyam kimi azadfikirli bir mütəfəkkiri baş qəhrəman seçmişdir. Faşizm və İkinci Dünya müharibəsi təhlükəsinin artması 1930-cu illərin əvvəllərində Cavidi narahat edən problemlər idi [«İblisin intiqamı» dramı, 1936-cı il]. Cənubi Azərbaycandakı azərbaycanlıların «şahənşahlıq» üsuli-idarəsinin əsarəti altında əzab çəkməsi, ən adi insan hüquqlarından məhrum edilməsi də vətənpərvər şair kimi Cavidi düşündürürdü («Telli saz» dramı, 1930-cu il; «Kor neyzən» poeması, 1930-cu il). Cavidin fəlsəfi, siyasi-ictimai görüşləri «ümumi məhəbbət» ideyasından yüksək humanizmə qədər böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Poeziyası yüksək bədii sənətkarlığı, dərin emosionallığı, səmimiyyəti ilə seçilir.

Anadan olmasının 100 və 110 illik yubileyləri geniş qeyd olunmuşdur. Nax-çıvanda və Bakıda ev-muzeyləri yaradılmış, Bakıda vaxtilə yaşadığı binaya (indiki Azərbaycan Milli EA Əlyazmalar İnstitutunun binası) barelyef-təsviri olan xatirə lövhəsi vurulmuşdur. 100 illik yubileyi ərəfəsində cənazəsi İrkutsk vilayətindən Naxçıvana gətirilib, buradakı ev-muzeyinin yaxınlığında dəfn edilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə şairin qəbri üzərində möhtəşəm məqbərə tikilmişdir [1996-cı il].

1982-ci ildə Naxçıvanda «Hüseyn Cavid poeziya teatrı» açılmışdır. Adına Bakıda, Naxçıvanda və ölkənin digər şəhər və rayonlarında küçə, bağ, məktəb, kitabxana, kinoteatr və s. mədəni maarif müəssisələri var. Bakıda əzəmətli abidəsi ucaldılmışdır[52].

Heydər Əliyev siyasi xəttinin layiqli davamçısı, müasir dünyanın görkəmli dövlət xadimi İlham Əliyevin 2003-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ölkənin həyatında böyük tarixi hadisə oldu. 1993-cü ilin iyununda olduğu kimi Azərbaycan xalqı yenə öz sözünü dedi: xalq öz taleyini və doğma Vətənin müqəddəratını Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı ***İlham Əliyevə*** etibar etdi.

ƏLİYEV İlham Heydər oğlu (d.24.12.1961, Bakı) - Azərbaycan Respublikasimn Prezidenti [2003-cü ildən], müasir dünyanın görkəmli siyasi və dövlət xadimlərindən biri. Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri [2005-ci il]. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, dahi dövlət xadimi Heydər Əliyevin oğludur. Peşəkar siyasətçidir. 1982-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu bitirmiş, orada elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamış [1982-ci il], aspirant, müəllim olmuşdur. Tarix elmləri namizədi [1985-ci il], siyasi elmlər doktorudur. 1991-ci ildən Moskvada «Oriyent» şirkətinin baş direktoru işləmiş, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə vitse-prezidenti [1994-cü ildən] və birinci vitse-prezidenti [1997-ci ildən], Azərbaycan Respublikasının baş naziri [2003-cü il] vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunub saxlanılması və yeni Azərbaycanın qurulmasında Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı olmuşdur.

İlham Əliyev müəllifi Heydər Əliyev olan neft strategiyasının hazırlanmasında, bu siyasətin dünya meydanında uğur qazanmasında və gerçəkləşdirilməsində, həmin sahədə müxtəlif layihələrin hazırlanmasında, çox çətin diplomatik tapşırıqların yerinə yetirilməsində fəal iştirak etmiş, ölkəyə investisiya axınında mühüm rol oynamışdır. Onun ölkədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində, müstəqil Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin daha da genişlənməsində, xüsusilə neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə tarixi müqavilələrin, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri haqqında müqavilənin bağlanması və reallaşdırılmasında, ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının

dünyaya inteqrasiyasında böyük xidmətləri vardır. İlham Əliyevin böyük əməyi olan neft strategiyasının həyata keçirilməsi, beynəlxalq şirkətlərlə neft müqavilələrinin imzalanması nəticəsində 1994— 2000-ci illərdə xarici şirkətlər Azərbaycana 800 milyon ABŞ dolları məbləğində bonus vermişlər. Azərbaycanın neft sektorunda 30 mindən artıq iş yeri açılmışdır.

Azərbaycanda demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunda fəal iştirak edən İlham Əliyev, həm də görkəmli partiya xadimidir. O, ölkənin aparıcı siyasi partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) lideridir. İlham Əliyev YAP-ın I qurultayında [1999-cu il] partiya sədrinin müavini, II qurultayında [2001-ci il] isə birinci müavini seçilmişdir. Bu mühüm vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələn İlham Əliyev əhalinin geniş kütlələrinin Yeni Azərbaycanın quruculuğuna səfərbər olunmasında olduqca səmərəli fəaliyyət göstərir. 2000-ci ilin parlament seçkilərində YAP-ın seçki kampaniyasına İlham Əliyev başçılıq etmişdir. Məhz onun rəhbərliyi ilə YAP həmin seçkilərdə parlaq qələbə çalmış və Milli Məclisdə böyük əksəriyyəti qazanmışdır.

İlham Əliyev Milli Məclisin deputatı olduğu dövrdə geniş və çoxşaxəli fəaliyyət göstərmişdir. O, daim xalqın içərisində olmuş, onun problemlərini öyrənmiş, əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqələrinə müntəzəm qayğı göstərmişdir. Həmin dövrdə İlham Əliyevin əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələrinə, qaçqınlara, məcburi köçkünlərə və Qarabağ müharibəsi əlillərinə qayğısı, Qaradağ rayonunda və ölkənin digər bölgələrində apardığı böyük quruculuq işləri doğma xalqa göstərilən bu qayğının parlaq təzahürləridir. Milli Məclisin Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyasının üzvü olmuş İlham Əliyevin Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞ PA) Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi fəaliyyəti doğma xalqa qətiyyətlə və cəsarətlə xidmət etmək nümunəsidir. Onun AŞ PA-dakı məqsədyönlü, qətiyyətli və cəsarətli çıxışları Azərbaycanın Avropa məkanında nüfuzunun daha da artmasına çox güclü təsir göstərmişdir. Məhz İlham Əliyevin yorulmaz fəaliyyəti, qətiyyətli çıxışları sayəsində erməni təcavüzkarları Avropa Şurasında ifşa olunmuş, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Dağlıq Qarabağ haqqında, qondarma «Dağlıq Qarabağ problemi» barədə Qərb dünyasında obyektiv rəy formalaşmış, həmin münaqişəyə düzgün siyasi qiymət verilmiş, onun həlli yolunda mühüm addımlar atılmışdır. Avropa Şurasında Ermənistanın təcavüzkar, işğalçı dövlət kimi tanınmasında, erməni terrorçuluğunun beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olmasının sübuta yetirilməsində, nəzarətdən kənarda qalan Dağlıq Qarabağın narkotiklərin ötürücü məntəqəsinə və terror yuvasına çevrilməsinin Avropa və dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında İlham Əliyevin böyük xidmətləri var. Avropa Şurasındakı fəaliyyəti, AŞ PA-dakı obyektiv və konstruktiv çıxışları İlham Əliyevə qərb siyasətçiləri arasında böyük hörmət və nüfuz qazandırmışdır. O, AŞ PA-nın vitse-spikeri və Büro üzvü seçilmişdir [2003-cü il yanvar].

İlham Əliyev Prezident Heydər Əliyevin gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində misilsiz fədakarlıq göstərmişdir və bu sahədə fəaliyyətini indi də uğurla davam etdirir. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti təyin olunan İlham Əliyev az vaxt içərisində həmin sahədə də yüksək təşkilatçılıq istedadına malik olduğunu göstərmişdir. Onun yorulmaz və gərgin əməyi sayəsində qısa müddət ərzində Azərbaycan idmanı ayağa qaldırılmış, dünya şöhrəti qazanmışdır. Azərbaycan idmançılarının beynəlxalq yarışlarda qazandığı parlaq uğurlar İlham Əliyevin başçılıq etdiyi idman hərəkatının, hər şeydən əvvəl, böyük siyasi qələbəsidir.

İlham Əliyev uzaqgörən dövlət xadimi və siyasətçi kimi sağlam gənclik yetişdirmək, bununla da xalqımızın sağlam gələcəyini təmin etmək üçün idmanı ümumxalq hərəkatına çevirmək xətti yeridir. Onun təşəbbüsü ilə təkcə paytaxt Bakıda deyil, eyni zamanda regionlarda (Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Quba, Şamaxı) da olimpiya idman-sağlamlıq komplekslərinin tikilib istifadəyə verilməsi, idmanın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün güclü maddi-texniki baza yaradılması xalqın sağlam gələcəyinə yönəlmiş müdrik siyasətin parlaq təzahürləridir.

Hazırda Azərbaycanın beynəlxalq yarışlarda idmanın müxtəlif sahələrində ön mövqelərə çıxması, Bakının dünya üzrə mühüm beynəlxalq yarışların keçirildiyi mərkəzə çevrilməsi Azərbaycanın şöhrətini daha da artırır, onun beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərir. Bu, İlham Əliyevin gənclər siyasətinin ən böyük uğurlarından biridir.

İlham Əliyev beynəlxalq münasibətlər tarixi sahəsində dərin biliyə malik olan peşəkar siyasətçi kimi dünya miqyasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışdır. O, Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, yaxud üzvü kimi ABŞ, İngiltərə, Türkiyə, Fransa, Rısiya, Yaponiya, Ukrayna, Belarus, İsveçrə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Slovakiya, Polşa, Pakistan, Xorvatiya, İran, ərəb ölkələri, Gürcüstan və b. ölkələrdə rəsmi səfərlərdə, o cümlədən dövlət səfərlərində olmuş, bir çox beynəlxalq konfrans və konqreslərdə məruzələrlə çıxış etmişdir.

İlham Əliyev Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin (1-2-ci çağırış) deputatı olmuş, AŞ PA-da Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin başçısı və AŞ PA-nın vitse-spikeri və Büro üzvü vəzifələrində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan xalqı qarşısındakı xidmətləri nəzərə alınaraq İlham Əliyev 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri təyin olunmuşdur. O, 2003-cü ilin Prezident seçkilərində parlaq qələbə qazanaraq xalqın iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. İlham Əliyev, eyni zamanda iqtidar partiyası olan Yeni Azərbaycan Partiyasına başçılıq edir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan xalqının dahi oğlu Heydər Əliyevin demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu siyasətini uğurla davam etdirir. Onun rəhbərliyi ilə ölkədə iqtisadi islahatlar daha da sürətlənmiş, xüsusi prezident fərmanı ilə 2004-2008-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramı qəbul olunmuşdur. Ölkə Prezidenti «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında» 2004-cü il 9 fevral tarixli sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda Naxçıvan Muxtar Respublikasına muxtariyyət statusunun verilməsi yüksək qiymətləndirilmişdir. İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfərlər etmiş [12-14.05.2004-cü il; 02.09.2004-cü il; 20-21.12.2006-cı il], Muxtar Respublikanın yubiley şənliklərində iştirak etmişdir. İlham Əliyevin muxtar respublikaya səfəri bu qədim diyarın hərtərəfli inkişafına yeni güclü təkan vermişdir. Prezident İlham Əliyev ölkədə insan haqları və azadlıqlarının daha dolğun təmin olunmasını diqqət mərkəzində saxlayır. O, Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılması və daha da inkişaf etdirilməsi kursunu uğurla həyata keçirir. Onun «Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında» və «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» sərəncamları [2004-cü il 12 yanvar], Milli Ensiklopediyanın nəşrinə rəhbərliyi şəxsən öz üzərinə götürməsi və bununla bağlı imzaladığı sərəncamlar, alimlərə elmi dərəcələrə görə verilən əlavə əmək haqqını, tələbələr, magistrlər və aspirantların təqaüdlərini dəfələrlə artırması milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə dövlət qayğısının parlaq təzahürləridir. İlham Əliyev Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə xüsusi qayğı və diqqət göstərir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdəki roluna yüksək qiymət vermişdir: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması tariximizdə çox əlamətdar və önəmli hadisə idi. İlk dəfə müsəlman aləmində demokratik respublika yaranırdı, Azərbaycan xalqı müstəqilliyə qovuşurdu. Ölkəmiz dünya birliyinə üzv olurdu. Bu, çox əlamətdar hadisə idi».

İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 60 illiyi münasibəti ilə imzaladığı

fərmanlar, alimlər qarşısındakı dərin məzmunlu çıxışı onun elmin inkişafına göstərdiyi böyük qayğının parlaq təzahürüdür.

Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli və məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsində, o cümlədən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmuş erməni işğalçılarının təcavüzkar mövqeyinin beynəlxalq aləmdə ifşa olunmasında mühüm uğurlar qazanılmaqdadır. Geniş dünyagörüşünə, dərin və hərtərəfli biliyə, yüksək mədəniyyətə malik olan İlham Əliyev müasir və çevik siyasətçi kimi dünyada böyük hörmət və nüfuz qazanmışdır. O, sürətlə dəyişən çağdaş dünyada, qloballaşma və inteqrasiya proseslərində, bütün beynəlxalq görüşlərdə və apardığı yüksək səviyyəli danışıqlarda Azərbaycanın mənafelərini bütün sahələrdə uğurla müdafiə edir, İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq və regional problemlərin həllində də rolu və nüfuzu getdikcə artır. Ölkə başçısının yeritdiyi uğurlu daxili və xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazın lider dövlətinə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyevin ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu qətiyyətlə davam etdirməsi sayəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixracı kəmərinin istifadəyə verilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdəki mövqelərini daha da möhkəmləndirmişdir. Azərbaycan Respublikası iqtisadi cəhətdən dünyanın ən sürətlə inkişaf edən ölkəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bir çox ölkənin və beynəlxalq təşkilatların fəxri adları və mükafatlarına layiq görülmüş, AŞ PA-nın fəxri üzvü diplomu və medalı ilə təltif olunmuşdur. Bu yaxınlarda İlham Əliyevə Türkiyənin nüfuzlu «Ekovitrin» media qrupu tərəfindən «Avrasiyada ilin siyasət adamı» mükafatı təqdim edilmişdir.

İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının ən ali mükafatı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusunun şərəfinə təsis edilmiş «Heydər Əliyev» ordeninə layiq görülmüşdür[53].

Ulu öndər Heydər Əliyevin zamanında olduğu kimi Prezident İlham Əliyev də bütün ölkənin, o cümlədən Naxçıvan MR-in hərtərəfli inkişaf etdirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlayır. İlham Əliyevin daxili siyasətinin ən mükəmməl sənədlərindən olan Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramında (2004-2008-ci illər) Naxçıvana mühüm yer ayrılmışdır.

Dövlət Proqramında göstərilir ki, Naxçıvan «iqtisadi rayonu əhalisinin ümumi sayı 364,5 min nəfər olmaqla ölkə əhalisinin 4,5%-ni təşkil edir, onların 198 min nəfəri əmək qabiliyyətlidir. İqtisadi rayonda əhalinin orta sıxlığı hər kvadrat kilometrdə 66 nəfər təşkil edir». Azərbaycan Respublikası sənaye məhsulunun 2,6 faizi, kənd təsərrüfatı məhsulunun 3,6 faizi Naxçıvan MR-in payına düşür. Diyar sosial-mədəni infrastrukturu ilə də diqqəti cəlb edir. Dövlət Proqramı haqlı olaraq bu vəziyyətlə qənaətlənmir və Respublikanın digər regionları ilə bərabər, Naxçıvan MR-də də sosial-iqtisadi inkişafı yeni səviyyəyə yüksəltməyi nəzərdə tutur. Bunun üçün 2004-2008-ci illərdə 57 mühüm tədbirin həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Onların içərisində Ordubad SES-in tikintisi (2006-2008-ci illər), qaz təchizatı sisteminin yenidən qurulması və Xoy (İran) - Culfa qaz kəmərinin inşası və başqalarını qeyd etmək olar[54].

Prezident İlham Əliyev 2004-cü il fevralın 9-da «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında» sərəncam imzaladı. Ölkə başçısı 2004-cü ilin 12-14 mayında, 2 sentyabrında və 2006-cı ilin 20-21 dekabrında Naxçıvana səfərlər etdi, yubiley şənliklərində və çox mühüm əhəmiyyətli sosial-iqtisadi və mədəni obyektlərin açılışında iştirak etdi.

Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi xətt və quruculuq strategiyası, İlham Əliyevin yeni islahatlar proqramı Muxtar Respublikada uğurla həyata keçirilir. Bu sahədə 1995-ci ilin dekabrından Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri vəzifəsində çalışan ***Vasif Talıbovun*** ardıcıl və prinsipial dövlətçilik fəaliyyəti, onun başçılığı ilə həyata keçirilən böyük quruculuq işləri xüsusi qeyd edilməlidir.

Talibov Vasif Yusif oğlu (d. 14.**1**.1960, Şərur rayonunun Aşağı Aralıq k.) - dövlət xadimi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri. Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Naxçıvan Dövlət Universiteti) tarix-filologiya fakültəsini [1981-ci il] və Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini

[1998-ci il] bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə 1976-cı ildə Şərur rayon xalq maarif şöbəsində başlamış, sonra isə Naxçıvan alt trikotaj fabrikində kadrlar üzrə inspektor [1982-ci il], Xüsusi şöbənin rəisi vəzifələrində çalışmışdır. İşlədiyi və təhsil aldığı illərdə doğma torpağına və xalqına qırılmaz tellərlə bağlı bir ziyalı kimi daim fəal həyat mövqeyində dayanmışdır. Azərbaycanda müstəqil dövlətçiliyin qurulması və möhkəmləndirilməsi, Yeni Azərbaycanın qurulması məqsədilə həyata keçirilən islahatlar, bölgənin ərazi bütövlüyünün qorunması, ölkədə demokratik dəyərlərin bərqərar olması kimi ali məqsədlərə çatmaq üçün xalqın ümummilli lideri Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışı uğrunda mübarizənin öncüllərindən olmuş və müdrik rəhbərin yanında olmaqla əsl mənada onun məktəbini keçmiş, yaxın silahdaşı olmuş, həyata keçirilən islahatlarda fəal iştirak etmişdir. Vasif Talıbov 1991-ci ilin sentyabrından 1994-cü ilin aprelinədək Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrinin baş köməkçisi, 1994-cüilinaprelindən 1995-ci ilin dekabrınadək Naxçıvan MR Baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini vəzifələrində çalışmışdır. Əsası Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) yaranmasında və təskilati cəhətdən formalaşmasında fəal iştirak etmişdir. YAP-ın Naxçıvan MR təşkilatının 1995-ci il aprelin 8-də keçirilən konfransında onun sədri seçilən Vasif Talıbov, həm də partiya xadimidir. O, Azərbaycan cəmiyyətinin aparıcı siyasi qüvvəsi olan YAP-ın rəhbər orqanında fəaliyyət göstərir. 1995-ci il noyabrın 12-də, 2000-ci il noyabrın 5-də və 2005-ci il noyabrın 6-da 1-ci, 2-ci və 3-cü çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, 1-ci, 2-ci və 3-cü çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı, Naxçıvan MR Ali Məclisinin müvafiq olaraq 1995-ci il dekabrın 16-da, 2000-ci il dekabrın 7-də və 2005-ci il noyabrın 28-də keçirilən ilk sessiyalarında Naxçıvan MR Ali

Məclisinin Sədri seçilmişdir. Bu mühüm vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələn Vasif Talıbov Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi siyasi kurs əsasında Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyətinin və hüquqi dövlətin bərqərar olmasına, Naxçıvan MR-in iqtisadiyyat və mədəniyyətinin daha da tərəqqisinə, xalqın rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanunların qəbul olunmasında olduqca səmərəli fəaliyyət göstərir. O, ilk növbədə Muxtar Respublika üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bu ərazinin bütövlüyünün qorunub möhkəmləndirilməsi problemlərini bacarıqla həll etmişdir.

Muxtar Respublikada həyata keçirilən quruculuq, abadlıq və yenidənqurma işləri Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun adı ilə six bağlıdır.Vasif Talıbovun bütün fəaliyyəti Azərbaycanda, onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan MR-də cərəyan edən mühüm siyasi, ictimai və mədəni proseslərlə sıx bağlıdır. Onun apardığı məqsədyönlu iş sayəsində qonşu xarici dövlətlərlə -Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə normal münasibətlər yaradılmış, çoxsaylı müqavilələr imzalanmışdır. Belə münasibətlər Naxçıvanda sərbəst ticarətin, iqtisadi əlaqələrin, elm, təhsil və mədəniyyətin daha da inkişaf etməsinə kömək etmişdir. Muxtar Respublikada aqrar islahatlar, əsasən başa çatdırılmış, heyvandarlıq və bitkiçilik sahəsində böyük uğurlar qazanılmışdır. Naxçıvana xarici sərmayə axını davam edir. Son illərdə Muxtar Respublikada onlarla müəssisə istifadəyə verilmiş, yeni iş yerləri açılmışdır. Nəticədə güclü iqtisadiyyatın yaradılması Muxtar Respublikanı yaxın illərdə məhsul ixrac edən bölgəyə çevirməyə imkan verəcəkdir. Muxtar Respublikada əhalinin sosial problemlərinin həlli üçün konkret işlər görülür, təhsilin, səhiyyənin, elm və mədəniyyətin inkişa-fına, tikinti-abadlaşdırma və bərpa işlərinə daim böyük qayğı və diqqət gostərilir.

1995-2005-ci illərdə Muxtar Respublikanın şəhər və kəndlərində 100-ə qədər müasir tipli ümumtəhsil məktəbləri tikilmiş, Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun, Naxçıvan Özəl Universitetinin yeni tədris korpusları, AMEA Naxçıvan Bölməsinin Rəyasət Heyəti və 6 elmi-tədqiqat institutu üçün binalar istifadəyə verilmişdir. Eyni zamanda Muxtar Respublikanın şəhər və kəndlərində, xüsusilə Naxçıvan şəhərində mədəni-maarif ocaqları, idman kompleksləri, inzibati binalar inşa edilmişdir.

Naxçıvanın tarixi-memarlıq abidələrindən - Möminə xatun məqbərəsi; Qarabağlar türbə

kompleksi; Yusif Küseyr oğlu türbəsi; Xan evi; Buzxana; İmamzadə kompleksi; Əlincəçay Xanəgah kompleksi; «İsmayılxan hamamı» və b. yüksək səviyyədə əsaslı təmir və bərpa edilmişdir. C.Naxçıvanskinin, H.Cavidin, M.S.Ordubadinin, C.Məmmədquluzadənin, Y.Məmmədəliyevin ev-muzeyləri yenidən qurulmuşdur. Bəhruz Kəngərlinin adı əbədiləşdirilmiş və ev-muzeyi təşkil edilmişdir. Görkəmli pedaqoq, maarifçi və şair M.T.Sidqinin 150 illik yubileyi keçirilmiş, əsərləri nəşr edilmiş və xatirəsi əbədiləşdirilmişdir. H.Cavidin xatirəsinə monumental türbə ucaldılmışdır.

Vasif Talıbovun rəhbərliyi ilə keçirilən «Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» [10-13.07.1996-cı il] beynəlxalq simpoziumu Naxçıvan diyarının tarixinin xalqın milli mənafeyi baxımından, obyektiv şəkildə araşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Erməni millətçilərinin Naxçıvana əsassız ərazi iddialarına cavab olaraq Vasif Talıbovun təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Akademiyanın Naxçıvan Bölməsi və Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə birlikdə beynəlxalq elmi simpozium keçirmişdir [9-10.06.2006-cı il]. Simpoziumda 50-dən çox məruzə dinlənilmiş, Türkiyə və İran alimləri iştirak etmişlər. «Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii ehtiyatları və onlardan daha səmərəli istifadə yolları» mövzusunda da beynəlxalq simpozium keçirilmişdir [14-16.09.2000-ci il].

Qədim Naxçıvan torpağının Azərbaycan xalqına məxsus olmasının daş pasportu olan Gəmiqaya tarixi-etnoqrafik abidələr kompleksinin öyrənilməsi məqsədilə Vasif Talıbov xüsusi sərəncam imzalamışdır [26.04.2001-ci il]. Sərəncamdan sonra hər il Gəmiqayaya arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil edilir.

Vasif Talıbov dünya azərbaycanlılarının 1-ci qurultayında [Bakı, 9-10 no-yabr 2001-ci il] Əlaqələndirmə Şurasının üzvü seçilmişdir[55]. V.Talıbovun rəhbərliyi ilə Naxçıvan Ensiklopediyasının yeni ikicildlik nəşri [2005-ci il] işıq üzü görmüşdür.

Naxçıvan Muxtar Respublikası hazırda Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur və Kəngərli kimi yeddi inzibati rayonu əhatə edir. Muxtar Respublikada Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur şəhərləri, 9 qəsəbə və 160 kənd inzibati ərazi dairəsi vardır.

Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın sürətlə inkişaf edən regionlarındandır. Bunu Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər təsdiq edir. Belə ki, 2000-ci illə müqayisədə ümumi daxili məhsul 2005-ci ildə 3,5 dəfə artaraq, 84,9 mln. manatdan 300,5 mln. manata çatmışdır. Bütün makroiqtisadi göstəricilər üzrə əsaslı artım baş vermişdir. Blokada şəraitində yaşayan Naxçıvanda sənaye məhsulunun xüsusi çəkisinin artması təqdirəlayiq haldır. 2000-2005-ci illərdə muxtar respublikada 230-dək yeni təsərrüfat obyektinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində sənaye məhsulu istehsalı üç dəfə çoxalmışdır. Muxtar Respublikada tikinti işləri daha geniş vüsət almış, bu sahəyə investisiya qoyuluşu artmışdır. Keçən əsrin 90-cı illərində əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və uğurla davam etdirilmiş aqrar islahatlar öz bəhrəsini Naxçıvanda da vermiş, yeni təsərrüfat fəaliyyəti formaları inkişafa başlamış, nəticədə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 55.4 mln. manat-

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
Siyasi-inzibati xəritə
Miqyas 1:750000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə komitəsi
2005
Heydərabad
Sədərək
Şərur
Qıvraq
NAXÇIVAN
Babək
Şahbuz
Culfa
Ordubad
Kükü
Biçənək
Kolanı
Badamlı
Türkeş
Nursu
Şahbuzkənd
Külüs
Göynük
Nahacir
Teyvaz
Qazança
Xanağah
Nürgüt
Xurs
Nəsirvaz
Tivi
Ağdərə
Parağa
Bist
Dizə
Gilançay
Unus
Dırnıs
Gülüstan
Vənənd
Ələhə
Nehrəm
Araz
Çeşməbasar
Sirab
Mazra
Cəhri
Didivar
Yeni Kərki
Böyükdüz
Sıxmahmud
Əliabad
Çalxanqala
Qabıllı
Yurdçu
Xincab
Təzəkənd
Şahtaxtı
Püsyan
Axura
Dəmirçi
Maxta
Axura
Kərki
Günnüt
Qaraağac
Aşağı Yaycı
Gümüşlü
Aşağı Aralıq
Tənənəm
Yuxarı Buzqov
Danyeri
İbadulla
Garmaçataq
Payız
Şada
Ağbulaq
Gömür
Pazmari
Nüsnüs
Aşağı Əylis
Camaldın
Qabaq
Çannab
Baş Dizə

dan 98,3 mln. manata çatmış və ya 177,4% artmışdır. Rabitə-nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsində, müasir texnologiyalardan istifadə olunması sahəsində mühüm addımlar atılmışdır.

Muxtar Respublikanın sosial-iqtisadi həyatının ən böyük uğurlarından biri yeni iş yerlərinin açılması ilə bağlıdır. 2000-2006-cı ilin birinci rübü ərzində diyarda 35 minədək yeni iş yeri açılmışdır. Bu, əhalinin məşğulluğunun yüksəlməsinə, həyat səviyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsində də rolu artmışdır. Muxtar Respublikanın 2005-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 53535,6 min ABŞ dolları olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasınm sosial-siyasi həyatı da yaddaqalan tədbirlərlə zəngin olmuşdur. Muxtar Respublika Ali Məclisinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, AMEA-nın Naxçıvan bölməsi və Naxçıvan Dövlət Universitetinin 2006-cı ilin 9-10 iyununda Naxçıvanda keçirdiyi «Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri» mövzusunda beynəlxalq simpozium böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Türkiyə və İran alimlərinin də iştirak etdikləri beynəlxalq simpozium ermənilərin Naxçıvana olan əsassız ərazi iddialarını qətiyyətlə rədd etmişdir.

Naxçıvan bütün tarixi dövrlərdə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi onun tarixi taleyini birgə yaşamışdır və yaşamaqda davam edir. Erməni işğalları nəticəsində Naxçıvanın Azərbaycanın digər torpaqlarından ayrı salınması, son on beş ildə isə Muxtar Respublikanın ermənilər tərəfindən blokadaya alınması onu böyük çətinliklərlə üz-üzə qoymuşdur. Lakin uzun sürən ağır blokada şəraiti Naxçıvanın və naxçıvanlıların iradəsini qıra bilməmiş, əksinə, daha da mətinləşdirmişdir. Məhz Naxçıvanda həyata keçirilən qətiyyətli tədbirlər nəticəsində, ermənilər Qarabağdakı işğalçılıq siyasətini burada reallaşdıra bilməmişlər.

Naxçıvanın keçdiyi qədim və uzun tarixi inkişaf yolunun hər bir səhifəsi aydın sübut edir ki, bu diyar ən qədim zamanlardan türk yurdu kimi Azərbaycana məxsus olmuşdur, onun ayrılmaz tərkib hissəsidir və Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir.

Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan bu gün dinamik inkişaf edən, Azərbaycan Respublikasının tərkibində dünya birliyinə uğurla inteqrasiya edən çox önəmli bir bölgədir.

QEYDLƏR

1. *Bax:* **Məmmədov R.** Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (Orta əsrlər dövrü). Bakı, 1977, s.22-28.

2. **Юсифов Ю.Б.** Топонимы и этническая история древнего Азербайджана// Материалы конференции о проблемах Азербайджанской онамастики. Баку, 1986, с. 108-112. *Naxçıvanın etimologiyası haqqında digər mülahizələr haqqında bax:* **Axundov A.** Naxçıvan sözünün mənşəyi // Naxçıvan tarixinin səhifələri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları). Redaksiya heyəti: **Vasif Talıbov** və b. Bakı, 1996, s.50; Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, s.380.

3. **Həbibullayev O.H.** Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı; 1959; **его же,** Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982; Алиев В. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, 1991; **Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q.** Naxçıvanın qədim tarixi (etüdlər). Bakı, 1995 və b.

4. **Əliyev V.** Qədim Naxçıvan. Bakı, 1979; **yenə onun,** Naxçıvan şəhərinin yaranması tarixi və onun tədqiqi problemi // Naxçıvan tarixinin səhifələri, s.51-54.

5. Naxçıvan Ensiklopediyası (sonra NE), 2 clilddə, cild 1. Naxçıvan, 2005, s.263.

6. **Məmmədov R.** Göst. əsər, s.29-32.

7. *Naxçıvan tarixinin Ərəb Xilafəti dövrü ta monqollaradək N.Vəlixanlının kitabında hər tərəfli tədqiq edilmişdir.* Bax: **Vəlixanlı N.** Naxçıvan ərəblərdən monqollaradək. Bakı, 2005.

8. Балазури. Книга завоевания стран. Арабский текст и перевод с арабского на русский язык проф. **П.К.Жузе.** Баку, 1927, с.5; **Məmmədov R.** Göst. əsər, s.35.

9. **Bünyadov Z.** Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, s.219-257.

10. **Qurani-Kərim.** Bakı, 1991, s.263-266.

11. *Əshabi-Kəhf haqqında daha ətraflı bar.* **Qədirzadə Q.** Əshabi-Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı, 2002; **Səfərli F.** Duaların Allaha çatdığı yer -«Əshabi-Kəhf». Bakı, 2002.

12. **Şərifli M.X.** IX əsrin ikinci yarısı -XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.

13. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə **F.Zeynalov və S.Əlizadənindir.** Bakı, 1988; Babayev S. Naxçıvanda «Kitabi-Dədə Qorqud» toponimləri. Bakı, 1999, s.208-209.

14. **Bünyadov Z.M.** Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı, 1984, s.194.

15. **Миклухо-Маклай Н.Д.** Географические сочинение **XIII** в на персидском языке// Ученые записки ИВАН СССР т. IX, М., 1954; **Qiyasi C.** Nizami dövrü memarlığı abidələri. Bakı, 1991, s. 16.

16. **Salamzadə Ə.V.** Əcəmi Naxçıvani. Bakı, 1976; **Бретанцкий Л.С.** Аджеми, сын Абу-бекра, архитектор Нахичеванский, и Махмуд, сын Сада, архитектор Бакинский // Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. Избр. труды. с, 1988, с.200-204; NE, c.1, s. 150-152.

17. *Dövr haqqında bax:* **Ализаде А.А.** Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв Баку, 1956; **Piriyev V.Z.** Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360). Bakı, 1978; **yenə onun,** Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı, 2003.

18. **Piriyev V.** Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII-XIV əsrlər). Bakı, 2004, s.22-44.

19. **Məmmədbəyli H.C.** Nəsirəddin Tusi. Bakı, 1980; **Rzayev** A. Nəsirəddin Tusi. Həyatı, elmi, dünyagörüşü. Bakı, 1996; NE, c.2, s. 190-192.

20. **Буниятов З.М.** Сведения Камал ад-дина ибн ал-Фувати о представителях семьи Санджара ибн Абдуллаха ан-Нахичевани // ДАН. XXXIV т., 1978, №5; **Piriyev V.** Naxçıvan tarixindən səhifələr, III fəsil; **yenə onun,** Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani. Bakı,2001.

21. **İbrahimov C.** Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1958; **Эфендиев** О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку, 1981.

22. **Рахмани А.А.** Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 гг.). Баку, 1981; **Левиатов В.Н.** Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948 və b.

23. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997, s.8.

24. **Əliyev F., Əliyev M.** Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 1996, s.19-20.

25. **Ибрагимбейли Х.М.** Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории). М., 1969, с. 149; Сборник трактатов, конвенций и других актов, заключенных Россией с Европейскими и Азиатскими державами. СПб., 1845.

26. Сборник трактатов, с. 139-149; **Şükürov K.** Türkmənçay-1828. Tarixi xronika. Bakı, 2006.

27. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA). f.379, siyahı 3, iş 5901, vv. 1-4.

28. yenə orada, v.5.

29. yenə orada, v.6.

30. **Ordubadi** M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991, s. 18-22.

31. *İsmayılxan və Hüseyn xan Naxçıvankilərin həyatı və hərbi şücaəti rus yazıçısı R.N.İvanovun yeni kitablarında öz əksini tapmışdır.* **Иванов Р.Н.** Оборона Баязета: правда и ложь. Документальная повесть. Изд. вт. М., 2005; **его** же, Генерал-адъютант его величества. Сказание о Гуссейн-Хане Нахчеванском. М., 2006.

32. **Nəzirli Ş.** Azərbaycan generalları. Bakı, 1991;NE, c.2, s.182.

33. **Həbibbəyli İ.** Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. Bakı, 1997; **Габиббейли И.** Джалил Мамедкулизаде (Молла Насреддин). М., 1999; NE, c.2, s.23-25.

34. **Musayev** t. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917— 1921 -ci illər). Bakı, 1996, s.67-76.

35. **Mədətov Q.** Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı, 1958, s.70; **Sadıqov S.** Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən. Bakı, 1995, s.32.

36. **Zeynalova T.M.** Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu tarixindən (1920-1930-cu illər). NDA, Bakı, 1996, s. 17.

37. **Sadıqov S.** Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, s.46.

38. **Hacıyev İ., Amanoğlu** E. Tarihte ve günümüzde Nahçıvan. Ankara, 1998, s. 52-54; Gümrü, Moskva, Qars müqavilələri və Naxçıvanın taleyi (tərtib edəni və öz sözün müəllifi **İ.Hacıyev).** Bakı, 1999.

39. Документы внешней политики СССР, М., 1959, т.Ш док. 342, с.597-604; **T.Q.Köçərli.** Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. Bakı, 2005, s. 132-134

40. Документы внешней политики СССР, М., 1960. т.IV док. 264, с.420-429.

41. **Sadıqov S.** Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən, s.59.

42. **Mahmudov Y.** Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998; **yenə onun,** Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı, 2002; Böyük siyasət zirvəsi (elmi redaktoru **Yaqub Mahmudov).** Bakı, 2003; NE,c.l,s. 170-177.

43. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri **Vasif Talıbovun** Azərbaycan Respublikası Konstitusiya komissiyasının iclasında çıxışı. «Azərbaycan» qəzeti, 16 yanvar 1998-ci il.

44. «Azərbaycan» qəzeti, 17 yanvar 1998-ci il.

45. Население Азербайджанской Республики. Баку, 1991, с. 10.

46. *Ümumiyyətlə, Azərbaycanın müharibə dövrü tarixi haqqında bax:* **Мадатов Г.А.** Азербайджан в Великой Отечественной войне. Баку, 1975 və b.

47. **Məmmədəliyeva S.** Akademik Yusif Məmmədəliyev. Bakı, 1996; NE, c.2, s.20-21; **Ю.Г.Мамедалиев.** Библиография (Деятели науки и культуры Азербайджана). Баку, 1965.

48. Qətiyyətin təntənəsi (Sənədli xronika). Bakı, 1995, s. 184.

49. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996, s.50-53.

50. Azərbaycan qəzeti, 15-17 yanvar 1998-ci il.

51. *Bu barədə daha ətraflı bax:* Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 1999; **Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M.** Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. B., 2000; **Əliyev A., Qasımov** Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Nailiyyətlər, problemlər. cc. I—II. B., 2001; **Talıbov V.Y., Hacıyev İ.M., İsmayılov B.Ə.** Naxçıvan Muxtar Respublikası 80. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 2004 və b.

52. **Məmməd Cəfər.** Hüseyn Cavid. Bakı, 1960; **Xəlilov S.** Cavid fəlsəfəsi. Bakı, 1996; **Əliyev** K. Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı, 1997; NE, c.l, s.102-103.

53. Diplomatiya və iqtisadiyyat (elmi redaktoru **Yaqııb Mahmudov).** Bakı, 2003; NE,c.l,s.l78-182.

54. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı (2004-2008-ci illər) // «Respublika» q., xüsusi buraxılış. 2004-cü il 13 fevral.

55. NE, c.2, s.320-322.

NAKHCHIVAN

FROM ANCIENT TIMES UP TO THE PERIOD OF AUTONOMY

An ancient land of Azerbaijan, Nakhchivan is one of the first human settlements to give birth to life on Earth. Here the people of Azerbaijan created an ancient and rich culture. At the same time, Nakhchivan is one of the ancient centers of world culture. Nakhchivan is closely linked with Ancient Eastern civilizations like the other districts of Azerbaijan, and has left a deep trace on the course of historical development. A rich historical, scientific and cultural heritage of the Azerbaijani people has emerged here.

Scientists explain the origin of the word **«Nakhchivan»** in different ways. According to Azerbaijani etymology and authoritative historical sources, «Nakhchivan» was developed from the words **«Nagshi -jahan»,** that is, **«ornament of the world»,** or **«adornment of the world».** Another story widely spread among people says the geographical name «Nakhchivan» is linked with the prophet **Noah,** or more exactly, with the **«global flood»** and means **«Nuhchuvan» - «the land of Noah's followers)),** or **«Noah's land».** Indeed, the **«Gamigaya»** ancient settlement located at 3725 m. above sea-level and a very ancient cemetery named **«Nabi Yurdu» («Land of the Prophet»)** situated in the settlement has been discovered near Nakhchivan. And the Prophet Noah's tomb is in the city of Nakhchivan*. In general, the phrase **«Left from the prophet Noah»** is very popular among the people of Azerbaijan, as well as the population of Nakhchivan, when referring to ancient monuments and antique items.

The word «Nakhchivan» is also interpreted as «Nakchuana / Nakhchuan», «the land of magical or nice waters», or «country of healing mineral waters»[2].

***

Diggings by Azerbaijani archeologists have proven that the first settlements of ancient humans were formed in Nakhchivan as far back as the **Stone** Age *(Paleolithic Age).* Abundant archeological materials belonging to the period have been discovered in different parts of the land, particularly in the *Gazma Cave* (Sharur District). These materials have enriched geographical research of the Paleolithic age in Azerbaijan and the world.

During the **Neolithic** *(the New Stone Age)* revolution, the emergence of a production economy (VIII-VI millennia BC) was an event of vital significance in the history of Nakhchivan as well.

The production economy progressed further in the **Eneolithic** *(copper and stone)* Age. The links of Azerbaijan in general, as well as Nakhchivan, with Mesopotamia, the center of global civilization, expanded in this period. The monuments of the *1st Kultepe* (Babak region), *Ovchulartepe* (Sharur district), *Damlama* (Kangarli district) and others reflect brilliantly the history of these archeological ages. Instruments of labor made from a mixture of copper and silver found in the 1st Kultepe (middle of the VI millennium BC) explain this initial period in which copper was first made in Nakhchivan.

Nakhchivan has very rich monuments belonging to the **Bronze** Age as well **(IV-II** millennia BC). There are many valuable archeological monuments in this land reminding us of all the stages of this age. The archeological materials found from the world-scale *1st Kultepe, 2nd Kultepe* (Babak region), *Ovchulartepe, Makhta* (Sharur district) and other monuments serve as direct evidence of this. In the Bronze Age, the economic life of Nakhchivan flourished, ethnic processes intensified,

* The Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly adopted the resolution on the restoration of the Prophet Noah's tomb in the city of Nakhchivan, on June 28"', 2006.

Nuhun qəbri
Noah's grave

Gəmiqaya
Gamigaya

Gəmiqaya
Gamigaya

and economic links and art progressed. The *Gamigaya petroglyphs* (Ordubad district, III—I millennia BC) are very valuable examples of the continuance of the Gobustan traditions.*

In addition to the Kur-Araz culture (First Bronze Age), which was distinctive for Azerbaijan, unique archeological cultures, *such as the culture of painted wares* (III—I millennia BC) and the *Nakhchivan culture* (Last Bronze - First Iron Ages) also emerged in Nakhchivan[3].

The ancient inhabitants of the Nakhchivan territory, the Azerbaijani tribes and tribal unions that formed here, played a significant role in the ethnic and political history of Azerbaijan.

The land of Nakhchivan is one of the earliest urban locations in the world. The main city of the territory, Nakhchivan, is considered one of the ancient cities of the East and the entire world[4]. Over 3500 years old, Nakhchivan city later became one of the economic, political and cultural centers of Azerbaijan. At the same time, Nakhchivanplayed an essential role in the formation and development of Azerbaijani statehood.

In the first centuries of the 1st millennium BC, Nakhchivan was a part of the **Mannan state** [IX - late VI centuries BC]. The Mannan state succeeded in maintaining its independence, fighting against the neighboring states of Assyria and Urartu. The struggle against Urartu is reflected in the *Ilandagh cuneiform* (Julfa district) from 820-810 BC Information about this monument was first published in an Italian journal in 1989[5].

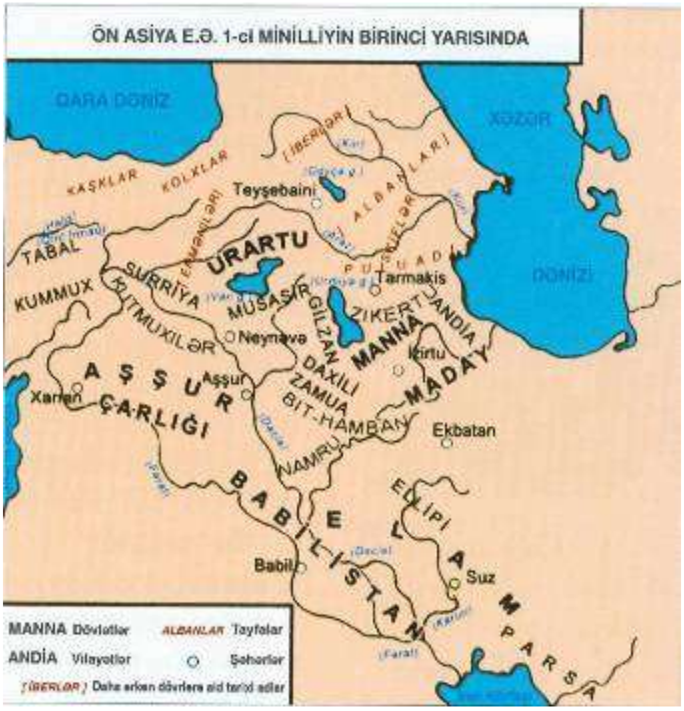

Following the collapse of the Mannan state, Nakhchivan was first annexed to the Medea State [late VII century BC-550 BC], and then to the **Ahamani Empire** [550 BC-330 BC].

After the death of **Alexander the Great** [336-323 BC], Azerbaijan's independence was restored. The state of **Atropatena** was established in the south, and the state of **Albania** in the north of the country. The territory of Nakhchivan was included in the stateof **Atropatena.**

In antique times and the first centuries AD, the economic and cultural progress of Nakhchivan accelerated. The international links of this Azerbaijani land expanded to cover wider areas. Valuable archeological materials belonging to that period have been found at the *Aghbulag* (Shahbuz district), *Gahab* (Babak district), *Govurgala*, *Alban-tepe*, *Akhura Kultepesi*, *Pusyan Necropolis* (Sharur district) and other monuments. Information about Nakhchivan was cited in books by Roman and Greek authors during this period as well. ***Joseph Fluffy*** (I c. BC) and ***Claude Ptolemy*** (II c. BC) mentioned Nakhchivan in their writings.

* The Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly adopted the resolution on «The investigation of the Gamigaya petroglyphs in the Ordubad district)) on April 26th, 2001. Due to this resolution the *Gamigaya research forums* are being conducted.

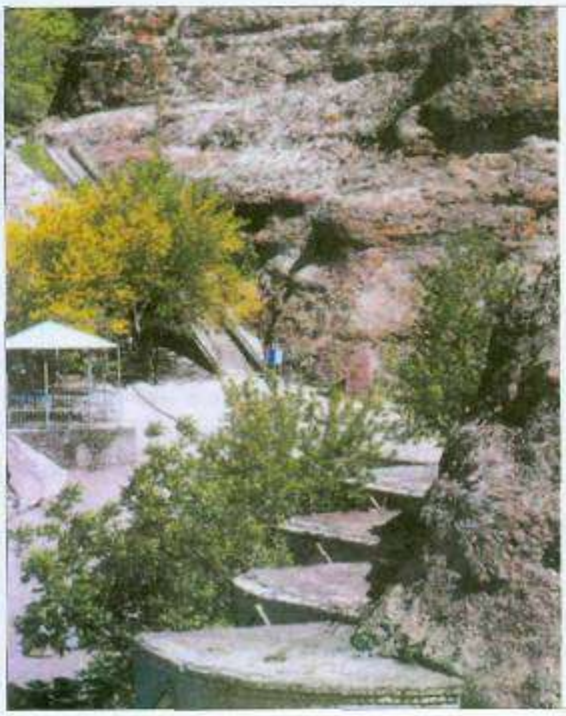

Əshabi-Kəhf («Mağara sahibləri») ziyarətgahı
As-habi-Kahf («Cave holders»), a place for pilgrimage

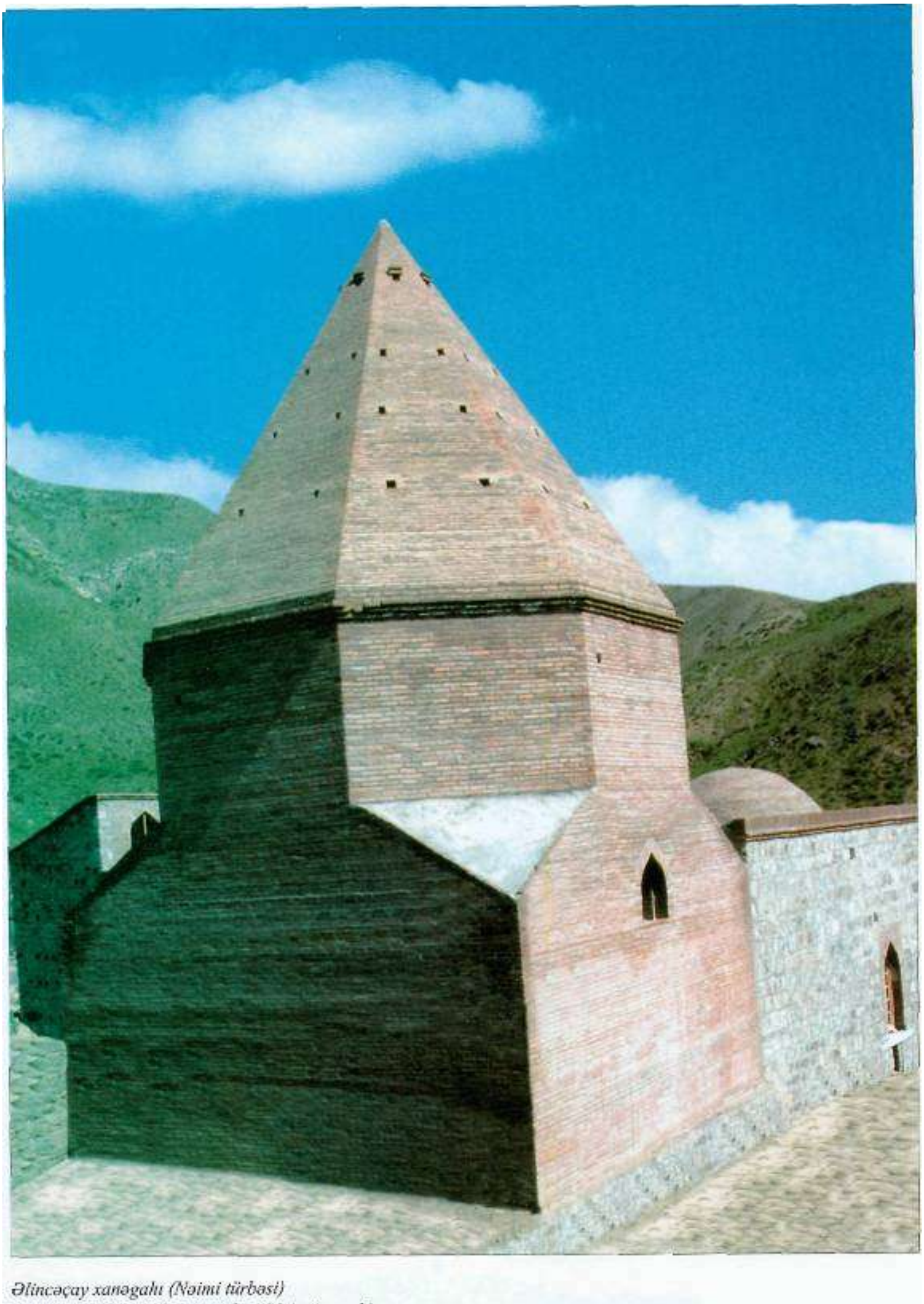

Əlincəçay xanəgahı (Nəimi türbəsi)
Alinjeriver cloister for dervishes (Naimi's tomb)

In the III century AD, the Iranian State of Sassani [224-651] began to strengthen. Destructive wars broke out among the Sassani, Roman and Byzantine Empires for regional dominance. This struck hard blows upon Nakhchivan. However, its military-strategic position and location on the trade routes soon delivered a strong push to the development of Nakhchivan. According to some sources, in the Middle Ages there were about **30,000** houses in Nakhchivan and its population numbered **150,000.** In certain periods, it was the headquarters of the Sassani viceregents *(merzbans)*. One of the ancient Azerbaijani mints, the *Gilan Mint* (Ordubad district), was situated in Nakhchivan. Sassani coins were minted here with the word *«nakhch»*[6]. The weakening of the power of the Sassanis and the restoration of Azerbaijani statehood positively affected Nakhchivan. Coins of this period (V-VI a), a statuette of the Albanian ruler *Javanshir* (638 - 680/81) (SPb, Hermitage), a statue *of a. griffon* (Julfa district), the *Bilav Castle* and other extensive archeological materials found in *Damirlar*, *Kharabagilan* (Ordubad district), *Dalma* (Shahbuz district) and other settlements speak about this progress.

During the period of **Arabian** invasions (VII-VIII centuries), Nakhchivan, as well as the other lands of Azerbaijan, were annexed to the **Arabian Caliphate[7].** When occupying the city of Nakhchivan, the Arabian warlord *Habib ibn Maslame* signed a special agreement about his obligations with the city population[8]

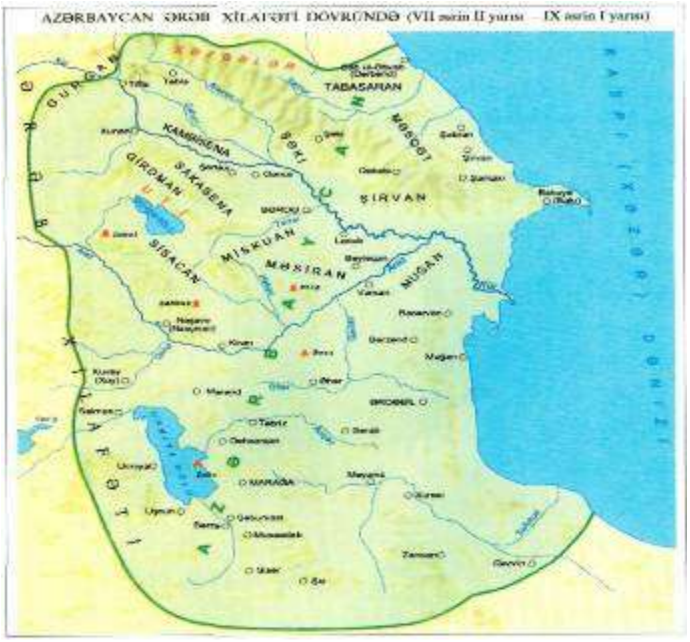

The spread of the Islamic religion and the expansion of mutual links with the countries within the Arabian Caliphate positively affected the development of Azerbaijan, including Nakhchivan. Nevertheless, refusing to accept alien bondage, the people of Azerbaijan stood up in a struggle for freedom against Arabian servitude. One of the main centers of the war for freedom, led by *Babak* [816-837], was Nakhchivan[9]. Arabian sources started to provide more information about Azerbaijan in general, as well as Nakhchivan. ***Al-Belazuri, Ibn Khordadbeh, al-Mugaddasi, al-Istekhri, al-Bivuni*, *Yagut Hamavi*** and other distinguished historians and geographers would describe Nakhchivan comprehensively.

One of the convincing facts of Nakhchivan's prominence in the entire Islamic world is that the ancient *Ashabi-Kahf («Cave Holders»)* monument located here and belonging to the *Tanrichilig* sect is mentioned in ayas (verses) 9-26 of the 18th surah of the Guran (Quran, Koran) - the Al-Kahf («The Cave») surah. These ayas (verses) speak about those youth, who *parted from those believing in others than Allah* and took shelter in the cave, their sleep lasting for more than 300 years and the events happening to them after they woke up[10]. Ashabi-Kahf increased Nakhchivan's fame even more, and became a famous place of Moslem pilgrimage[11]. The *Alinjeriver cloister for dervishes* (Julfa district) also belongs to this period, existing since the VIII century.

The war for freedom led by Babak stimulated the weakening of the Arabian Caliphate. Independent states ruled by the dynasties **of the Shirvanshahs, the Sajis, the Salaris, the Ravvadis, the Shaddadis** and the rulers of Shaki appeared in the territory of Azerbaijan[12]. Nakhchivan was a part of two Azerbaijani states, firstly the one controlled by the Sajis, and then the Salaris. Some sources report that approximately from the 80'softheX century till the mid XI century, an emirate called **the Nakhchivankingdom** was created on the territory of Nakhchivan, and was ruled by the **Abudulefis** dynasty.

The findings from the *Aza Bridge* (Ordubad district), *Alinje Castle* (Julfa district), *Alovtepe* (Kangarli district), *Davali* (Sharur district) historical monuments as well as other settlements provide valuable information about this period of Nakhchivan history.

The historical geographical territory of Nakhchivan holds an eminent place in the spread of the epic **«Kitabi-Dede Gorgud»,** one of the most grandiose heroic epics of the Azerbaijani people[13]. In several parts of the epic, many events described are directly linked with Nakhchivan. The coincidence of many of the geographical names mentioned in the «Kitabi -Dede Gorgud» epic with those in Nakhchivan and Western Azerbaijani lands in the vicinity of Nakhchivan proves these areas are ancient Oghuz-Turkish lands. No toponym hinting at the existence of Armenians in Nakhchivan and generally in Western Azerbaijani lands is found in the «Kitabi - Dede Gorgud» epic. This fact also proves that Armenians moved to these lands later. Taking into account the incomparable significance of the «Kitabi - Dede Gorgud» epic, ***Heydar Aliyev*** issued a decree on the celebration of the 1300th anniversary of this heroic epic on April 20,1997, and the jubilee was commemorated on an international scale. As a sign of respect to the Oghuz-Turkish symbol of wisdom Dede-Gorgud, *«Dede Gorgud»* square was built in Nakhchivan and a monument was erected in his honor.

The creation of the **Great Saljuk Empire** by ***Sultan Toghrul*** (1038-1063) marked the beginning of vast changes in world history. Azerbaijani lands, including Nakhchivan were annexed to the Great Saljuk Turkish Empire. The ancient Turkish land of Nakhchivan progressed further in this period. Following the collapse of the Great Saljuk Empire, the ***Azerbaijan Atabeys - Eldanizs State*** [1136-1225][14] was created in the territory of ***Azerbaijan* by *Shamsaddin Eldaniz*** [1136-1175]. Nakhchivan became the capital of the Atabeys State. The treasury of the Atabeys State was kept in the Alinje Castle near the city of Nakhchivan. During the reign of the Azerbaijani go vernor ***Mahammad Jahan Pahlavan (1175-1186)*** Nakhchivan was ruled by Qizil Arslan and after his death, his wife

Zahide khatun. In the period of the Atabeys-Eldanizs, Nakhchivan gained world fame as one of the economic, political and cultural centers of Azerbaijan. A very valuable source referring to Nakhchivan reports: **«Nakhchivan is a densely populated big city in Azerbaijan, which was built on a high place and greatly strengthened. Many palaces, pavilions and porches have been built (there), a stone castle has been erected near the city with madrasahs and mosques constructed inside.**

There is a good spring in the castle. They say, there is no other city in the world better organized than this one; raw and baked bricks have been used in the construction of all the buildings. Most of the pavilions are three-or four-layered like towers. The city's surrounding area has all the amenities with running water, gardens and lawns. The Araz River flows through the city. Nakhchivan reached its full magnificence during the reign of His Excellency Eldaniz. The Darulmulk (Shah's Residence) and Dovlatkhana (the central government building) **were built there».**[15] With its peculiar features, Nakhchivan architecture became an individual school in the period of the Atabeys. The Nakhchivan architectural school was founded by the great artisan and profound thinker ***Ajami Abubakr oghlu*** *Nakhchivani* and became famous throughout the Orient.

AJAMI Abubakr oghlu Nakhchivani (b. in the 20s of the XII c. - d. in the late XII c.) was a great Azerbaijani architect. The founder of the Nakhchivan architectural school, Ajami brought a new direction to Azerbaijani architecture and strongly affected the Near Eastern architectural style. The name of Ajami holds an honorable place among the distinguished figures of the XII century Azerbaijani Renaissance. His name, like those of Nizami Ganjavi and Khagani Shirvani, is engraved into the history of Azerbaijani culture with golden letters. The eminent thinkers of the East gave him the honorable name of «Sheikhul-muhandis» (head of the engineers).

Ajami's activity was linked with Nakhchivan, the capital of the Azerbaijani Eldanizs (Atabeys) State. During the reign of the Eldanizs, extensive renovation and construction work was realized in Nakhchivan, which was located on the juncture of vital international trade routes, serving as the political, economic and cultural center of Azerbaijan. The first known monument created by Ajami is the Yusif Kuseyir Oghlu Sepulcher. Located in the center of the city of Nakhchivan and well-known among people as the «Atababa Gunbazi» (Ancestral Dome.), the sepulcher was built in 1162. Another monument created by the well- known artisan is the famous Momine Khatun Sepulcher. Ajami erected the Momine Khatun Sepulcher, which is considered one of the highest sepulchers containing the most delicate composition not only in Azerbaijan, but also in the entire Islamic world, in 1186 in the western part of Nakhchivan. This sepulcher, stored as the «Atabey Dome» in the national memory, was built in the honor of Momine khatun, the wife of Atabey Shamsaddin Eldaniz and the mother of Mahammad Jahan Pahlavan. The sepulcher is a vast architectural monument. The ten-corner Momine khatun sepulcher is a fascinating memorial and an unequalled example of art.

One of the buildings created by Ajami is a double minaret connected with a central arch-portal. This monument, including the Momine Khatun Sepulcher, is the entrance of a big architectural complex. A part of this complex, the Nakhchivan Jumeh Mosque, which was left in a partially ruined state until the 19^{lh} century, the «Darulmulk» - Palace of the Eldanizs mentioned in different sources and the Dovlatkhana are also examples of the Ajami School. Researchers note that Ajami built many other buildings in Nakhchivan in addition to those mentioned.

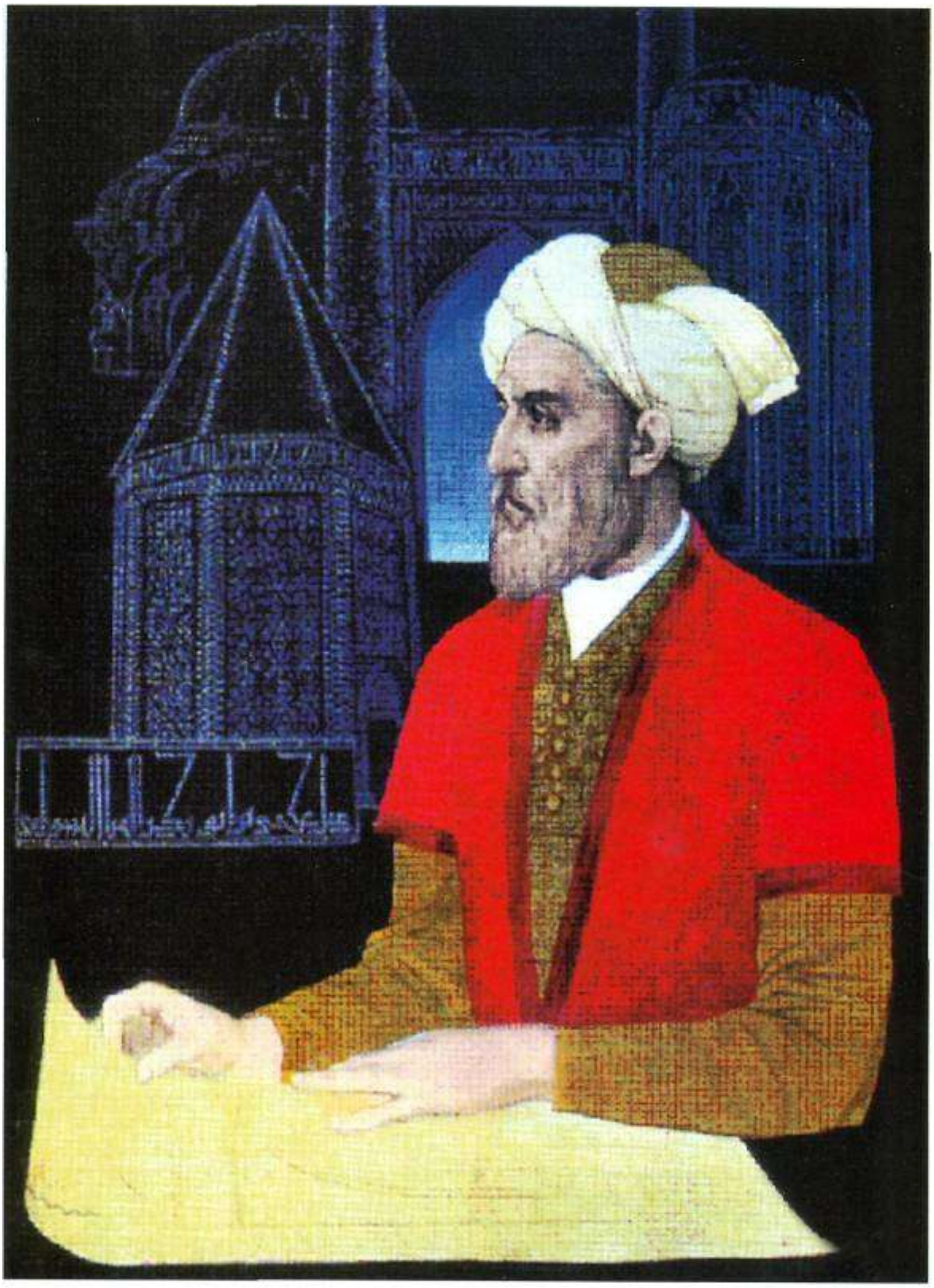

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani
Ajami Abubakr oghlu Nakhchivani

Ajami's creative activity had an immense affect on Azerbaijani and Near Eastern architecture. The Giry (Blue) Dome in Maragha (1196), the Gulustan Sepulcher near Nakhchivan (XIII a), the Garabaghlar Sepulcher (XII-XIV a), the Barda and the Salmas Sepulchers (XIV a), as well as the sepulchers built by the Turkish architect Sinan (XVI c.) in Istanbul reflect the Ajami traditions. The Ajami heritage was applied as well in 1926, when erecting the monument on the Nizami tomb in Ganja. The influence of Ajami's architectural heritage is clearly felt in the foundation of the Nizami statue in Baku, in the Vagif Sepulcher in Shusha and the Hussein Javid Crypt in the city of Nakhchivan. The famous Australian art critic Ernst Ditz noted that the sepulchers built by Sinan in Istanbul were created under the influence of the Nakhchivan sepulchers. According to Ditz, Sinan visited Nakhchivan in 1535-1536 as an army engineer and got acquainted with the Ajami architectural school.

The activity of Ajami is a brilliant display of the XII century Azerbaijani renaissance. The delicacy of his monuments, the structure of his architectural divisions, the liveliness of his ornamental decorations are products of an artistic way of thinking that did not fit into the notional framework of the Middle Ages. His ornamental compositions rest on the unity of imagery and mathematical deliberation.

In 1976, the great master's 850lh jubilee was extensively commemorated[16].

Kharazmshah Jalaladdin eliminated the Atabeys-Eldanizs State, which had weakened due to Mongol attack in 1221. Nakhchivan was occupied by Kharazmshah, which lasted until 1231. The second Mongol attack [1231-1239] restored the Mongolian reign in Azerbaijan.

Naxçıvan XIII—XIV əsrlərdə. ***Qaynaq:*** *Piriyev V. Naxçıvan tarixindən səhifələr (XIII—XIV əsrlər). Bakı, 2004*
Nakhchivan in XIII—XIV centuries. ***Source:*** *Piriyev V. The pages from the history of Nakhchivan (XIII—XIV centuries). Baku, 2004*

When the fifth Mongolian ulus **Hulakus (or Elkhanis)** was established in 1256, Azerbaijani lands were included in this state[17]. At that time, Nakhchivan was one of the nine administrative tumens (districts) of the southern lands of Azerbaijan. Five out of the 27 Azerbaijani cities - Nakhchivan, Alinje, Ordubad, Azad and Maku were included in the Nakhchivan tumen. During this period, the **Gold Army** (Red Orda), the **Chobanis** and the **Jelairis** were struggling for dominance over Azerbaijan. The strengthening of *Amir Tey-mur's* (Tamerlan the Great) [1370-1405] power aggravated the situation even more. Amir Teymur occupied the territories of Nakhchivan in 1387. The Alinje Castle was besieged. The defenders of the Alinje Castle struggled fearlessly against Teymur's troops for 14 years and did not surrender the castle. The Hurufis played an essential role in the fight against the Teymuris. The founder of Hurufism, the great Azerbaijani philosopher ***Fazlullah Naimi,*** was killed by Teymur's son, ***Miranshah,*** in 1394 in Nakhchivan. (At present, Naimi's tomb has become a sacred pilgrimage place for people). After 14 years of heroic struggle, the Alinje Castle fell owing to internal disputes. Some time after this event, Teymur came from Tabriz to Nakhchivan, rose to the top of the Alinje Castle, and was fascinated by its might[18].

Notwithstanding the complexity of the historical circumstances in the XIII-XIV centuries, Nakhchivan was developing culturally and socioeconomically. Considerable progress was observed in the fields of agriculture, craftsmanship and trade. During this period, the cities of Nakhchivan,

Ordubad and Julfa held a remarkable place in the urban life of Azerbaijan. Distinguished figures of state, science and culture lived and worked in Nakhchivan.

Born in Nakhchivan, the famous Azerbaijani intellectual *Nasiraddin Tusi was* a brilliant Azerbaijani scholar and holds a worthy place among the scientific greats of the world.

NASIRADDIN TUSI Mahammad ibn Mahammad ibn Hasan (born in the city of Tus 17.2.1201 - died in Baghdad 25.6.1274) was a great Azerbaijani scholar. An eminent encyclopedic thinker, philosopher and sociopolitical figure, he received his primary education from his father and uncle, and then engaged deeply in study of different fields of the humanitarian and natural sciences in Khorasan.

Nasiraddin Tusi established the Maragha Observatory in 1259. This is one of his most important contributions to the history of world science and culture. He gathered over 100 representatives of different nations here and created the necessary conditions for their work. All the fields of knowledge: scientific, religious, philosophical and sociopoliti, trainings of that time were taught at the madrasah operating under the observatory. The madrasah had a library with more than 400 thousand books. Nasir-addin Tusi died while on a visit to Baghdad and buried in the sacred city of Kazimeyn in the vicinity of Baghdad in accordance with his wishes.

Nasiraddin Tusi's three sons, Sadraddin Ali, Asiladdin Hassan and Fakhraddin Ahmad also followed the path of science while simultaneously holding governmental posts. The successor's of Nasiraddin Tusi lived in Nakhchivan and became famous in the fields of science, literature and art. The scripture engraved on the stone book hanging on the door of the Jumeh Mosque, which was built in Ordubad in the XVII century, says that Nasiraddin Tusi's family lived in the Ordubad district, and therefore the district was exempted from all taxes by a decree of Abbas Shah the First (1587-1629).

Nasiraddin Tusi's books concerning theology, philosophy, politics and ethics reflect his ideology. In his works, Nasiraddin Tusi attached a special importance to the freedom of human will. A distinguished follower of the Ibn Sina and Bahmanyar schools, Nasiraddin Tusi further developed their ideas.

Nasiraddin Tusi's ethical and sociopolitical views are described mainly in the «Akhlagi-Nasiri» tract, which was written in 1235. The book investigates various aspects of character, their human features, and shows the qualities and traits that perfect a human being and direct him to the way of truth and happiness. Drawing attention to the relationship between the individual and society, Nasiraddin Tusi's management theory analyzes the issues of self-management, as well as the management of family and the state, laying emphasis on the necessity of controlling people based on the laws of justice, ignorance and wisdom». Nasiraddin Tusi took a humanist position in his works regarding fiqh (Moslem jurisprudence), considering caring for the welfare of the people the main goal of everyone. Nasiraddin Tusi was also an author of tracts and philosophical poems on the theory and ethical problems of poetry and music. Nasiraddin Tusi's ideology, comprehensive philosophy, progressive ethical, sociopolitical, as well as theological ideas are of interest not only from an historical standpoint, but also are of essential importance today.

Nasiraddin Tusi had unequalled merits in mathematics, astronomy and physics. His work «Zije-Elkhani» describes the major elements of the planets' geocentric orbit, determining their daily average movement much more precisely in comparison to the observations of his period and even those carried out in the XVII century. Under the guidance of Nasiraddin Tusi, the index of annual precession ($51^2 4$) of the Earth rotation axis was calculated (modern figure ($51^2 2$). There are also many mathematical, astronomical and geographic tables in the «Zije-Elkhani». The most important of them are the three-digit trigonometric tables of sinus and tangents in the six-decimal quantity system and a table of geographic coordinates of 256 cities, which were famous in the XIII century.

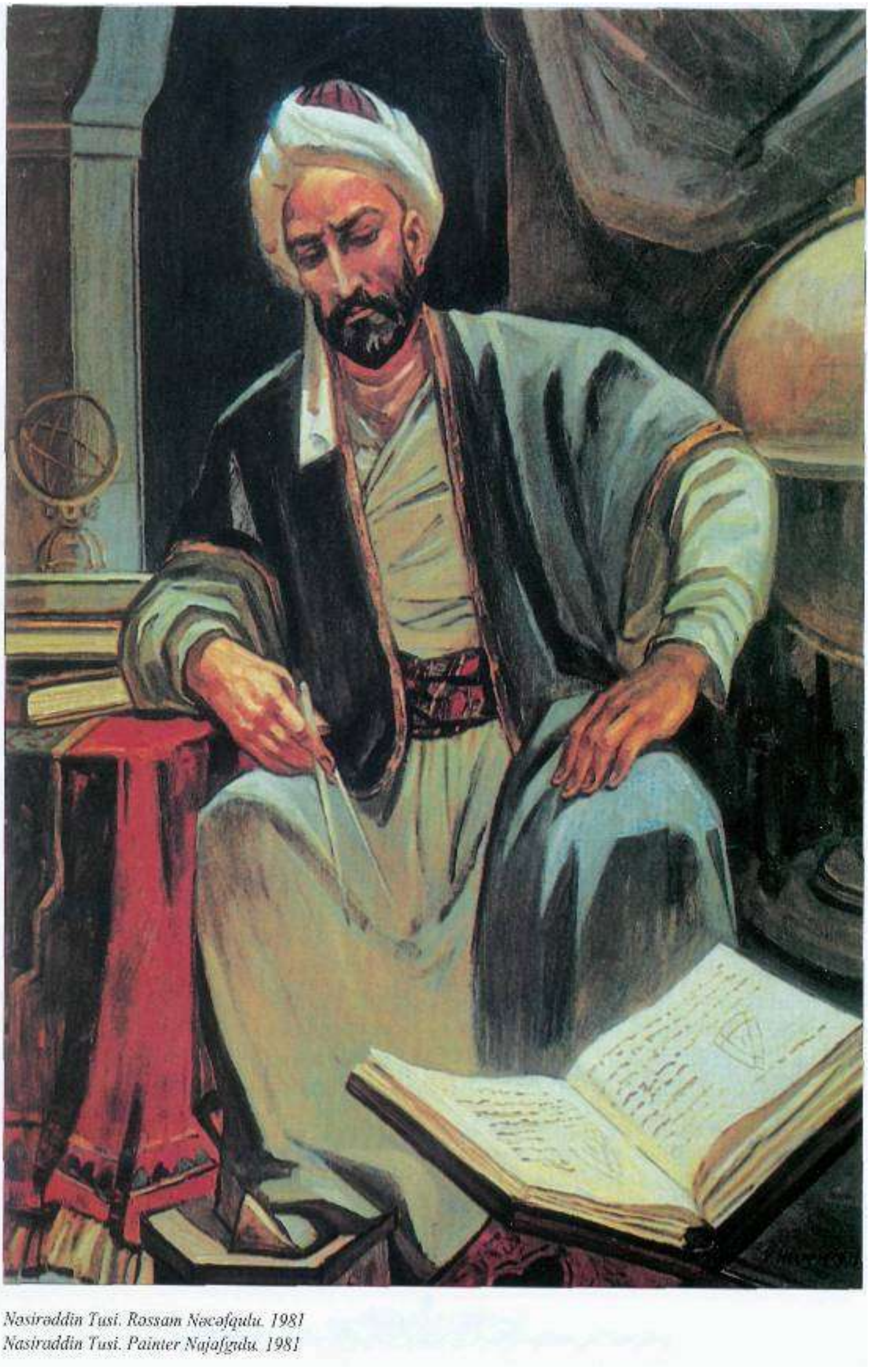

Nəsirəddin Tusi. Rəssam Nəcəfqulu. 1981
Nasiraddin Tusi. Painter Najafgulu. 1981

The teacher of Ch.Columbus, P.Toskanelli, also used this table. The table was been published in the Arabic and Latin languages in London (1652) and Oxford (1711). The Azerbaijani engineer Karimaddin Salmasi working at the Maragha Observatory prepared a geographic globe two centuries before (in 1266) the German scholar Martin Boheim (1459-1507). Nasiraddin Tusi's «Tahriri-Oglidis» («Interpretation of Euclid») stimulated the development of geometry and was published in the Arabic (1594) and Latin (XVII c.) languages in Rome, and profoundly influenced the activities of the French mathematician A.Lecandr, English mathematician J.Vallis and Italian scholar J.Sackery. Nasiraddin Tusi describes his own theory on the 5th postulate of Euclid in this book and in «The Bases of Geometry», and finds the link between the sums of a triangle's internal angles. Nasiraddin Tusi expanded on the theory of correlation described in Archimedes' works «Sphere and cylinder» and «Squaring of the circle». The notion of numbers introduced by Nasiraddin Tusi corresponds to modern ideas and took the European mathematicians 400 years to catch up to him in this field. He provided the main additional formulae and theorems of the Menelaus theorem and modern trigonometry, identified the sides based on the three angles of a spherical triangle, and gave dialectic definitions of the discrete and continuous quantities. In his arithmetic work Nasiraddin Tusi explained the operation of evolution under any degree from a whole number as a sample of the root (for the first time in the history of mathematics), showed the binominal coefficients forming the number triangle and consistence among them, and expressed in words the Newton Binomial Theorem. Nasiraddin Tusi linked physics with all the issues of the study of nature in the widest sense of the word. He studied simple and complex items, such as the reasons for events occurring on the Earth and in the sky, for example, thunder, lightning, rain, snow, earthquakes and the like, compound substances, the characteristics of their composition (mineralogy), the types and characteristic features of plants, organisms moving freely and volitionally, the peculiarities of their movement, (zoology), and the specifics features of conscious passion of human being (psychology). Nasiraddin Tusi considered the sciences of medicine, husbandry etc. additional divisions of physics. The discoveries and the inventions of Nasiraddin Tusi and the scholars of the Maragha Observatory enriched scientific thought. According to different sources Nasiraddin Tusi was named «the eleventh intelligence)) («al-agl al-hadi-ashar» for his extraordinary talent, quick-witness and matchless merits. The Eastern peripatetic science accepted the existence often types of intelligence) and «master of the world)) (“ustad al-bashar”).

The 780lh anniversary of the brilliant scholar was vastly celebrated in 1981, a medal was instituted in his honor, monuments were erected and a portrait painted by the People's Artist Najafgulu. Several scientific, educational, as well as cultural and enlightenment institutions of the Republic of Azerbaijan, including the Shamakhi Astrophysical Observatory of the Azerbaijan National Academy of Sciences, as well as many streets were named after him. His 800lh anniversary was commemorated worldwide by a decision of UNESCO. In regard of this, a jubilee committee was created based on the decree «On the 800th anniversary of Nasiraddin Tusi», issued by the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev dated June 13, 2000, and the jubilee was commemorated[19].

Sanjar ibn Abdullali an-Nakhchivani**ſ*****s** *son,* ***Hindushah Nakhchivani*** (1245-1328), his grandson ***Mahammad ibn Hindushah Nakhchivani*** (1295-1376) and his great-grandson ***Kamal-addin ibn Mahammad Nakhchivani*** hold an honorable place in the scientific history of Azerbaijan. Hindushah Nakhchivani was a distinguished historian, linguist, philosopher, scholar and state figure with a deep and comprehensive encyclopedic knowledge. His son Mahammad also followed his path. Mahammad ibn Hindushah Nakhchivani's two most valuable works have reached our times.

Sanjar ibn Abdullah's other son ***Seyfaddovle Nakhchivani*** held high state positions during the reign of the Elkhanis, and played a vital role in the scientific development of his brother Hindushah[20].

The well-known philosopher ***Najmaddin Nakhchivani,*** scholar and thinker ***Hassan Nakhchivani,*** physician and Sophist ***Kamaladdin Nakhchivani,*** famous advocate ***Gavamaddin Nakhchivani*** and others have also left deep traces in the scientific and cultural history of Azerbaijan.

In the XIII-XIV centuries, the Nakh- chivan architectural school successfully continued its previous traditions. ***Ahmad ibn Eyyub al-Hafiz Nakhchivani,*** the architect ***Jamaladdin Nakhchivani*** and others had significant accomplishments in this field. Ahmad ibn Eyyub al-Hafiz Nakhchivani is the architect of the *Bar da Sepulcher* (1322) and the *Garabaghlar Sepulcher* (30s of the XIV a), and Jamaladdin is the architect of the *Khanegah Sepulcher.*

Naxçıvan sancağının ərazi-inzibati bölgüsü.
Qaynaq: *Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997.*
The territorial-administrative division of the Nakhchivan Sanjag.
Source: *«The detailed notebook of the Nakhchivan Sanjag». Baku, 1997.*

These reliable sources provide valuable information about the history of Nakhchivan in the XIII-XIV centuries. Very important archeological materials have been discovered belonging to this period. *The Alinje* (Julfa district) and *Babi* (Shahbuz dis- trict) mints, *Nakhchivan Jumeh Mosque, Kharabagilan, the Vanand Mosque, the Nusnus Pir* (sacred place - trans.), *Bilav Necropolis, Dar Sepulcher, Duylun Pir* (Ordubad district), *Ziyaulmulk Bridge, Gulustan Sepulcher* (Julfa district), *the Old Castle* (Shahbuz district), *Dadali Bridge* (Sharur district), the Garabaghlar Sepulcher (Kangarli district), the *Aghoghlan Sepulcher* (Sadarak district) and other monuments speak of the rich history of this period.

In the XV-XVI centuries, Nakhchivan was a part of the Azerbaijani **Garagoyunlu, Aghgoyunlu and Safavid** states[21]. Nakhchivan was one of the most important districts of the Safavid state.

Table 1

ANNUAL INCOME OF THE NAKHCHIVAN SANJAG

№	Districts	Annual income (in akhcha)	Number of settlements	Special weight in the sanjag's annual income	Number of taxpayers and the percentage of population of sanjag
1	Nakhchivan	323.229	12	12,3	777 (7,9)
2	Alinje	243.164	28	9,3	1.450 (14,8)
3	Sair Mavazi	152.342	16	5,8	151 (1,5)
4	Darashahbuz	104.398	21	3,9	153 (1,6)
5	Mulki-Arslan	89.333	8	3,4	550 (5,6)
6	Mavaziyi-Khatun	44.431	9	1,7	42 (0,4)
7	Garabagh	293.430	15	11,2	247 (2,5)
8	Gishlaghat	261.371	11	9,9	2.436 (24,9)
9	Darasham	47.865	4	1,8	264 (2,7)
10	Azadjiran	408.455	37	15,5	2.918 (29,9)
11	Shorlut	28.870	5	1,1	133 (1,4)
12	Daranurgut	18.409	5	0,7	56 (0,6)
13	Sisyan	192.916	42	7,3	189 (1,9)
14	Daralayaz	420.846	102	16,0	422 (4,3)

The table shows that every year the 9,788 taxpayers of the Nakhchivan sanjag would pay 2,629069 akhchas (axca) to the treasury.

Possessing a vital military-strategic position, Nakhchivan became the hottest point of the Safavid-Ottoman wars starting from the beginning of the XVI century, and passed from one dominion to the other scores of times. During the ***reign of Muhammad Khudabende*** **[**1578-1587], control over Nakhchivan was charged to the heads of the Kangarli-Ustajli tribe, which was one of the most militant tribes in Azerbaijan. The Kangarlis, having settled in the territory of Nakhchivan together with the Pechenegs as far back as early AD, took an active part inside the Ustajli tribe in the creation of the Safavid state. The heads of the Kangarli tribe were the hereditary governors of Nakhchivan until the Russian invasions at the beginning of the XIX century.

Azerbaijan, including Nakhchivan, again faced heavy tests from history from the late XVI century until the 40's of the XVIII century[22]. The country became a field of military-political rivalry among the **Safavid, Ottoman** and **Russian** empires. The bloody skirmishes once again struck a hard blow to Nakhchivan's development. Finally, the Safavid ruler Shah Abbas the First succeeded in recovering Nakhchivan and the other Azerbaijani lands.

Appointed the vizier during the reign of Shah Abbas the First, *Hatambey Ordubadi* played an important role in the running of the great Safavid Empire. After his visit to Ordubad in 1606, Shah Abbas the First presented the city to him as soyurgal and Hatambey realized extensive construction works there. The population of Ordubad was exempted from taxes by a decree of Shah Abbas the First (1607). The inscription of the decree still remains.

The protracted Safavid-Ottoman wars ended in 1639. Nakhchivan remained a part of the Safavid state until the beginning of the XVIII century.

At the beginning of the XVIII century, several parts of Azerbaijan, including Nakhchivan, passed into the dominion of the Ottoman Empire. While being a part of the Ottoman Empire, in 1727, a census document titled «The detailed notebook of the Nakhchivan Sanjag» was compiled.

This valuable historic document is also a very important source for studying the history of Nakhchivan. It provides reliable information about the administrative-territorial divisions of Nakhchivan, the amount of taxes paid, the number of people, etc. Taking into account the importance of this data, we can present a summary table of the «Comprehensive Book» to readers[23].Lots of *numismatic materials, stone ram statues, the Imamzadeh Complex* (sanctuary where descendants of imams are buriedtrans.), the *Zaviye Mosque* (the city of Nakhchivan), the *Jumeh Mosque,* the *Amaras Mosque,* the *Behrud Bridge* (Ordubad district), the *Arazin Necropolis* (Julfa district), the *Pare hi Imamzadeh* (Sharur district), the *Koroghlu Castle* (Sadarak district) and other valuable examples of cultural and historical monuments belonging to the history of Nakhchivan from the XV untill the early XVIII centuries have been left to today's generations.

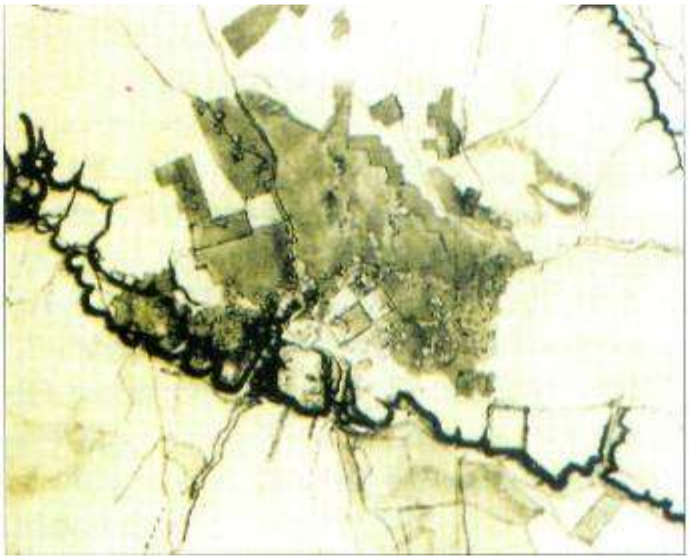

After the great Azerbaijani warlord ***Nadir*** came to power [1736 - 1747], the Azerbaijani lands under Ottoman domination were returned and added to the ***Afshar Empire.*** Trying to strengthen his power in Nakhchivan, which was of vital strategic importance, Nadir Shah Afshar exiled the renowned representatives of the brave Kangarli tribe from the country. However, Nadir's power did not last long in Nakhchivan, as well as in the rest of Azerbaijan. After Nadir was killed (1747), small local states-khanates were established in Azerbaijan.

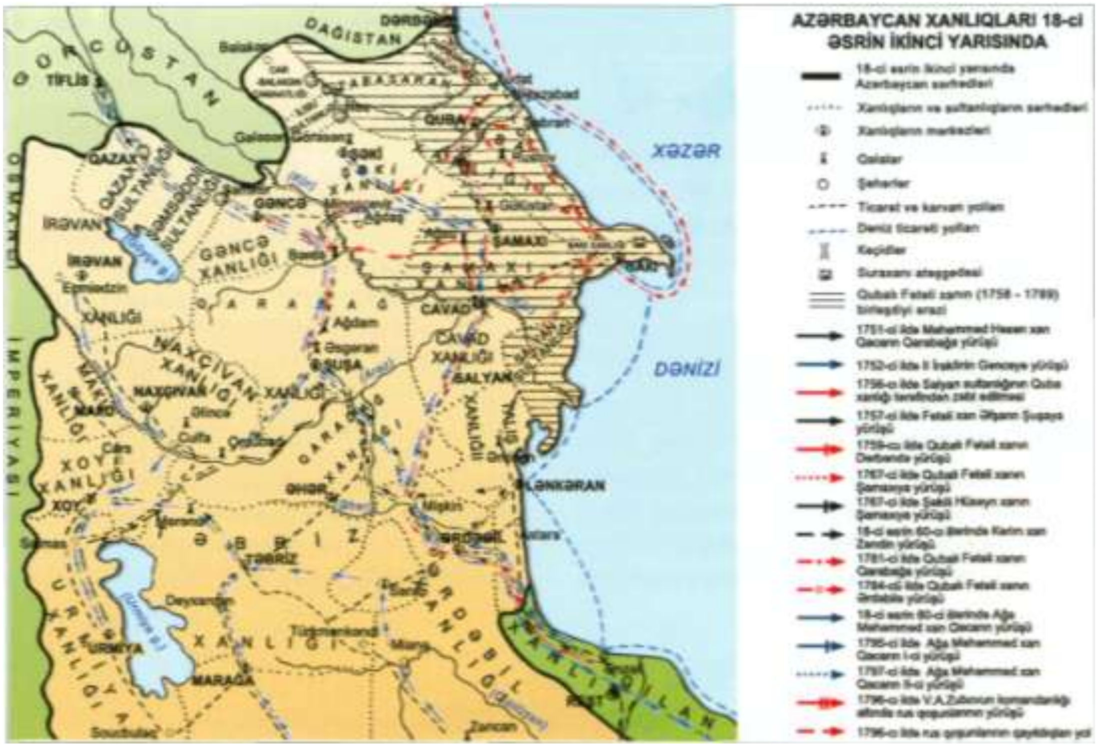

Following Nadir's death, the head of the Kangarli tribe, ***Heydargulu Khan*** [1747 -1764] declared the creation of the **Nakhchivan khanate.** Nevertheless, the intervention of neighboring states as well as palace intrigue caused the weakening of the Nakhchivan khanate. A certain stability came to the khanate only during the reign of ***Kalbali Khan*** [1787-1820].

In 1795, ***Agha Mahammad Shah Gajar*** attacked Azerbaijan. The Nakhchivan khanate also suffered attacks. In turn, Kalbali Khan was inclined towards building a relationship with the commander of the Russian army, *V.Zubov,* who was about to invade Azerbaijan.

During his next attack in 1797, *Agha* ***Mahammad Shah Gajar*** punished the khan of Nakhchivan. Kalbali Khan's eyes were blinded, and a part of the Kangarli tribe was again exiled from Nakhchivan. ***Abbasgulu Khan*** was brought to the throne[24]. The assassination of Gajar in Shusha in 1797 changed the political situation. The danger of the occupation of Azerbaijani lands by Russia increased further.

The Russian Empire started a war against Azerbaijan in 1803. Longing to regain Azerbaijan, Iran, ruled by the descendants of Gajar, also launched a war against Russia in 1804. The Russian-Iranian war [1804-1813] ended on **October 12,1813** with the Gulustan Treaty. In accordance with this Treaty, the lands of Azerbaijan **were divided for the first time** between Russia and Iran[25]. The northern Azerbaijani lands were annexed to the Russian Empire, while the Nakhchivan and Eravan khanates together with the southern khanates of Azerbaijan fell under the domination of the Gajars Iran.

Soon the Gajars again tried to regain the Azerbaijani lands occupied by Russia, while the latter wanted to end their invasion of Azerbaijan. This caused a new war between these empires which lasted from 1826 until 1828. On June 26, 1827 Russian troops entered Nakhchivan. On October 1, the Eravan Castle was occupied. Russian military forces then launched expansionist operations into the southern lands of Azerbaijan. The lands of Azerbaijan **were divided a second time** between Russia and Iran under the Turkmanchay Treaty concluded between Russia and the Gajars state on **February 10,1828.**

In accordance with the Turkmanchay Treaty, the Nakhchivan and Eravan khanates were also annexed to Russia[26].

In 1747-1797, the Nakhchivan khanate was divided into separate administrative-territorial mahals. In 1797-1828, the khanate consisted of the Nakhchivan and the Ordubad administrative mahals. The Nakhchivan okrug included the Alinje, Khok and Daralayaz mahals, and the Ordubad

okrug included the Ordubad, Aylis, Deste, Channab and Bilav mahals. There were two cities, Nakhchivan and Ordubad, in the khanate's territory.

The traditional local occupations -agriculture and craftsmanship - held a predominant place in the economic life of the Nakhchivan khanate. The treasury (belonging to the state), khalise (belonging to the khan's family), mulk (patrimony), vaqf (belonging to religious people - *trans.)* and jamaat lands (belonging to the village community) were the main forms of land ownership.

In addition to several *numismatic materials, the Jumeh Mosque, the Khan's House, Ehsan Khan's Palace, the Ismayilkhan Baths* (the city of Nakhchivan), *the Sershahar, Dilbar and Dirnis mosques, the Darkand bridge* (Ordubad district), *the Imamzadeh of Nehram* (Babak district), *the Sadarak Mosque* and other historical monuments have been left as mementos of the period of the Nakhchivan's khanate.

The period starting **from the Russian invasion and lasting until the 1917 October Revolution** marks the most difficult period of Nakhchivan's history. Russia succeeded in establishing an intolerable colonial regime in Nakhchivan, as well as the rest of Azerbaijan. The historically formed local and traditional administrative-territorial divisions of Nakhchivan were purposefully changed. The massive movement of Armenians from Iran commenced with the aim of settling them in the ancient Azerbaijani lands, including the territory of the former Nakhchivan khanate. The land of Nakhchivan became a provider of raw materials for Russian industry.

After the Azerbaijani states of Nakhchivan and of Eravan were annexed to Russia in 1828, the tsarist regime inflicted the crudest act of hostility against the Azerbaijani people: on March 21, 1828, the Novruz Holiday day, the **«Armenian District»** was created on the lands of both Azerbaijani khanates. The Armenians resettled from Iran and Ottoman territories were settled in these original Azerbaijani lands.

The resettlement of Armenians on the Azerbaijani lands was accompanied by the strong resistance of the local Azerbaijani population.

By resettling Armenians into Azerbaijan, Tsarist Russia laid the foundation for today's Armenian state in the Southern Caucasus on the lands of Azerbaijan.

During the period until 1874, Nakhchivani territories were repeatedly subjected to administrative territorial division and a large portion of the former lands of the khanate was included in Nakhchivan gaza[27]. At the same time, the policy of purposeful Armenianization of Nakhchivani territory was implemented. Armenians from Iran and Turkey were moved into the ancient lands of Azerbaijan, including Nakhchivan, which was leading to an intentional change of the population's ethnic composition. However, the Turkish-Moslem population of Nakhchivan was determinedly struggling against this ruthless policy, not letting the Armenians strengthen their position on the native motherland of Azerbaijanis.

According to archival data, due to the resettlement policy of the Russian Empire the population's ethnic composition in the different mahals of the Nakhchivan administrative okrug in 1830 was as follows:

Table 2

DIVISON OF POPULATION, INCLUDING THE RESSETLED ARMENIANS, IN THE MAHALS OF THE NAKHCHIVAN OKRUG (1830-ties)[28]

Mahals	Number of villages	Economies		
		Azerbaijanis	Armenians	
			Resettled before 1830	Resettled after 1830
Alinje	24	400	120	120
Daralayaz	-	1283	58	731
Nakhchivan	59	1884	309	1207
Khok	9	292	43	
The city of Nakhchivan	-	905	156	269

As evident from the table, despite the massive resettlement of Armenians, the majority of the population of Nakhchivan consisted of Azerbaijanis. İnformation about Ordubad okrug and Sharur also confirm that, the plan of changing the ethnic composition in Nakhchivan's population in the favor of the Armenians had not succeeded.

On the eve of the October Revolution in 1917, the population of Nakhchivan totaled 170.142. Of them, 122.208 lived in Nakhchivan gaza, 40.000, in Sharur, and 8.934 in the city of Nakhchivan[29].

The economy of Nakhchivan was also adjusted to the requirements of Tsarist colonial policy. Nakhchivan's industry consisted of salt mines and several weaving manufacturers. The cotton-growing and sericulture fields were also developed.

The people of Nakhchivan were resolutely fighting against injustice and national oppression. Extensive peasant revolts broke out here during the 1905-1907 revolutionary period. The population of Nakhchivan suffered from massive massacres and violence during the 1905-1906 genocide committed against the Azerbaijanis by the Armenians, and struggled heroically against the Armenian bandits and their tsarist supporters. This bloody tragedy of Nakhchivan history and the genocide committed by the Armenians against the Azerbaijanis are described with precise facts in the book «Bloody Years» by the great Azerbaijani writer *M.S.Ordubadi,* who was born in Nakhchivan[30].

After occupying Nakhchivan, Russia put an end to the inheritable power of the Kan-garlis and their proprietary rights over their wide plots of land in Nakhchivan. Despite this, the Kangarlis continued playing an important role in the life of Nakhchivan, as well as in the structure of the Russian Empire's armed forces. The *Kangarli* (Nakhchivan) *Squad Detachment* (1829) and the *Nakhchivan Bey Public Order Squad (1853)* operated as part of the Russian armed forces. There were authoritative Nakhchivanis in the officer corps of the Russian army as well. Distinguished

historical personalities from Kangarli stock were very famous during that period and even during the early years of Soviet power, when they were known as the *Nakhchivanskiis*. The last khans of Nakhchivan, Ehsan Khan's sons ***Ismayil Khan*** (1819-1909) and ***Kalbali Khan*** (1824-1883) Nakhchivanskiis and Kalbali khan's son ***Hussein khan Nakhchivanskii*** (1863-1919), Jafargulu khan's son ***Jamshid khan Nakhchivanskii*** (1895—1938), gained great fame in the Russian and Soviet armies for their courage and military organizational talents[31].

Jamshid Jafargulu oghlu Nakhchivanskii (b. 10.8.1895, Nakhchivan c. -d.26.8.1938), was a distinguished Azerbaijani military figure and brigade commander. He graduated from the Yelizavetgrad (West Ukraine) guard school (1915). He was the commander of the Moslem squadron in the First World War (1914-1918), took part in the breach of the «Brusilov front», and was rewarded with the 4th degree of the order of «Saint George». He was wounded three times on the Austrian-Romanian front, and J.Nakhchivanskii was awarded a silver weapon as a brave squadron officer and rewarded with the 2nd, 3rd and 4'h orders of «Anna», as well as the 2nd order of «Stanislav». After the war on the Southwest front ended J.Nakhchivanskii returned to Azerbaijan together with the regiment he headed, and together with Turkish troops and the Azerbaijani Detached Corps took an active role in the liberation of Baku from the forces of the «Centrocaspiyskaya dictatorships which relied on the English and were composed of Dashnaks, Socialist-Revolutionaries and Mensheviks, in September 15,1918. J.Nakhchivanskii fought confidently for the independence of Azerbaijan. In March of 1920, his regiment, located in Garabagh (Shusha), actively participated in military operations against the Dashnaks. After the April invasion of 1920, his regiment changed sides to the Bolsheviks. Nariman Narimanov sent a letter to Shusha, to Jamshid Nakhchivanskii, requesting him to come back to Baku immediately and start the organization of military units. He was appointed the chief of the Azerbaijan United Command School created in Baku, and later, in December 1921, he became the commander of the first national Azerbaijani infantry division; he played a significant role in the training of highly specialized military cadres.

In 1923 and 1928, J.Nakhchivanskii attended short-term courses at the Moscow Higher Military Academy, and continued his activity as division commander after coming back to Azerbaijan. In 1922-1929, he was one of the editors of the journal «Military Knowledges published in Azerbaijani on the initiative of Aliagha Shikhlinskii. In 1931, J.Nakhchivanskii was sent to Moscow to study at the M.V.Frunze Higher Military-Political Academy. Graduating from the Academy with an Honors Diploma (1933), he remained there as an instructor, headed the General Tactics Chair for three years, and was the course director of the Academy's main faculty. In 1935, J.Nakhchivanskii was appointed to the military position of brigade commander.

In the late 1930s, J.Nakhchivanski was accused of keeping in touch with his emigrant brothers Davud Khan and Kalbali Khan and allegedly headed an «espionage diversion band» and was repressed. (After Soviet power was established in Azerbaijan, Davud Khan and Kalbali Khan received official permission and left for Iran, soon to reach high positions in the Shah's guard. However, learning that their brother Jamshid Nakhchivanskii was a brigade commander in the Soviet army and their ancestors had fought against Iran in the Russian army, the Shah ordered them to be shot.

J.Nakhchivanskii was a member of the Central Executive Committee of the Azerbaijan

Soviet Socialist Republic and the Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic. He was rewarded the Red Flag, the Red Labor Flag, and the Red Star orders. There is a Military Lyceum in Baku, as well as streets named after him in Baku and Nakhchivan. His home-museum was created in Nakhchivan[32].

As in previous times, in the XIX and the beginning of XX centuries, Nakhchivan also played an important role in the development and further enrichment of Azerbaijani culture. The earlier traditions of the growth of enlightenment carried on in Nakhchivan; new-method schools, - «Akhtar» and «Terbiye», opened in Ordubad and Nakhchivan in 1882 and 1894 respectively. ***M.T.Sidgi,*** who played a special role in the opening of these schools, also established the first secular girls' school in Nakhchivan in 1896.***Mahammad Agha Shahtakhtli*** (1846— **1931), *Mahammad Taghi Sidgi*** (1854-1903), ***Jalil Mammadguluzadeh*** (1869-1932), ***Mammad Said Ordubadi*** (1872-1950), ***Aligulu Gamkusar*** (1880-1919), ***Hussein J avid** (1880-* 1941), ***Bahruz Kangarli*** (1892-1922), ***Aziz Sharif*** (1895-1998), ***Kazim Ziya*** (1896-1956), ***Yusif Mammadaliyev*** **(**1905-1961**), *Islam Safarli* (1923-1974), *HusseinRazi*** (1924-1998), ***Zarosh Hamzayeva*** (1925-2004), ***Mammad Araz*** (1933-2004), ***Hussein Ibrahimov*** (1919), ***Akram Aylisly*** (1937) and other figures of science and culture, who were born in Nakhchivan have had an exceptional influence in the development of science, literature and art in Azerbaijan.

Jalil Mammadgulu oghlu Mammadguluzadeh (pen-name Mullah Nasraddin; b.22.2.1869, Nakhchivan - d.4.1.1932, Baku) was a famous Azerbaijani writer, dramatist, journalist and public figure. He played an important role in the formation of ideas concerning independent national statehood on the eve of the establishment of the Azerbaijan People's Republic. He received his primary education at a Moslem ecclesiastical school, later continuing his education at the Nakhchivan city school. After graduating from the Gory Teachers' Seminary (1887), he worked as a teacher in the Ulukhanli village of Era van guberaia (province), Jalilkand village and Nehram village (1887-97) in Nakhchivan mahal (Sharur region). He worked at different law offices in Nakhchivan and Eravan (1897-1903).

Jalil Mammadguluzadeh's activity at the «Shargi-Rus» (Eastern-Russia-*tram.)* newspaper, which had been published in Tbilisi since 1903, and with editor Mahammadagha *Shahtakhtli* deeply affected his perfection as a writer and a journalist. His first printed work «Letter-box» was published in this newspaper. When the «Shargi-Rus» was closed in early 1905, he, with the journalist Omer Faig Nemanza-deh and educator Mashadi Alasgar Baghirzadeh, bought the newspaper's printing-house and renamed it «Geyrat». Jalil's first booklets were published by the «Geyrat» printing-house (1905-07). In 1905 he opened a school and boarding-school for children in Tbilisi.

Jalil Mammadguluzadeh published the first issue of the journal «Mullah Nasraddin» on April 7 (20), 1906. Thus, the foundation of satirical journalism in Azerbaijan, as well as the entire Turkish-Moslem world, was laid. The ideas of democracy and freedom brought him the love of the people and a respected reputation in the world. Under the leadership of Jalil Mammadguluzadeh, the

powerful press and literature school of «Mullah Nasraddin» was founded throughout the Near and Middle East. Like the other «Mullah Nasraddin»ists, Jalil Mammadguluzadeh also suffered from the endless persecution and pressure of reactionaries and conservatives. The tsarist government would frequently put him on trial, carry out searches of the «Geyrat» printing-house, and sometimes stop the publishing of «Mullah Nasraddin». The journal was published with periodic interruptions in Tbilisi until 1931 (340 editions), Tabriz (8 editions) and Baku (400 editions).

In 1918-1920, Jalil Mammadguluzadeh lived mainly in Garabagh, in Kahrizli village, where his wife Hamide khanum had an estate. He supported the Azerbaijan People's Republic and took part in the battles for Asgaran. On 18 June 1919, he and Hamide khanum sent a telegram from Aghdam to the chairman of the government of the Azerbaijan People's Republic Nasib bey Yusifbeyli and members of parliament Mahammad Amin Rasulzadeh and Ahmad bey Pepinov informing them their support to the issue raised by the Ministry of Labor and Agriculture about the resettlement of nearly 50.000 compatriots, who had become displaced from their native lands due to the policy of genocide implemented against Azerbaijanis in Armenia and had found shelter in the territories of the Garabagh governor general and in the half a million dessiatine lands of the Mil plain, and to ensure the employment of over 15.000 refugees with working ability.

In Soviet times, Jalil Mammadguluzadeh was the editor of the «Mullah Nasraddin» journal and the «Yeni Yol» («New Path» - trans.) newspaper, a member of the Ail-Union Central Committee of the New Alphabet, and one of the organizers of the Baku Theater of Critique and Propaganda.

From the 2nd half of 1920s, the period of persecution started in Jalil Mammadguluzadeh's life. Strict censureship was imposed on the «Mullah Nasraddin» journal and the state funds allocated for the journal's publishing were reduced. The «Mullah Nasraddin» journal was placed under the authority of the Militant Godless Society and Jalil Mammadguluzadeh was removed from the position of editor. All of this, as well as other injustices were unexpected hard moral blows upon this great democratic writer and caused damage to his health.

Jalil Mammadguluzadeh played an exceptional role in the movement of Azerbaijani literature to a new, higher stage. Guided by the realistic traditions of Mirza Fatali Akhundzadeh, the writer's activity was primarily aimed at directing literature and the press towards the struggle for the interests of the masses and thus making them a property of all the people, including even simple, illiterate and uneducated people.

In the «Stories of Danabash village» narrative and First novellas («Letter-box», «Master Zeynal», «Gurbanali bey», etc.), the writer described the feudal-patriarchal relations, the unbridled behavior of tsarist officials and religious Figures and the superstition, ignorance, bigotry and backwardness in the minds of people and in their daily life, as well as the miserable destiny of women with a burning civic pain. The famous tragicomedy «The Dead» (1909) holds an honorable place in the history of Azerbaijani realism and satire. In this work, Jalil Mammadguluzadeh scornfully condemns his contemporary society.

As a publicist Jalil Mammadguluzadeh also used mainly satirical genres. He is the author of hundreds of articles, topical satires and satirical portraits protesting against Tsarism, social injustice, fanaticism, superstition, ignorance and intellectual ignorance, outdated ways of thinking, and old-fashioned traditions holding back the progress of the nation, Western imperialism's colonialist policy and Eastern autocratic rule. Like Mirza Fatali Akhundzadeh, Jalil Mammadguluzadeh vvould also call the oppressed in a masterly fashion with irony to unite and settle accounts with the «millions of... .insects and giants who have

rotted the Islamic nation and have continued to rot the nation». Cheering the overthrow of Tsarism in his article «Republic», the writer put forward the demand to establish instead a people's government, a democratic republic. He wrote: «After the cruel and treacherous power of the dethroned Nikolai has been destroyed, there is only one problem involving the nations living in Russia, including us: that problem is the problem of the republic».

Jalil Mammadguluzadeh and the intelligentsia united around him created the basis of Azerbaijanism. This ideology linked with the historical destiny of his people was a way of highlighting the national interests of Azerbaijan. The writer expressed this in his article «Azerbaijan», which was published in «Mullah Nasraddin» in November 1917, and sagaciously foresaw that the events taking place in Russia would lead to the independence of Azerbaijan. The idea of indivisible Azerbaijan was distinctly advanced in this article. Providing information about the geographic boundaries of the splintered Motherland, the writer answered the question «Where is Azerbaijan?» He wrote that, «A large part of Azerbaijan is in Iran, the capital of which is the city of Tabriz; the rest of it starts from Gilan extending up to the territories inside Russia and the Ottoman Empire, which include Ottoman Kurdistan and Bayazid together with a large part of the Caucasus».

Jalil Mammadguluzadeh was calling the true descendants of Azerbaijan to unite and protect the Motherland from the treachery of the betrayors «having sucked the milk of alien nations, unavvare of the soul» of the nation and to restore the unity of the nation: «Ah, my beautiful motherland Azerbaijan! Where are you left? Hey, my brother from Tabriz, eating the bread of the soil, hey, my brothers from Mesh-kin, Sarab, Gorus and Moms with deerstalkers on... Let's sit down once and put our deerstalkers in the center, and think, where is our motherland?)) Clearly, both the articles «Republic» and «Azerbaijan)) reflect the ideological basis of the struggle for the Azerbaijan People's Republic.

This Azerbaijanism ideology is expressed particularly well in the great de-mocrat's play «The Book of My Mother)) (1919). With the symbolic character of «The Book of My Mother», the writer created a master-work generalizing the idea of the integrity and independence of Azerbaijan, which was of extreme im-portance and played a great sociopolitical role during that period.

Nariman Narimanov, Uzeyir Hajibeyli, Mahammad Amin Rasulzadeh and others have highly assessed the literary-public activity of Jalil Mam-madguluzadeh[33].

In the XIX century literary assemblies like the «Goncheyi-Ulfet)) and "Anjumani-shuara" (Ordubad, 1838) were active in Nakhchivan, and the «Assembly (Majlis) of Intelligentsia)) and «Moslem Shiah Art and Drama Society)) were organized in early 1880's. The Nakhchivan Theatre was founded **in 1883. B.Kangarli** (1892-1922) was **a** pioneer in the development of realist machine dyeing, as well as the genres of portrait and landscape in Azerbaijani art.

During XIX and the beginning of XX century, many fields of folk art, including carpet-weaving, jeweller's art, weaving and other arts were highly developed.

In the years of the First World War (1914-1918), the land of Nakhchivan, as well as the entire territory of Azerbaijan, faced their hardest period of tests their history. Like the other lands of Azerbaijan, Nakhchivan was also within the are of interest of the major powers becaus of its military – strategic position/ On the other hand, the Armenian chauvinists with the dream of creating a "Greater Armenia" were trying to seize Eastern Anatolia and all of Northern Azerbaijan including Nakhchivan.

Despite that, on 28 May 1918, the Azerbaijani people restored the independence of their state and created the **Azerbaijan People 's Republic.** Howerer, the Armenians did not recede from their expansionist plans. The establishment of the Dashnak-Bolshevik government in Baku headed

by S.Shaumyan and the withdrawal of Turkish troops from Nakhchivan in accordance with the Mudros truce further aggravated the situation. Taking their chance, the Armenians committed massive massacres against Azerbaijanis, longing to occupy the ancient Azerbaijani lands of Nakhchivan, Zangazur and Garabagh. Surrounded on all sides by enemies, the patriots of independence from Nakhchivan created the **Araz Turkish Republic** in November 1918 in order to save the people from Armenian genocide. With the city of Nakhchivan as capital, the Araz Turkish Republic covered the Nakhchivan gaza, the Sharur-Daralayaz and Ordubad mahals, as well as Sardarabad, Ulukhanli, Vedibasar, Gamarli, Mehri and other territories. The Republic's Council of Ministers was headed by ***Amir bey Akbarzadeh.*** The Araz Turkish Republic formed armed units to protect the area and population from Armenian attacks and conducted active military operations against the enemy.Encircled by enemies, the Araz Turkish Republic considered itself an integral part of the Azerbaijan People's Republic and used all opportunities to get into contact with Baku. A delegation from the Araz Turkish Republic came from Nakhchivan to Baku on March 8, 1919. The government of the Azerbaijan People's Republic also tried to pay more attention to Nakhchivan as it was an integral part of Azerbaijan. Yet Nakhchivan was occupied by the English in early 1919. The

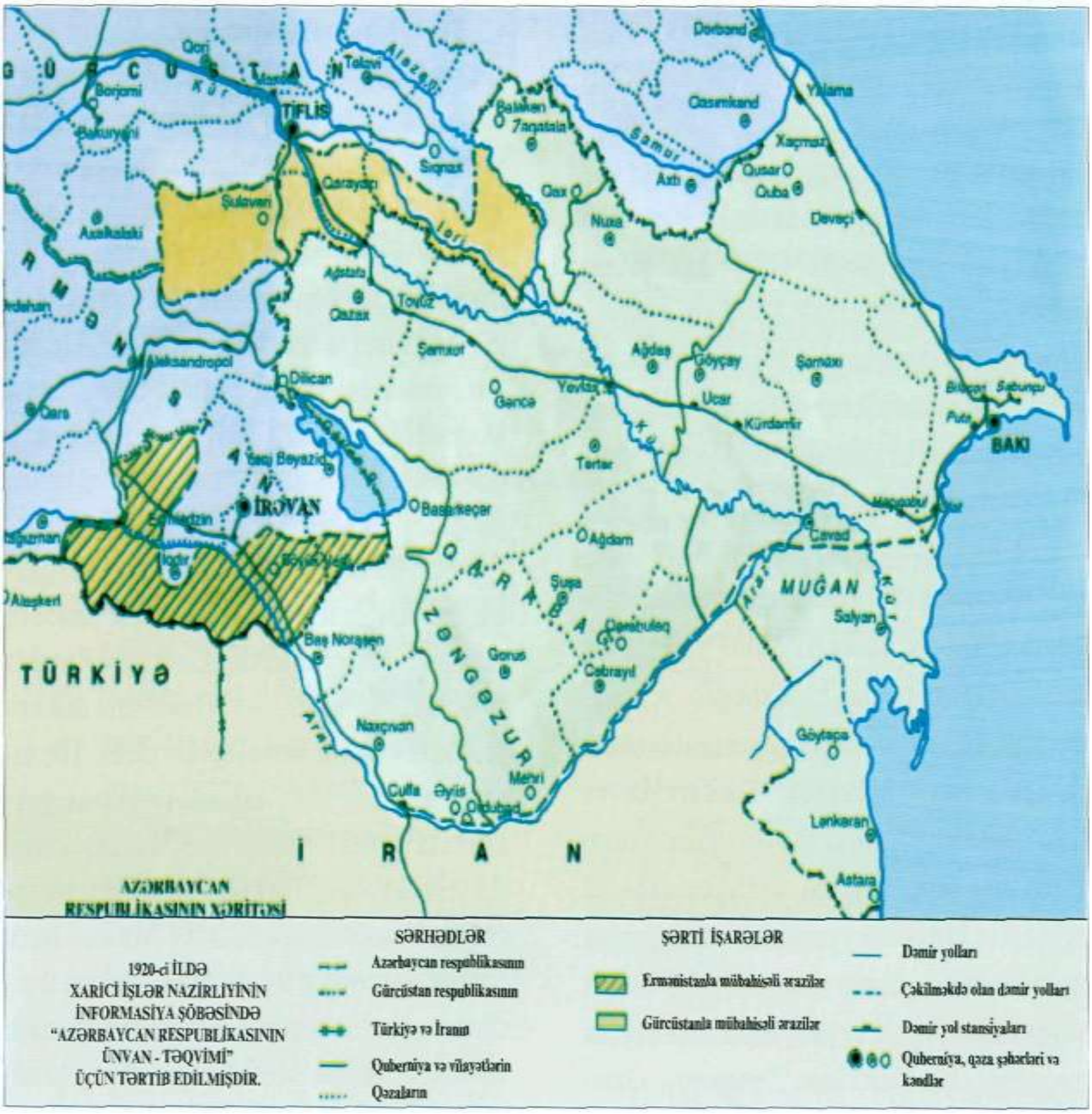

Araz Turkish Republic collapsed in March 1919 due to the intervention of the English who were supporting the Armenians.

Nevertheless, in this grave time for Azerbaijan, the Araz Turkish Republic played an important role by uniting the area's Azerbaijani forces against their enemies, prevented the murder of the population by the Dashnaks, and most importantly, did not allow the occupation of the region by the Armenians. Thus, the territorial integrity of the Azerbaijan People's Republic was ensured[34].

In the second half of 1919, the USA's role in the region increased. However, an initiative to establish an American governor general's office in Nakhchivan failed. Though the government of the Azerbaijan People's Republic made some progress in the struggle for the country's territorial integrity in some ways it failed. The republic's government trusted in an agreement concluded with Armenia on 23 November 1919 and withdrew its troops from Zangazur. Taking advantage of this, Armenians occupied Zangazur. Yet, their invasive plans concerning Nakhchivan did not succeed. Though with grave difficulty, Nakhchivan was protected from the Armenian occupation.

The Azerbaijan People's Republic collapsed as a consequence of the April invasion of 1920. Northern Azerbaijan was sovietized. On July 28, 1920 Soviet power was established in Nakhchivan and the Nakhchivan Soviet Socialist Republic was created[35]. The Republic's supreme authority was the Military Revolutionary Committee (MRC). ***M. Baktashov, A. Gadimov, F.Mahmudbeyov , G.Babayev*** and others were included in the MRC. A letter of the **MRC** dated 10 August 1920 addressed to ***Nariman Narimanov,*** the chairman of the Azerbaijan SSR People's Council of Commissars, reported that taking into consideration the will and requirements of the overwhelming majority of the working class, the land of Nakhchivan had announced itself an integral part of the Azerbaijan **SSR.**

Yet, in order to realize this important decision, Nakhchivan needed to be protected from Dashnak-Armenian aggression. In September 1920, the attack of Dashnak-Armenian military units into Nakhchivan commenced. Nevertheless, the people of Nakhchivan united to defend their native land and repelled the attack. Ordubad was liberated on September 18. A new attack by Armenian military units in November was also repulsed. Sharur was liberated in a counterattack. Thus, at that time also the population of Nakhchivan did not let their native land be conquered by Armenians.

After the XI Red Army formed Soviet power in Armenia on 29 November 1920, the danger **for** Nakhchivan further increased. Soviet Russia tried to annex Nakhchivan to Armenia through different ways. Only the resolute resistance and struggle of the Nakh-chivani population prevented the realization of this anti-Azerbaijan policy. The Azerbaijan SSR Commissar of Justice ***Behbud agha Shahtakhtinski*** (1881-1924) played an essential role in this process[36]. **Due to these factors, the Armenian Military Revolutionary Committee recognized Nakhchivan as an independent soviet republic and declared to the world that the Dashnaks ended their claims concerning this territory[37].**

This declaration of the Armenian Military Revolutionary Committee was simultaneously consistent with the foreign policy of Soviet Russia regarding the region, which was trying to get close with Kamalist Turkey.

Therefore, it was necessary to take real steps and make use of their success and provide autonomy for Nakhchivan within the Azerbaijan SSR. This needed firstly an agreement between Ankara and Moscow quaranteing the autonomy of Nakhchivan within the Azerbaijan SSR. In February-March 1921, negotiations were conducted with this aim. B.Shahtakhtinski, who had left for Moscow at that time on N.Narimanov's instruction, played an exceptional role in the negotiations[38].

As a result of Soviet-Turkish negotiations, the Moscow Agreement was signed between the two countries on 16 March 1921. The agreement consisted of 16 articles and 2 annexes. **Article 3** reads as follows: «**Both of the contracting parties agree that the Nakhchivan district creates an autonomous territory under the protectorate of Azerbaijan within the boundaries indicated in**

Annex I (s) of the present Agreement on the condition that Azerbaijan must not concede this protectorate to a third state»[39]. This article was of historic significance in the determination of Nakhchivan's destiny. The Soviet-Turkish agreement concluded in Gars (Kars) in 13 October 1921, also confirmed this article. The agreement's **fifth article** stated that the **Turkish government and the governments of Soviet Armenia and Azerbaijan agree that the Nakhchivan district be established as an autonomous territory under the patronage of Azerbaijan within the boundaries indicated in Article 3 of the present Agreement[40].** The Azerbaijan Central Executive Committee's (CEC's) session dated March 3, 1922 ratified the agreements concluded on March 16 and October 13,1921. This marked the launch of the legal implementation of the agreements' articles regarding Nakhchivan. The Azerbaijan SSR was fulfilling its tasks arising from its legitimate rights regarding the Nakhchivan SSR. Yet, the legal confirmation of Nakhchivan's rights as an autonomous republic within the Azerbaijan SSR was delayed until February 1924.

In December 1922, the Azerbaijan SSR, the Georgian SSR and the Armenian SSR united within the Transcaucasian Soviet Federative Socialistic Republics (TSFSR). On December 30, the three republics entered into the USSR within the TSFSR. This limited the sovereign rights of the Azerbaijan SSR. Yet, the registration of the autonomy of Nakhchivan within the Azerbaijan SSR though delayed, was realized. On 27 February 1923, the III All-Nakhchivan Congress of Soviets adopted the decision on the inclusion of the Nakhchivan SSR into the Azerbaijan SSR based on the rights of autonomy and addressed to the Azerbaijan CEC. The third session of the Azerbaijan CEC confirmed the decision of the All-Nakhchivan Congress of Soviets.

The organization of the Nakhchivan SSR as an autonomous land was realized based on the Regulations of the Azerbaijan CEC on the Nakhchivan Autonomous District. Thus, the previous political rights of Nakhchivan were restricted. This could not be considered satisfactory for Nakhchivan, which was living isolated from the republic. Therefore, the issue of turning the Nakhchivan Autonomous District into an *Autonomous Republic* was put forward in late 1923. The Azerbaijan CEC adopted a decision on this issue on December 31, 1923. The first plenum of the Transcaucasian CEC held on January 8,1924 adopted a decision on turning the Nakhchivan Autonomous District into an Autonomous Republic. The above mentioned decision of the higher authorities was confirmed, and the Nakhchivan ASSR governmental authorities were established[41].

The **decree dated February 9,1924** of the Azerbaijan CEC adopted the transformation of the Nakhchivan Autonomous District into the *Nakhchivan Autonomous Soviet Socialistic Republic.* Thus, the hostile activities of Armenians aimed at cutting off Nakhchivan from Azerbaijan failed, and the fact that Nakhchivan is an integral part of Azerbaijan with a place in the Azerbaijani state was placed on a fair legal foundation.

On the eve of the creation of the Nakhchivan ASSR, an event happened which played an unmatched role in the further historical destiny of Azerbaijan: on May 10, 1923 the great state figure Heydar Aliyev was born in the city of Nakhchivan.

Heydav Aliyev holds an honorable place among the great personalities that Nakhchivan, an integral part of Azerbaijan, has given to the world.

Heydar Alirza oghlu Aliyev (b. 10.5.1923, Nakhchivan c. - d. 12.12.2003, Cleveland, USA; buried in the Alley of Honors, Baku) was one of the greatest personalities in world history and a great political and state figure of Azerbaijan. The national leader of Azerbaijanis worldwide, he was the leader of the salvation struggle (1990-1993) of the Azerbaijani people. He was the founder of the New Azerbaijan Party (1992), the builder of the modern Azerbaijani state, which is the historical successor of the Azerbaijan People's Republic, and the President of the Republic of

Azerbaijan (1993-2003). After graduating from the Nakhchivan Pedagogical College, he studied at the faculty of architecture of the Azerbaijan Industrial Institute (presently, the Azerbaijan State Oil Academy) in 1939-1941. After 1941, he worked as the head of department in the People's Commissariat for Internal Affairs of the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic (the Nakhchivan ASSR) and was a member of the Nakhchivan ASSR Soviet of People's Commissars.

In May 1944, he was sent by the Nakhchivan District Party Committee to work with state security authorities and received a special higher education in Leningrad (presently Saint Petersburg) to advance from the rank of lieutenant to the rank of general. He graduated from the faculty of history of Azerbaijan State University in 1957. He was promoted to the position of deputy chairman of the State Security Committee (KGB) of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic in 1964 and became chairman in 1967. During his activity at the State Security Committee, Heydar Aliyev conducted unmatched work for his nation with the Azerbaijanization of this vital structure.

At the July plenum of 1969 of the Azerbaijan Communist Party Central Committee (ACP *CC)*, Heydar Aliyev was elected the first secretary of the ACP CC and a bureau member of the Central Committee (CC). Thus, the **first period** of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan began. Delivering a report at the ACP CC August 1969 plenum, Heydar Aliyev determined a new line for the substantia] improvement of the management of the economy and the cultural structure, by strengthening state and labor discipline as well as the increasing cadre responsibility. This line was additionally developed and scientifically substantiated in Heydar Aliyev's further reports and speeches to make an active program for the long-term resolution for the prevention of the declining trends in the republic's sociopolitical life, which negatively affected the people's moral spirit, and established a healthy moral-psychological environment and public mood. Heydar Aliyev's CC reports delivered at the 28^{lh} (March, 1971) and 29th (January, 1976) conventions of the ACP played an essential and practical role in the implementation of this program. Heydar Aliyev delivered speeches atthe24^{lh} (March-April, 1971) and 25th (February-March, 1976) conventions of the Soviet Union Communist Party (Sov. UCP) and he was elected a member of the Sov. UCP Central Committee. In March 1976, Heydar Aliyev was elected a candidate member and in November 1982 a full member of the Sov. UCP Central Committee Political Bureau, and was simultaneously appointed the first deputy chairman of the Council of Ministers of the Union of the Soviet Socialist Republics (USSR). Advancing to the supreme leadership organ of major power of the world, the USSR in a time when a policy of discrimination was conducted against the Turkish-Moslem peoples, Heydar Aliyev demonstrated a unique talent and ability in public administration.

A member of the USSR Constitutional Committee, Heydar Aliyev took an active part in the preparation of a new Constitution and delivered a speech at the meeting of the USSR Supreme Soviet where the Constitution was adopted (October, 1977). As the chairman of the Committee working out a new draft Constitution of the Azerbaijan Soviet Socialistic Republic (Azerbaijan SSR), Heydar Aliyev achieved the inclusion in the Republic's Constitution of an article affirming the Azerbaijani language as the state language of the Azerbaijan SSR (July, 1977). He delivered a report at the Azerbaijan SSR Supreme Soviet session «On the Draft Constitution (Main Law) of the Azerbaijan SSR and conclusions of its national discussion» (April, 1978).

Since the very first years of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan, a perfect conception of economic development was formed and the reputation and efficiency of the traditional fields of economy were restored, new industrial fields and directions were founded, and the industrial base of production was expanded and modernized. Consequently, the economic potential of Azerbaijan strengthened. During this period of Heydar Aliyev's leadership over the re-

public (1969-1982), greater results were achieved in the improvement of administrative methods, the strict observation of the rule of law, an increase in the sociopolitical activeness of workers and the further development of agriculture. In addition, very important activities were conducted during this period for the development of the ideology of Azerbaijanism, of the national spirit, of the national-moral self-perception and culture, of the restoration of the people's historic memory, and the strengthening and the realization *of* the nation's ideas of independent statehood based on their ancestral roots. Accordingly, the 1970s and the first half of 1980s marked a stage of rapid advancement in the republic's socioeconomic and social-cultural life and the basis of independent Azerbaijan was laid. In the first period of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan (1969-1982), a major turning towards independence commenced in all fields of socioeconomic advancement and national and cultural revival.

Throughout his activity in the supreme leadership of the USSR, Heydar Aliyev displayed an unfailing talent for public administration in all fields of economic leadership, and rendered particular care to the development of science, education, culture and public health. Even during the Moscow period of his government service, Heydar Aliyev always thought about Azerbaijan, lived with its destiny, and did his best for the recognition of his native republic not only in the USSR, but also in the entire world.

Heydar Aliyev was elected deputy of the USSR Supreme Soviet (the 8th, 9^{lh} and 10th sessions), was the deputy chairman of the $9^{,th}$ session of the USSR Supreme Soviet, a deputy of the Azerbaijan SSR Supreme Soviet (the 7th, 8th, 9th and 10th sessions) and a member of the Azerbaijan Supreme Soviet Presidium. He was rewarded with the Lenin Order (4 times), the Red Star Order and numerous medals, and was awarded two times with the «Hero of Socialist Labor» (1979, 1983).

In the 1970s and the beginning of the 1980s, he paid official visits to Mexico, Germany, Vietnam, the People's Democratic Republic of Korea, Romania, Yugoslavia, Italy, Egypt, Syria and India as the head and member of the Soviet UCP CC and USSR Supreme Soviet delegation.

In October 1987, Heydar Aliyev resigned from the positions he held as a sign of rejection of the wrong line followed by the Sov. UCP CC Political Bureau and personally by the General Secretary M.S.Gorbachov and his anti-Azerbaijan policy, and took an opposing position to the existing regime.

The day after the bloody massacre committed by Soviet troops in Baku on January 20, 1990, despite the Kremlin regime's persecutions and the unfit state of his health, Heydar Aliyev gave a bold statement at the office of the Moscow representation of Azerbaijan resolutely denouncing the use of arms against the people of Azerbaijan and came to the forefront of the Azerbaijani people's **struggle for salvation.** Adhering decisively to this firm position, Heydar Aliyev left the ranks of the Soviet UCP in July 1991, as a sign of his rejection of the hypocritical policy of the Center regarding the acute escalation of the conflict in Daghlig (Nagorno) Garabagh.

In order to save his native nation from the whirlpool of national-political tragedy, Heydar Aliyev came back to Azerbaijan in July 1990, and continued his *Salvation Struggle* firstly in Baku and then in Nakhchivan, and was elected a deputy in the Azerbaijan Supreme Soviet. In 1992, he presided over the initial convention of the New Azerbaijan Party in Nakhchivan and was elected the chairman of the Party.

The Nakhchivan period of Heydar Aliyev's political activity, particularly the years of his activity as the chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic's Supreme Assembly (1991-1993) were a difficult, but at the same time, significant period in the political, socioeconomic and cultural development of the autonomous republic. First of all, Heydar Aliyev saved the Nakhchivan Autonomous Republic from the danger of armed aggression and occupation by Armenia. During these years, on Heydar Aliyev's initiative the autonomous republic's Supreme Assembly adopted decisions on removing the words «soviet and socialist)) from the republic's name and the

establishment of the three-color flag of the Azerbaijan People's Republic (1918-1920) as the state flag of the Nakhchivan Autonomous Republic. Serious attention was paid to the settlement of the blockaded autonomous republic's economic problems. Economic links were established with neighboring Turkey and Iran. The Bridge of Hope connecting Nakhchivan with Turkey and the Shahtakhti-Poldasht Bridge connecting with Iran expanded cargo and passenger transportation with these countries.

While working as the chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic's Supreme Assembly, Heydar Aliyev was simultaneously the deputy chairman of the Azerbaijan Republic Supreme Soviet, taking an active part in the Supreme Soviet's sessions. In his speech at the first session of the Azerbaijan Republic Supreme Soviet (February, 1991), Heydar Aliyev declared that he had come to share the sorrow of the nation in a hard and difficult period for the Motherland, to fulfill his civic duties and to join the struggle for independence. He analyzed the existing sociopolitical situation in the collapsing Soviet Union, as well as Azerbaijan, and put forward vital ideas concerning the profound problems facing society. He expressed precise and principled ideas, introduced proposals, announced his resolute position on the reasons for the political and economic crises and the means of their elimination, clarified the reasons behind the Daghlig Garabagh conflict, and indicated who **was** responsible stating: **«The Central Committee of the ruling Communist Party and Gorbachov, who has seized power over the party and the state, are to blame for the situation which has emerged».** Fighting persistently for the independence of his nation, Heydar Aliyev, at the Azerbaijan Supreme Soviet's session dated 7 March 1991, rejected the proposal of the USSR leadership ostensibly calling the union republics to create a new union and expressed his firm position regarding the participation in the referendum concerning this problem as follows: **"I am unconditionally against the entry into the new union and the holding of a referendum concerning this. The Azerbaijan Republic must follow the path of economic and political independence and struggle for full sovereignty"** Under the leadership of Heydar Aliyev, the referendum was boycotted in the Nakhchivan Autonomous Republic, Russian Soviet troops **were** withdrawn from there, a legal-political assessment was given to the tragedy of January 20, and he presented Nakhchivan as an example of independence and national state-building, not shaking the people's beliefs and creating a hope for independence.

During the period of his activity in the Nakhchivan Autonomous Republic, Heydar Aliyev demonstrated determination in the critical issues of the people of Azerbaijan and the Motherland; all the structures of the Communist Party operating in Nakhchivan were annulled (Decision of the Nakhchivan Autonomous Republic's Supreme Assembly dated 26 August, 1991). Based on the decision of the Azerbaijan Supreme Soviet dated 29 August 1991, a decision was adopted to stop the presidential elections on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic (decision of the Nakhchivan Autonomous Republic's Supreme Assembly dated 4 September, 1991), which was to take place in Azerbaijan on September 8 of the very year. Due to the political experience and determination of Heydar Aliyev, stability was ensured in the Nakhchivan Autonomous Republic and the democratic state-building process continued. When the crisis of power and anarchy in the republic reached a boiling point and the country faced the danger of civil war and the loss of its independence, the people of Azerbaijan stood up as one to bring Heydar Aliyev to power. This became a truly national movement and consequently heads of the Azerbaijani state of that time were obliged to officially invite him to Baku. Heydar Aliyev was elected the chairman of the Azerbaijan Supreme Soviet on June 15, 1993. That day entered into the history of the Azerbaijani people as the Day of Salvation. The Salvation struggle led by Heydar Aliyev achieved victory. This marked the beginning of **the second period** of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan. The danger of the fall of Azerbaijani statehood, civil war and the disintegration of the country ended. From June 24, Heydar Aliyev started to perform the functions of the President of the Azerbaijan Republic by the decision of the National Assembly.

Heydar Aliyev was elected the President of the Azerbaijan Republic in the national elections of October 3, 1993. At the ceremony of inauguration held on October 10, Heydar Aliyev addressed the nation: **«Undertaking such a high and responsible position, I first rely on and trust the intellect, wisdom and power of the Azerbaijani people. The hopes the Azerbaijani people invest in me have made me assume this position. I want to assure you that I'll do my best in order to justify this trust».**

Heydar Aliyev's return to the leadership of Azerbaijan was a turning point in the country's sociopolitical, socioeconomic, and scientific-cultural life and the development of international links, as well as the beginning of the process of independent state-building in accordance with international norms and principles. The attempted coup detats of October 1994 and March 1995, which were a serious threat to the existence of Azerbaijani statehood, were defeated and the independence of the state maintained. The attempts of coming to power militarily came to an end, and sociopolitical stability was established in the country. Heydar Aliyev's return to power marked the foundation of a new ideology comprised of national and human values, such as independence, Azerbaijanism, statehood, republicanism, justice, democracy, legal state building, national progress, secularism, and others. The state's foreign policy, including links with leading states and international organizations, started to develop on a line based on Azerbaijani national interests and future political prospects. That Heydar Aliyev attached an exceptional importance to issues of foreign policy, took successful and bold steps acknowledged on an international scale and even by Azerbaijan's enemies, and used skillfully and elaborately the most authoritative international organizations' tribunals played a great role for the present and future of Azerbaijani statehood. Serious changes commenced in building the national army during these years. The atrocities of the aggressive Armenian armed forces in Azerbaijani territories were halted, the ruthless enemy reacted and in May 1994, the announcement of a ceasefire along the front line was achieved marking the first stage of the settlement of the Armenian-Azerbaijan, Daghlig Garabagh conflict. Thus, the eradication of our nation's population was averted. Due to the active diplomacy of Heydar Aliyev, the attitude of the world's democratic powers and leading international organizations towards Azerbaijan and the armed conflict it was forcibly engaged in substantially changed. At the Lisbon Summit of the OSCE in 1996, 53 out of the 54 members of this authoritative international organization (with the exception of Armenia) openly backed the principles affirming the national interests of Azerbaijan in the settlement of the Daghlig Garabagh problem.

Heydar Aliyev conducted intensive work in using the natural resources and geostrategic position of Azerbaijan for the development and implementation of large-scale international economic agreements meeting the country's national interests. The oil contract named the «Contract of the Century» was coneluded in Baku on September 1994. This was followed by the signature of new agreements on the development of Caspian hydrocarbon resources, which led to the growth of the number of such agreements to 21, with 15 states and 33 large companies participating. All of this means that foreign investment in Azerbaijan in the coming years will be over 60 billion dollars. Together these make a strong financial stream to revive the country's economic system. At the same time, these agreements are of extensively important political value and serve as a factor in strengthening the role of Azerbaijan in the international arena. Due to the wise policy conducted by Heydar Aliyev, successful steps had been taken as well in the transportation of Azerbaijani oil to world markets and the Baku-Supsa pipeline had been built and put into operation. The wise political will of Heydar Aliyev led to the signing of the agreement on the construction of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline and a profound effort has been spent on its construction. The direct follower of the Heydar Aliyev approach, President Ilham Aliyev's principal position and resolute activity have resulted in the current operation of this large project.

On the initiative of Heydar Aliyev, Azerbaijan played the leading role in the implementation of the international program aimed at the restoration of the historic Great Silk Road. A conference of high-ranking representatives of 32 countries and 14 international organizations was held in Baku in September 1998 which adopted a decision on the placing of the program's executive secretariat in

Baku.

Heydar Aliyev had unique influence also in the creation of the GUUAM union covering Georgia, Ukraine, Uzbekistan, Azerbaijan and Moldavia, thus uniting regional forces in this geographical area. At the Washington meeting of the heads of GUUAM countries in April 1999, Heydar Aliyev was elected the first chairman of the organization.

Economic reforms, the establishment of a market economy, the elimination of economic crises and ensuring the progress and integration of Azerbaijan into the world economy, the beginning of the first growth trends in the country's economy, the realization of the privatization program and agricultural reforms, the prevention of inflation and the continuous maintenance of the manat's stable purchasing power were the primary goals of Heydar Aliyev's many-branched and large-scale activities.

Pursuing a consistent policy in democratic, legal and civil state-building, Heydar Aliyev created a substantial basis for the establishment of the key principles of human rights and freedoms in the country. The adoption through national voting of the Constitution of the Azerbaijan Republic reflecting general democratic values in November 1995, the organization of democratic parliamentary elections based on multi-party principles in 1995 and 2000, the commencement of the activity of the Constitutional Court, the elimination of capital punishment, the adoption and practical implementation of the law "On Municipal Elections", and several other laws are linked intimately with Heydar Aliyev's name. The Azerbaijani state has joined almost all the international conventions and agreements in the field of human rights and freedoms.

The decree of Heydar Aliyev on «Ensuring human rights and freedoms)) dated February 22, 1998 has created extensive opportunities for the acceleration of the Azerbaijan Republic's integration into the world and Europe, and raised the provision of human rights and freedoms to the level of national policy. The amnesty commission was restored in May 1995, and thousands of prisoners were released fully or partially from prison due to the amnesty decree and acts of amnesty from 1995 to 2003. Azerbaijan received the status of «special guest» to the Council of Europe in June 1996, and became a full-fledged member in January 25, 2001.

Heydar Aliyev conducted very intense and large-scale activity in delivering the truth concerning the breach of Azerbaijan's territorial integrity due to Armenian aggression, driving out over 1 million people from occupied Daghlig Garabagh and adjacent regions, their living in tents as refuges and IDPs, and the occupation of more than 20% of Azerbaijani territories by Armenian armed units to the world community. Heydar Aliyev's speeches at UN sessions and OSCE summits, official visits to France, USA, England, Belgium, Germany, Iran, Turkey, China, Saudi Arabia, Egypt, Russia, Kazakhstan, Pakistan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Japan and other countries as the President of Azerbaijan also served this purpose.

The core of Heydar Aliyev's foreign policy was the principles of peace, the respect of international legal norms, the territorial integrity and inviolability of states, and mutually beneficial cooperation amongst nations. He expressed his support for the peaceful settlement of the Armenian-Azerbaijan Daghlig Garabagh conflict, struggled consistently for this purpose, and declared resolutely that if the problem can not be solved peacefully, Garabagh will be returned militarily.

Heydar Aliyev carried on intensive activity also in the field of the strengthening of economic, political and literary-cultural links among the Turkish states. He took an active part in the regular summits of the heads of Turkish states beginning in 1992 and achieved the implementation of several valuable measures for the unity of Turkish peoples. Baku hosted the 6^{lh} summit of the heads of Turkish states in April, 2000, and this great event coincided with the international commemoration of the 1300th anniversary of the great literary epic of the Turkish world - «Kitabi Dede Gorgud»- and is very remarkable from this standpoint. The fact that both of these events were organized at a very high level under the leadership of Heydar Aliyev and became a real holiday for all the Turkish peoples also brought the leader of Azerbaijan fame as the most authoritative personality of the contemporary Turkish world.

Heydar Aliyev had matchless virtues in the creation of unity and solidarity among Azerbaijanis, who have dissipated to different countries of the world owing to the genocide committed by Armenians with particular cruelty in the bitter and ruthless moments of history. As far back as when Heydar Aliyev was functioning as the chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic, on his initiative on 16 December 1991, the Supreme Assembly declared December 31 the Day of Unity and Solidarity of the Azerbaijanis Worldwide. During his visits to foreign states as the President of the Azerbaijani Republic, Heydar Aliyev conducted valuable meetings with representatives of the Azerbaijanis living in every country without an exception, displaying unequalled merit for the formation and organization of the Azerbaijani Diaspora, and their durable unification around the Motherland under the idea of Azerbaijanism. On the initiative and direct leadership of Heydar Aliyev, the I Congress of the World Azerbaijanis was held in Baku on 9-10 November 2001 and very important historic decisions were adopted for the revival and strengthening of the Azerbaijani Diaspora's activities.

Heydar Aliyev gathered 76.1% of the votes in the elections held on 11 October 1998 in due to the high political activity of the people and was reelected the President of the Republic of Azerbaijan. As with other regions of Azerbaijan, Heydar Aliyev always kept Nakhchivan in his focus of attention. Nakhchivan was living under blockade, and he identified the autonomous republic's future development prospects in his decree dated February 12, 1999 “On the State Commission's plan of measures on the occasion of the 75th anniversary of the Nakhchivan Autonomous Republic”. In accordance with this plan of measures, the Nakhchivan Encyclopedia was published (2002). It systematically describes the history, sociopolitical, socioeconomic and cultural life of the autonomous republic.

Heydar Aliyev's personal attendance at the autonomous republic's jubilee celebrations gave a new and strong push to the implementation of the comprehensive development program of this ancient land. As the President of the country, Heydar Aliyev paid four historic visits to the Nakhchivan AR (29-31.10.1996; 10-16.10.1999; 15-19.6.2002; 10-15.8.2002), which positively affected the autonomous republic's socio-economic, scientific and cultural development. Heydar Aliyev signed the historic decree on the establishment of the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) on August 7,2002 and delivered a speech at the conference dedicated to the creation of that Branch.

In addition to being a great political and state figure, Heydar Aliyev was also a connoisseur of history, philosophy, literature and art, as well as a protector of science and culture. Jubilees of many figures of literature, art: and science have been celebrated, their activity has been appreciated with high state awards and honorary names, and monuments were erected by his direct imitative and participation. Granting of individual stipends to the deserving men of art who have had great influence in the development of Azerbaijani culture, talented young poets and writers, as well as promising adolescents in different fields of creativity are brilliant examples of Heydar Aliyev's great care in the development of our culture.

The transition to the Latin alphabet in Azerbaijan, improvement in the application of the state language, the decrees issued by him in 2001 concerning the institution of the Day of Azerbaijani Alphabet and Azerbaijani Language, his appeals to the people of Azerbaijan calling them to protect the moral values of Azerbaijan, the organization of the unity of alphabet and language among the Turkish peoples and states, and his tireless activities in many other fields brought great fame to Heydar Aliyev. He named Baku State University «**The national wealth of the Azerbaijani peoples** Nakhchivan State University «**One of the most valuable schools of Azerbaijan**» and the Academy of Sciences «**A historic achievement of the Azerbaijani people**», and he always displayed attention and care to the development of science and education in the republic. With his decree dated May 15, 2001 Heydar Aliyev raised the status of the Academy of Sciences to the Azerbaijan National Academy of Sciences, thus confirming once again, at the highest level, the virtues of this huge center of science before the Azerbaijani people and the fact

that it is one of the main instruments of the country's development.

Possessing rich, comprehensive and profound knowledge, Heydar Aliyev always kept in the focus of his attention the proper studying, teaching and propagation of native history and rendered particular care to this vital area, strongly stimulating the advance of the science of history with his methodic instructions and valuable generalizations. His speeches and reports about various historical events, processes and distinguished figures, and the historic periodization divisions put forward by him, decrees regarding the massive deportation of Azerbaijanis from their historic-ethnic lands in the territory of the Armenian SSR in December 18,1997 and genocide “March 26, 1998), appeals to the Azerbaijani people on the occasion of «The New Year of 2001, The New Century and the New Millennium” and «March 31 - the Day of Genocide of Azerbaijanis» (December 29, 2000 and March 27, 2001) offer bright proof of this.

In his books, reports, speeches and appeals to the people and in the decrees and orders signed by him, Heydar Aliyev gave objective and high assessments to the activities of the Azerbaijan People's Republic and the Republic's figures, who have played an important role in the history of Azerbaijani statehood and repeatedly remarked that the independent Azerbaijan Republic is the successor of the Azerbaijan People's Republic. The 80th anniversary of the Azerbaijan People's Republic was extensively celebrated in the entire country on Heydar Aliyev's decree dated January 30, 1998. **«Though the Azerbaijan People's Republic operated in a tense and complex public condition for only 23 months, it will always remain in the memories of future generations as one of the brightest pages of our people's history. Despite that it could not finish the vital steps it took in the fields of democratic state building, economy, culture, education, public health and military building, the measures taken by it in a short period of time have left an indelible mark on the history of our nation and played an important role in the mission of the restoration of our traditions of national statehood».** (Heydar Aliyev)

By the decree signed by him on the occasion of the 85th anniversary of the Azerbaijan People's Republic (February 1,2003), Heydar Aliyev gave instructions concerning the erection of a monument to honor the Azerbaijan People's Republic, taking into account the vital place it holds in the state history of the Azerbaijani people.

The Azerbaijani people and the progressive international community solemnly celebrated the 75^{lh} birthday of Heydar Aliyev in May 1998. Numerous serialized books and album-books describing the titanic activity of Heydar Aliyev towards state independence and the progress of Azerbaijan have been published and films produced in Azerbaijan and many foreign countries.

Heydar Aliyev was rewarded with high orders from many foreign countries and received international awards, including the awards of the Man of Human Rights and State Figure of the Year in 1997 by the Turkish Union of Men of Industry and Business, the honorary name «The Man of the Year in the World» among the political figures of the planet based on the results of a poll conducted by Nargiz TV, one of the most authoritative TV channels (1997), the “Silk Road Service Award” instituted by the Fund of the Silk Road (1998), the International Ataturk Peace Award (1999), and was named an honorary doctor at different universities as well as other highly authoritative honorary names and awards. Heydar Aliyev was rewarded with the highest award of the “Gold Fortune” International Rating Organization - the «Gold Star» («Gloria Populi») - for his tireless efforts aimed at the development of interstate links and the regulation of regional relations and political stability (2001).

The day when one of the most unique personalities of world history, Heydar Aliyev, launched into eternity and entered into the history of the Azerbaijani people, the whole Turkish-Islamic and progressive world greatly mourned his passing. The great leader joined the world of eternity uniting millions of Azerbaijanis with the native nation moving behind him.

The Azerbaijani people have eternalized the name of Heydar Aliyev on a large scale. Heydar Aliyev's bust was erected in 1983, and the Heydar Aliyev Museum was created in the city of Nakhchivan where he was born. Heydar Aliyev gardens, parks and squares have been laid, and spring-monument complexes and panels have been built in all the regions, cities, big settlements and villages of the Azerbaijan Republic. Scientific-theoretical lectures and reports are delivered and seminars are conducted in the Heydar Aliyev schools and universities. The International Airport in Baku, the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, the Republic Palace, the Baku Sport and Concert Complex and many other places have been renamed after Heydar Aliyev.

The Heydar Aliyev Foundation plays an important role in the realization of the great leader's bright ideas. People welcome contentedly the multi-faceted and effective activity of this foundation headed by its president, the UNESCO Goodwill Ambassador Mrs. Mehriban Aliyeva.

Many countries of the world have erected monuments, and named parks, alleys and streets in honor of Heydar Aliyev. The Heydar Aliyev Institute of Political Sciences and International Relations operates in Kiev.

Heydar Aliyev was buried in the Alley of Honors in Baku, beside his wife, the academician Zarifa khanum Aliyeva. His tomb has become a holy sanctuary for the grateful Azerbaijani people.

The Heydar Aliyev Order has been instituted in honor of the national leader of the Azerbaijani people, as well as the architect and builder of the independent Azerbaijani state (April 22, 2005)[42].

THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Since 1924 up to present

The history of the Nakhchivan Autonomous Republic is divided into two periods: 1. **The Soviet Period** [1924-1991]; **2. The Independence Period** [from 1991 up to the present].

At the time of establishment, the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic covered only 5.988 sq. km of its historic territories. In 1929-1930 and after the Kremlin supported the new territorial claims of Armenians in contradiction to the provisions of the 1921 Moscow and Gars (Kars) Agreements. As a result, the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic was reduced further. Presently, the Nakhchivan Autonomous Republic covers an area of 5.365 sq. km[43]. This makes up 6.2% of the total territory of the Republic of Azerbaijan. The distinguished leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, said at the meeting of the Republic of Azerbaijan Constitutional Commission held on January 14, 1998: **«The Autonomy of Nakhchivan is a historic achievement, we should maintain this. The autonomy of Nakhchivan is a very major factor serving for the restoration of its other lost lands. We have to protect and maintain this factor»[44].**

In the Soviet period, the vital statistics of the Nakhchivan ASSR population changed as follows (See Table 3).

Table 3

VITAL STATISTICS OF THE NAKHCHIVAN ASSR POPULATION BASED ON THE ALL-UNION CENSUSES

(1926–1989; thousand people)[45]

Years	In the Azerbaijan SSR	In the Nakhchivan ASSR		
		Total	Growth	Population's % versus the Azerbaijan SSR
1926	2.313,7	104,9	–	4,53
1939	3.205,2	126,7	21,8	3,95
1959	3.697,7	141,4	14,7	3,82
1970	5.117,1	202,2	60,8	3,95
1979	6.028,3	238,8	36,6	3,96
1989	7.037,9	295,1	59,3	4,19

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
CULFA RAYONU
Miqyas 1:250000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ŞAHBUZ RAYONU
BABƏK RAYONU
ORDUBAD RAYONU
ERMƏNİSTAN
İRAN
ZƏNGƏZUR
DƏMİRLİDAĞ SİLS.
DARIDAĞ SİLS.
DAĞÜSTÜ SİLS.
QARAYOXUŞ SİLS.
AYDAŞ SİLS.
Goynük
Milax
Teyvaz
Qazançı
Xanagah
Gülüstan
Culfa
Yaycı
Camaldın
Ərəzin
Dizə
Kırna
Şurud
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

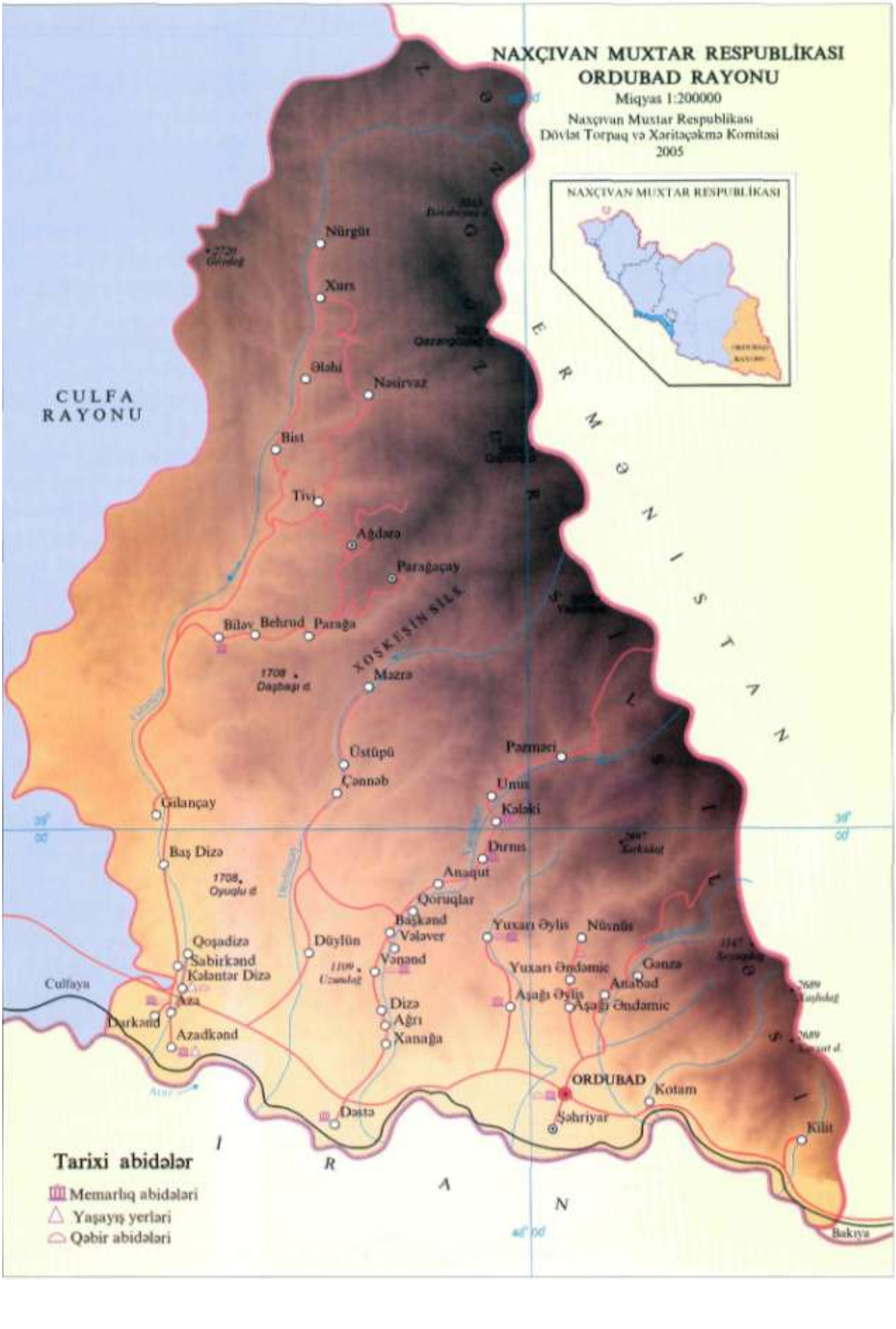
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ORDUBAD RAYONU
Miqyas 1:200000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
CULFA RAYONU
ERMƏNİSTAN
İRAN
XOŞKEŞİN SILS
Nürgüt
Xurs
Əlahi
Nəsirvaz
Bist
Tivi
Ağdərə
Parağaçay
Biləv
Behrud
Parağa
1708 Daşbaşı d.
Məzrə
Üstüpü
Çənnəb
Pəzməri
Unus
Kələki
Dırnıs
Gilançay
Baş Dizə
1708 Oyuqlu d.
Anaqut
Qoruqlar
Başkənd
Vələver
Dırnıs
Yuxarı Əylis
Nüsnüs
Qoşadizə
Sabirkənd
Kələntər Dizə
Düylün
Vənənd
Yuxarı Əndəmic
Gənzə
Anabad
Aşağı Əylis
Aşağı Əndəmic
Culfaya
Əza
Dərkənd
Azadkənd
Dizə
Ağrı
Xanağa
ORDUBAD
Kotam
Dəstə
Şəhriyar
Kilit
Bakıya
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

Until the war of 1941-1945, the Nakhchivan Autonomous Republic's population was more than 130.000 people. The war negatively affected the population's growth rate. The Autonomous Republic's growth fell from 21,8 thousand in 1939 to 14,7 thousand in 1959. In that year, the portion of the Nakhchivan ASSR population as the total number of the Azerbaijan Republic's population also reached its lowest extent, totaling 3,82%. In 1970, the population surpassed 200.000. In 1989, the Autonomous Republic's population was 295.100 with Nakhchivan's share of the population of the Azerbaijan SSR reaching 4,19%. On the eve of the collapse of the USSR, the population of the Nakhchivan ASSR was over 300 000 people. Approximately one third of Nakhchivan's population lived in the cities, and the rest in villages. During the years of Soviet power, the population of Nakhchivan faced grave political, socioeconomic and cultural problems. Unfortunately, all of these problems have not yet been reflected in the newest historical literature. Heydar Aliyev stated:

«... **our nation has confronted many tragedies during the XX century. Among them, the evils which happened to Nakhchivan have probably been more tragic and horrible than those which happened to the other regions of Azerbaijan...**».

The 1920-1930s have been one of the hardest periods in the history of Nakhchivan. The rule of Nakhchivan in those years was initially set forth by the Regulations adopted by the Azerbaijan CEC in April 1924. The Regulations were in force until the fist Constitution of the Nakhchivan ASSR adopted at the All-Nakhchivan Soviet Congress on April 18, 1926. Later, due to the changes in the USSR and Azerbaijan SSR Constitutions, a new Constitution came into effect in the Nakhchivan ASSR on September 17, 1937.

The repressions of the 1920-1930's **were** also very painful in Nakhchivan. Having witnessed those bloody tragedies, Heydar Aliyev would say later on:

«...I am a witness of those days. I was living in Nakhchivan. Within two days, they jammed our weeping neighbors into cars, and then drove them to the other side of the Araz River. I have also seen those exiled from Nakhchivan to Central Asia for political motives in 1937-1938. They were the girls and boys who had studied at high school together with me, coming in tears to bid farewell to us. We did not understand them; when coming to see them off, we would see that in just one day everything in their houses had been thrown about, and they themselves were jammed into cars and driven away».

During the Soviet period, conspiracies against both the population and the territory of Nakhchivan continued. Due to the decision of the Transcaucasian Central Executive Committee Presidium dated 18 February 1929, the Gurdgulag, Khachik, Horadiz villages of the Sharur gaza of Oghbin, Aghkhach, Almali, Itgiran and Sultanbey villages of the Shahbuz province of Nakhchivan gaza, Gorchevan village of the Ordubad gaza, as well as a part of the Kilit village lands, totaling 657 sq. km, were given to Armenia. The territorial conspiracies against Nakhchivan continued as well in 1930: the Armenian Mehri district was created at the cost of the Aldara, Lehvaz, Astazur, Nuvadi and other lands of Azerbaijan.

The Nakhchivan ASSR gave worthy contributions to the victory over fascism during the 1941-1945 war[46]. ***Najafgulu Rafiyev (1912-1970), Gazanfav Akbarov (1917—1944)*** *and* ***Abbas Guliyev (1916—1998)*** from Nakhchivan were awarded with the name of Hero of the Soviet Union and thousands of brave men fought with honor against fascism on the fronts of the war. The high-octane gasoline discovered by the great chemist scholar, academician ***Yusif Mammadaliyev,*** played a decisive role in the victory of Soviet aviation over the fascist army.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ŞAHBUZ RAYONU
Miqyas 1:220000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ŞAHBUZ RAYONU
45° 30'
39° 20
KÜKÜ SILS
SÜSƏNDAĞ SILS
Kükü
Güney Qışlaq
Qızıl Qışlaq
Şada
Yuxarı Qışlaq
Biçənək
Aşağı Qışlaq
Kolanı
Gömür
Ağbulaq
Badamlı
Ayrınc
Türkeş
Badamlı
ŞAHBUZ
Mahmudoba
Nursu
Qarababa
Sələsüz
Daylaqlı
Marəlik
Kiçikoba
Şahbuzkənd
Keçili
Külüs
BABƏK
RAYONU
CULFA
RAYONU
Tarixi abidələr

Yusif Heydar oghlu Mammadaliyev (b.31.12.1905, Ordubad c.,-d.l5.12.1961, Baku; buried in the Alley of Honors) was a distinguished chemist scholar of Azerbaijan. He was a doctor of Chemical Sciences (1942), Professor (1942), Academician (1945) and President of the Azerbaijan National Academy of Sciences (1947-1951 and 1958-1961). An Associate Member of the USSR Academy of Sciences (1958) and USSR State Award Laureate (1946). A student of the academician N.D.Zelinski, he graduated from the Azerbaijan Pedagogical University in 1926, taught chemistry at the Ganja Pedagogical University and the Yerevan Pedagogical Institute, continued his education at the Moscow State University for two years, following which he worked at the Azerbaijan Institute of Agriculture (1932-1933) and the Azerbaijan Research Oil Processing Institute (1933-1945). After the creation of the

Azerbaijan National Academy of Sciences (1945), he headed the Oil Institute within the Academy. From 1954 to 1958, he was the rector of Azerbaijan State University (currently Baku State University). Mammadaliyev's key scientific works are linked with the field of catalytic processing of oil and oil gases. He suggested new methods of chlorinating and brominating different hydrocarbons with the help of catalysts, and showed the ways of receiving valuable products like carbon tetrachloride, methyl-chloride, methylene-chloride, etc., by chlorinating the oil gases, particularly methane initially with the stationary catalyst, and then on a hot plate. His research in the field of catalytic alkalization of aromatic paraf-fin and cycle-paraffin hydrocarbons with unsaturated hydrocarbons allowed the industrial synthesis of high quality components of aviation fuels. Mam-madaliyev worked out the method of isopropyl-benzole synthesis through alkalization of benzole with propylene, which assisted in supplying aviation with high-octane fuel in the years of the Great Patriotic War. Mammadaliyev also contributed greatly in the catalytic aromatization of the benzene fraction of Baku oils, the production of detersive substances and siliceous-organic compositions, plastic alloy production from piroliz products and Nafthalan oil's influence mechanism. He was the author of over 200 publications, including 6 monographs. He had great influence in the training of highly qualified scientific cadres. He repeatedly represented Azerbaijan at international research assemblies held in the USSR, the USA, Italy, France, England, Poland, Hungary and other countries. Mammadaliyev was the chairman of the D.I.Mendeleyev All-Union Chemists Society Azerbaijan Department Presidium (1957-1961) and the Azerbaijan «Bilik» Society Presidium (1948-50 and 1958-1961). He was elected a deputy to the USSR Supreme Soviet (5th convocation) and the Azerbaijan SSR Supreme Soviet (4th convocation). He was awarded the Lenin Order, the Red Labor Flag and the Honor Plaque orders and medals. The Azerbaijan National Academy Sciences Institute of Petrochemical Processes (IPP), the Ordubad Silk Combine, and the settlement where the Shamakhi Observatory is located, have been named after him, an award has been instituted in his name, a museum opened in Ordubad city and bust laid at the IPP and a memorial plaque has been placed in the building where he lived in Baku as well. Monuments to him have been erected on Istiglaliyyet Street in Baku and near the building of the Azerbaijan National Academy Sciences Presidium. The President of the Azerbaijan Republic Ilham Aliyev signed a decree on the organization of the 100th jubilee of the academician Yusif Mammadaliyev on February 28, 2005. On Mrs. Mehriban Aliyeva's initiative, the Heydar Aliyev foundation president, Member of Parliament, UNESCO Goodwill Ambassador 100 year anniversary of Y.Mammadaliyev was commemorated in resident of UNESCO in Paris[47]. Despite the historic merits of

Azerbaijan, as well as Nakhchivan, in the victory over fascism in World War II, no serious changes occurred in the country's spiritual-political life. The Soviet government continued its unjust policy and discrimination against Azerbaijan. Deportation of Azerbaijanis from the Armenian SSR - their own ancestral lands, was carried out from 1948 to 1953. In 1968-1969, Armenians put in new territorial claims against Azerbaijan. However, the great son of the Azerbaijani people Heydar Aliyev did not allow the realization of these plans of the Armenians. The years of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan during the Soviet period marks a period of advancement of the republic's, as well as Nakhchivan's life. In the 1970s - early 1980s, a remarkable revival took place in the socioeconomic, political and cultural life of Nakhchivan. During this period, a new Constitution was adopted in the Nakhchivan ASSR (1978) in accordance with the Constitutions of the USSR and the Azerbaijan SSR. In the first period of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan, the Armenians' plans of seizing new territories from Azerbaijan, including the Nakhchivan Autonomous Republic, did not succeed. Nevertheless, after Heydar Aliyev left his post in Azerbaijan, in 1985, this disgraced plan came true: a part of the Nakh-chivani lands together with other territories of Azerbaijan were given to the Armenian SSR.

In 1987, Heydar Aliyev was removed from the ranks of the USSR supreme leadership. The then leadership of Azerbaijan failed to seize the political meaning of this step. History did its part. Directly after Heydar Aliyev's dismissal from power, an aggressive separatist movement sought to remove Daghlig Garabagh from Azerbaijan. Following this, enjoying the all-around support of the USSR leadership, Armenia started an aggressive war against Azerbaijan.

A few hours before the Soviet Army's atrocities against the peaceful population of Baku at night from January 19 to 20, 1990, Nakhchivan suffered an attack from the Armenian aggressors. Azerbaijan gave its first martyrs in Nakhchivan. Karki village was occupied by the Armenians. An extraordinary decision was adopted in Nakhchivan concerning the autonomous republic's departure from the USSR. In Moscow, Heydar Aliyev gave the first proper political assessment of the slaughter of January 20, 1990, the next day after the tragedy.

Coming without delay to Baku and not being able to stay in the capital due to the betrayal of the Azerbaijani leadership cringing before the Kremlin, Heydar Aliyev's return to Nakhchivan saved it from the danger of Armenian occupation during 1990-1993. Realizing his activity in Nakhchivan, Heydar Aliyev was also the beacon of hope for all of Azerbaijan. His speech at the session of the Supreme Soviet in February 1991 and the fact that the referendum concerning the continuance of the USSR should not take place in Nakhchivan are the convincing testimonies of this.

In September 4, 1991, despite his rejection, the Nakhchivan Autonomous Republic's Supreme Assembly elected Heydar Aliyev its chairman. Soviet power in Nakhchivan was eliminated. A decision was adopted on not holding the presidential elections of the Republic of Azerbaijan in Nakhchivan. The Supreme Assembly's meeting on September 5 discussed the tense situation in the Autonomous Republic's economy, as well as the measures for its normalization and relief from the critical situation[48]. The political activeness accompanied with economic conditions was a striking example of Heydar Aliyev's ideology. Thus, the two periods of the Nakhchivan Autonomous Republic's history differing from each other because of their meanings and essence under the leadership of Heydar Aliyev, were parting, the Soviet period was ending and the people's long-wished period of independence was beginning. The process of building the new Azerbaijan was on in Nakhchivan. This historic process was led by the great leader Heydar Aliyev.

* * *

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
KƏNGƏRLİ RAYONU
Miqyas 1:200 000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ERMƏNİSTAN
ŞƏRUR
RAYONU
Çalxanqala
Qabıllı
Qarabağlar
Yurdçu
Qıvraq
Xıncab
Təzəkənd
Xok
Şahtaxtı
Yeni Kərki
Böyükdüz
NAXÇIVAN DÜZÜ
BABƏK
RAYONU
İRAN
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

Independence is the greatest wish of every nation. Azerbaijan's achievement of in-dependence once again was a valuable attainment of the people. Unlike Baku, where disputes for power and political anarchy had no limits, Nakhchivan, led by Heydar Aliyev, was at the forefront of the struggle for liberty and the process of building a new life. The decision on the departure from the USSR was initially adopted and the referendum concerning the continuance of the USSR was rejected in Nakhchivan. The process of building a new and independent Azerbaijan was successfully continued in Nakhchivan. Yet, instead of benefiting from Heydar Aliyev's personality and Nakhchivan's experience, official Baku continued the path of pressing Nakhchivan and restricting the autonomous republic's rights. During this period efforts were made for the extrac-tion of the provision of the Republic of Azerbaijan's Constitution's Article 112 concerning the chairman of the Nakhchivan Supreme Assembly and for the annulment of Nakhchivan's autonomy in general. But all these efforts failed. Even in such a complex and historic testing period, the Nakhchivan Autonomous Republic maintained its autonomy due to the wisdom and determination of Heydar Aliyev. This was confirmed later in the Constitution of 1998.

While political anarchy and chaos were raging in Baku because of power clashes, a stable government had formed in Nakhchivan. Achievements in different fields of socioeconomic and cultural life were maintained in Nakhchivan while living under blockade, and a resolute struggle was on for giving it new content. The accomplishments made in Nakhchivan in the period from September 1991 until June 1993 have been reflected in Heydar Aliyev's speeches, addresses and interviews, as well as documents in the periodic press and different collections. They were dealing mainly with the improvement of the Autonomous Republic's management system, the preparation and the realization of socioeconomic reforms, the establishment of relations with bordering countries, particularly Turkey, and the new policy for the elimination of the blockade, etc. The opening of the bridge connecting Nakhchivan and Turkey in Sadarak on May 28, 1992 was of particularly great importance. Heydar Aliyev called this bridge «the bridge of our wishes and hopes».

The Nakhchivan Autonomous Republic was becoming a stabilizing factor not only within its boundaries, but also for all of Azerbaijan. This was one of the unmatched virtues of Nakhchivan in the modern history of Azerbaijan. Not accidentally was the attention of the whole republic focused on Nakhchivan during the events of June 1993 when the chairman of the Nakhchivan Supreme Aseembly, Heydar Aliyev, came to Baku by the demand of the people, and changes commenced in the republic's political leadership. A civil war and the activity of separatist forces were prevented, stability and welfare were restored, and the development and implementation of socioeconomic reforms began. The Salvation Struggle launched by Heydar Aliyev achieved victory. Heydar Aliyev's care and attention as the head of the Republic of Azerbaijan also played a decisive role in the further development of Nakhchivan.

One of the most important political events in the history of the Nakhchivan Autonomous Republic during the period of Azerbaijan's independence was the adoption of a new Constitution formalizing the achievements it gained in historic and modern development. Chapter VIII of the Constitution (Articles 134-141), which was completed by the committee working on the draft of the new Constitution of the Republic of Azerbaijan under the chairmanship of Heydar Aliyev, and adopted by the referendum of the Republic of Azerbaijan held on November 12, 1995, was

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ŞƏRUR RAYONU
Miqyas 1:250000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
ERMƏNİSTAN
SƏDƏRƏK RAYONU
KƏNGƏRLİ RAYONU
BABƏK RAYONU
İRAN
Şərur
BÖYÜK DÜZ
Tarixi abidələr
Memarlıq abidələri
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
SƏDƏRƏK RAYONU
Miqyas 1:170000
Naxçıvan Muxtar Respublikası
Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi
2005
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI
E R M Ə N İ S T A N
Kərki
Heydərabad
Sədərək
Qaraağac
DƏHNƏ SILS.
TÜRKİYƏ
ŞƏRUR
RAYONU
İ R A N
Tarixi abidələr
Yaşayış yerləri
Qəbir abidələri

completely devoted to the Nakhchivan Autonomous Republic[49]. In January 1998, the draft Constitution of the Nakhchivan Autonomous Republic was discussed at a meeting of the Republic of Azerbaijan Constitutional Committee[50]. The documents linked with the preparation, discussion and adoption of the draft Constitution are extremely important historic sources and their study is of particular significance from the standpoint of the creation of state-building in Azerbaijan, including legislative acts.

In his closing speech at the above-mentioned meeting of the Constitutional Committee, Heydar Aliyev said: **«Thus, we are both taking a very serious step in the field of Azerbaijani legislation, and regulating these matters. That is, the Nakhchivan Autonomous Republic, having passed through great historic stages, will finally get their appropriate status, a place suiting it within the independent Azerbaijani state, the republic. This is needed for today and for the future».**

During the second period of Heydar Aliyev's leadership over Azerbaijan, immense accomplishments were made as well in the formation and advance of new economic relations, the raising of people's living conditions, the strengthening of the defence of its borders', and its cultural development[51]. A majestic sepulcher was erected on the tomb of the distinguished Azerbaijani poet ***Hussein Javid*** in accordance with the Nakhchivan architectural school's traditions on the initiative of Heydar Aliyev (1996).

Hussein Javid (penname; actual name - Hussein Abdullah oghlu Rasizadeh; b.24.10.1882, Nakhchivan c.,-d.5.12.1941, Irkutsk District, Russia) was a distinguished poet and dramatist from Azerbaijan, one of the founders of contemporary Azerbaijani literature. He received his primary education in a Moslem ecclesiastical school in Nakhchivan and then in the modern school «Tarbiye», which was established by M.Sidgi (1894-1998). In 1899-1903, he was in Southern Azerbaijan and continued his education at the Talibiyye madrasah in Tabriz. He graduated from the literature faculty of Istanbul University (1909) and worked as a teacher in Nakhchivan, Ganja, Tbilisi and Baku. One of the creators of Azerbaijani romanticism, Javid also ranks high among the authors of contemporary Azerbaijani literature. The art of Javid is rich and unique as a literary genre. He was the author of lyrical verses, lyrical-epic poems, as well as the first poetic tragedies and dramas in .Azerbaijani literature. His first book of verses, The Past Days, was published in 1913. The initial period of his creative activity contained mainly sociopolitical lyrics, His poems describe the tragic life of working people in a society dominated by social injustice (III-fated Enver, Pastoral Folk-Song, Little Vagrant, Yesterday and Today, Woman, I Did Not See, Girl with Tuberculous, Masud and Shafige, etc.). In his poem To the Wiseacres Saying What and Who You Are (1912), the poet was seeking for a way to lead the people to a brighter life and freer future. His hatred of the imperialist wars is portrayed in the poems For the Miserable (1914), Against the Sunset, Warfare and Tragedy (1916) and In Front of the God of Warfare (1917). Javid is mostly known as a dramatist. His plays have exerted a powerful influence upon the advance of the culture of the national theatre, finally characterized as «Javid Theatre». The Mother verse play (1910) shows that features like noblesse, loyalty and manliness belong to only the common people.

Issues concerning the freedom of personality and women are raised in the Maral tragedy (1912). The first tragedy in Azerbaijani literature written in verse, the Sheikh Sanan play (1914), is governed by a strong spirit of rebellious protest against religious and national fanaticism, which splits nations apart. During this period of his activity, Javid was gradually

reaching the idea that «Rights are not given, but taken». This idea found its distinct expression in the Sheyda drama (1917) and the poem One Can Get His Rights Through Struggle (1918). In Sheyda, Javid was calling the «fugerayi-kasibe» (the poor people -trans.) and the «calloused hands» to fight against the oppressors. In the Devil tragedy (1918), which holds an important place in his creative activity, all the reactionary forces of the time - supporters of the «a man is a wolf to another man» philosophy and the imperialist circles named the «cultured savages of the twentieth century» are generalized in the image of the Devil and invasive wars are condemned. The clash between reactionary powers and the adherents of freedom, equality, peace, internationalism, enlightenment and culture made up the central conflict of Javid's plays written until 1920. The idea that unfair and oppressive social regimes cause tragedy comprise the literary theme of these plays. Adhering to his asthetic ideals, Javid created several pieces of art meeting the demands of the time of the 1920-1930s as well. The Azer legend (1920-1937) enjoys a special place among these plays. Having left for Germany for treatment in 1926 and subsequently living in Berlin for some time, Javid returned to his native land with a number of political-lyrical and lyrical-epic verses reflecting the social and moral contradictions of the Western world. In his poem Nil Yavrusu (Child of the Nile -trans.), Javid branded colonial oppression with anger and disgust. In the 1920-1930s, Javid wrote several historic dramas. His historic dramas Siyavush (1933) and Khayyam (1935) written after the Prophet (1922) and Topal Teymur (Timur the lame) (1925) marked a serious turning point in Javid's views of history and historical personalities. The propagation of the ideas of PanTurkism and Turanism found their extensive reflection in Javid's creative activity. PanTurkism is most vividly described in Javid's tragedies Khayyam, Topal Teymur (Timur the lame) and Siyavush. In these plays, the poet showed the masses protesting against tyranny, with the freethinking philosopher and leader Khayyam as his protagonist. The aggravation of the danger of fascism and World War II were the problems worrying Javid in the early 1930's (Devil's Revenge drama, 1936). The hardships suffered by the Azerbaijanis living under the bondage of the «shah of shahs» regime in South Azerbaijan (Northern Iran) and deprived of their most elementary human rights, also bothered Javid as a patriotic poet (Stringed Saz drama (saz - an Azerbaijani folk music instrument - transl.) 1930; Blind Neyzen poem, 1930). Javid's philosophic and sociopolitical outlook travelled a long path from the general idea of love up to higher humanism. His poetry is distinguished for its advanced literary mastery, deep emotionalism and outspokenness. His 100th and 110th jubilees were broadly commemorated. His home-museums have been established in Nakhchivan and in Baku, and a memorial plaque reflecting his bas-relief has been engraved on the building where he once lived (presently, the building of the Institute of Manuscripts, Azerbaijan National Academy of Scine-ces). On the eve of his 100th jubilee, Javid's body was taken from the Irkutsk District to Nakhchivan and buried nearby his museum. A magnificent sepulcher was built over his tomb on the initiative of Heydar Aliyev (1996). In 1982, the Hussein Javid Poetry Theatre was opened in Nakh-chivan. Many streets, gardens, schools, libraries, cinemas and other cultural and educational establishments in Baku, Nakhchivan, and other cities and regions of the country have been named after him. A marvelous monument to him has been erected in Baku[52].

The election of the true follower of Heydar Aliyev's political line and a distinguished political figure of the contemporary world, Ilham Aliyev, to the presidency of the Republic of Azerbaijan on October 2003 marked a major historic event in the country's life. Like in June 1993, the Azerbaijani nation again gave their voice: the people trusted their destiny and the fortune of their native Motherland to Heydar Aliyev's closest companion-in-arms and deserving successor, ***Ilham Aliyev.***

Ilham Heydar oghlu Aliyev (b.24.12.1961, Baku) is the President of the Republic of Azerbaijan (since 2003) and is one of the most distinguished political and state figures of the current world. The chairman of the New Azerbaijan Party, he is the son of the national leader of the

Azerbaijani people and great statesman Heydar Aliyev. A professional politician, he graduated from the Moscow State Institute of International Relations in 1982 and commenced his scientific-pedagogic activity there (1982) as a postgraduate and teacher. He is a candidate in the Historic Sciences (1985) and a Doctor of Political Sciences. Since 1991, he worked as the director general of the Orient Company in Moscow, then the vice-president (1994) and the first vice-president (1997) of the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan and the Prime Minister of the Azerbaijani Republic (2003). He was the closest brother-in-arms of Heydar Aliyev, and continues the maintenance of Azerbaijani statehood and the establishment of a new Azerbaijan.

Ilham Aliyev has taken an active part in the preparation of the oil strategy initiated by Heydar Aliyev, the progression and realization of this policy in the international arena, the development of various projects in the field, and the implementation of complex diplomatic missions, and has played a vital role in the inflow of capital investment into Azerbaijan. He has made incomparable strides towards the accomplishment of economic reforms in the country, further expanding the economic and cultural links of independent Azerbaijan with foreign countries. In particular, he has realized the conclusion of historic agreements on the joint development of oil and gas fields, including the agreement on the main export Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline, and the general integration of the Republic of Azerbaijan into the world. Due to the implementation of the oil strategy and the signing of oil contracts with international companies through the particular efforts of Ilham Aliyev from 1994 to 2000, foreign companies granted bonuses amounting to 800 million US dollars to Azerbaijan. Over 30 thousand jobs have been created in the oil sector in Azerbaijan.

Taking an active part in the democratic, legal and civil state building in Azerbaijan, Ilham Aliyev is also an eminent party figure. He is the leader of the New Azerbaijan Party (NAP), the country's leading political party. Ilham Aliyev was elected the party's deputy chairman at the 1st congress of the NAP (1990), and the first deputy at the 2nd congress (2001). Executing these important positions well, Uham Aliyev is implementing immensely effective activities for the mobilization of the majority of the population to the building of a New Azerbaijan. During the parliamentary elections of 2000, Ilham Aliyev headed the NAP's election campaign. Under his direct leadership, NAP won a great victory in the elections achieving a larger majority in the National Assembly.

Ilham Aliyev realized broad and multi-faceted activities during his time as a deputy in the National Assembly. He has always been among the people, studying their problems and rendering regular care to the socially helpless strata of the population. Ilham Aliyev's care to representatives of different strata of the population, refugees, IDPs and disabled persons of the Garabagh war of that period, as well as the extensive construction activities carried out in the Garabagh region and the country's other districts are vivid displays of this care to the native nation.

A member of the National Assembly Permanent Commission for International Relations and Inter-Parliamentary Links, Ilham Aliyev's activity as the head of the Azerbaijani Parliament's standing delegation at the Council of European Parliamentary Assembly (ECPA) is one example of how to serve determinedly and boldly one's nation. His purposeful, resolute and bold speeches at the ECPA made a powerful impact, increasing Azerbaijan's authority in the European space. Because of Ilham Aliyev's tireless activity and firm speeches, the Armenian aggressors were exposed in the Council of Europe, an fair opinion has been formed in the Western world regarding Daghlig Garabagh, an integral part of Azerbaijan, and the artificially created «Daghlig Garabagh

problem», the conflict received its proper political assessment and essential steps were taken for its settlement. Ilham Aliyev's efforts in getting ECPA to recognize Armenia as an aggressive and invasive state, the confirmation of Armenian terrorism as an integral part of international terrorism, and the delivery to the European and world community of the fact that the uncontrolled Daghlig Garabagh has been turned into a drug transfer point and den of terror is undeniable. Ilham Aliyev's activity in the Council of Europe, and his objective and constructive speeches at the ECPA have won him immense respect and authority among Western politicians. He was elected the vice-speaker and member of the Bureau of the ECPA (January 2003).

Ilham Aliyev has demonstrated unmatched valor in the implementation of Heydar Aliyev's youth policy and is currently continuing the activity in this direction. Appointed the president of the Azerbaijan Republic National Olympic Committee in 1997, Ilham Aliyev shortly proved his great organizational talents as well in that field. Azerbaijani sport has been raised, winning world fame due to his tireless and intense labor. The bright successes achieved by Azerbaijani sportsmen at international events, mark, above all, a big political victory for the sports movement led by Ilham Aliyev.

As a far-sighted statesman and politician, Ilham Aliyev pursues the line of turning sports into a national movement in order to bring up a healthy youth and thus provide a healthy future for the nation. The construction and employment of Olympic sport and recreational facilities, as well as the establishment of a strong logistical supply for the progress of various areas of sports, not only in the capital, Baku, but also in the regions (Nakhchivan, Ganja, Shaki, Lankaran, Guba and Shamakhi) on his initiative are obvious results of a wise policy aimed at the nation's healthy future.

Presently, it is a fact that Azerbaijan is winning advanced positions in different sports at international events. Baku has become a center hosting important international competitions which increase the fame of Azerbaijan, positively affecting its international authority. This is one of the greatest successes of Ilham Aliyev's youth policy.

Ilham Aliyev has gained world-scale respect and authority as a professional politician with a comprehensive knowledge about the history of international relations. He has been on official and state visits to the USA, England, Turkey, France, Russia, Ukraine, Switzerland, Kazakhstan, Uzbekistan, Slovakia, Poland, Croatia, Iran, the Arabian countries, Georgia and others as the head or as a member of Azerbaijani delegations, and has delivered speeches at many international conferences and congresses.

Ilham Aliyev was a deputy of the National Assembly of the Republic of Azerbaijan (1st and 2nd conventions) and effectively operated in the positions of the head of the Permanent Committee of the Azerbaijan Parliament to the ECPA and vice-speaker and Bureau member of the ECPA. In 2003, Ilham Aliyev's merits before the Azerbaijani people were taken into consideration, and he was appointed the Prime Minister of the Republic of Azerbaijan. In the Presidential elections of 2003, he won a magnificent victory, being elected the President of the Republic of Azerbaijan by the peopie's will. Ilham Aliyev simultaneously heads the New Azerbaijan Party, the party in power.

As president Ilham Aliyev is successfully continuing the policy of the genius son of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, aimed at democratic, legal and civil state building. Economic reforms under his leadership have accelerated further and the State Program on the socioeconomic development of the regions in 2004-2008 has been adopted by special presidential decree. The head of state also signed the decree «On commemoration of the 80th anniversary of the Nakhchivan Autonomous Republic» dated February 9, 2004. This decree assesses highly granting of autonomous status to the Nakhchivan Autonomous Republic. Ilham Aliyev has visited the Nakhchivan Autonomous Republic (12-14.05.2004; 02.09.2004; 20-21.12.2006) and taken part in the autonomous republic's jubilee ce-lebrations. Ilham Aliyev's visits to the autonomous republic has created a new and strong stimulus for the inclusive development of this ancient land. The issues of human rights and freedoms are always the focus of attention of President Ilham Aliyev. He is successfully implementing the course founded by Heydar Aliyev and concentrating on the

protection and promotion of the national and moral values of the Azerbaijani people. His decrees «On the edition of the Azerbaijan National Encyclopedia» and «On the practice of mass publications in Azerbaijani language in the Latin script» (January 12, 2004), his personal leadership over the publication of the National Encyclopedia and the decrees signed by him in this regard, the continual raising of extra wages paid to scholars for their scientific degrees, as well as scholarships for students and postgraduates are brilliant manifestations of the state's care for national-moral and universal values. Ilham Aliyev renders special care and attention to the historic past of the Azerbaijani people. He has highly valued the role of the Azerbaijan People's Republic in the history of Azerbaijan: «The creation of the Azerbaijan People's Republic marked a very remarkable and significant event in our history. It was the first democratic republic established in the Moslem world and the Azerbaijani people enjoyed their independence. Our country became a member of the world of nations. It was an extremely important event».

The decrees signed by Ilham Aliyev on the occasion of the 60th anniversary of the Azerbaijan National Academy of Sciences and his inclusive speech before the scholars displayed the great attention he renders to the progress of science.

Due to the resolute and purposeful activity of President Ilham Aliyev, substantial accomplishments are being achieved in the implementation of Hey-dar Aliyev's foreign policy course, as well as exposing internationally the aggressive position of the Armenian invaders who breached the territorial integrity of Azerbaijan. Enjoying a spacious mind, deep and profound know-ledge, as well as high culture, Ilham Aliyev has gained worldwide respect and authority as a modern and agile politician. He has achieved weighty successes in guarding the interests of Azerbaijan in all fields in the dynamic contemporary world, such as globalization and integration processes, at all international meetings and high-level negotiations. Due to the creditable foreign policy of Ilham Aliyev, the role and authority of Azerbaijan in the settlement of international and regional problems keeps on growing. As a result of the successful internal and foreign policy pursued by the head of the country, the Azerbaijani Republic has become the leading state of the South Caucasus. The opening of the Baku-Tbilisi-Ceyhan main export pipeline owing to the firm continuance of Heydar Aliyev's political course by President Ilham Aliyev has strengthened the position of the Republic of Azerbaijan even more in the international world.

Azerbaijani President Ilham Aliyev has been awarded with honorable titles and awards by many countries and international organizations, as well as rewarded with the ECPA diploma and medal as an honorable member. Recently, Ilham Aliyev was awarded with the name of «The Man of Politics in Eurasia» by the Ekovitrin media group of Turkey.

Ilham Aliyev has been rewarded with the supreme award of the Azerbaijani Republic, «The Heydar Aliyev Order», instituted in honor of the architect and builder of the independent Azerbaijani state[53].

Like in the times of national leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev also keeps the all-around development of the country, as well as the Nakhchivan AR, in his permanent focus of attention. An important place has been allocated for Nakhchivan in one of the most thorough documents of Ilham Aliyev's domestic policy, the State Programme for Socioeconomic Develop-ment of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2004-2008).

The State Programme indicates that the «population of the Nakhchivan economic region totals 364,5 thousand people which makes up 4,5% of the country's population, of which 199 thousand are able-bodied people. The average population density of the economic region is 66 people per square kilometer». 2,6% of industrial products and 3,6% of agricultural output in the Azerbaijani Republic is produced in the Nakhchivan AR. The land is attractive for its socio-cultural infrastructure, too. The State Programme is right not to be satisfied with these indicators and intends to raise the socioeconomic development of the Nakhchivan AR to a higher level, as well as the other regions of the Republic. This encompasses the planning of 57 significant measures to be implemented from 2004 to 2008. Among these, the construction of the Ordubad Hydroelectric

Power Station (2006-2008), the reconstruction of the gas supply system, the laying of the Khoy (Iran) - Julfa gas line and others are noteworthy[54].

President Ilham Aliyev signed the decree «On commemoration of the 80th anniversary of the Nakhchivan Autonomous Republic)) on February 9, 2004. The head of state paid visits to Nakhchivan on May 12-14, September 2, 2004, and on 20-21 December, 2006. He participated in the jubilee celebrations, as well as the opening of socioeconomic and cultural facilities carrying particular importance.

The political line and construction strategy set by Heydar Aliyev and the new reforms program of Ilham Aliyev are being successfully implemented in the Autonomous Republic. From this standpoint, the successive and substantial activity of Vasif Talibov, who has worked in the position of the chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly since December 1995, and the grand building processes realized under his leadership are worth mentioning.

Vasif Yusif oghlu Talibov (b. 14.1.1960, Ashaghi Aralig village, Sharur District) is a public official and chairman of the Nakhchivan AR Supreme Assembly. He graduated from the Faculty of History and Philology of Nakhchivan State Pedagogical Institute (1981) and the Law Faculty of Baku State University (1998). He started his activity in the Sharur District Public Education Department in 1976 and later worked as the Cadres Inspector (1982) and chief of the special department at the Nakhchivan Knitted Goods Factory. While working and studying, he continued participation in active life as an intellectual, and his faith in his native land and people was indestructible. He was one of the front-rank adherents of the struggle aimed at bringing the people's national savior Heydar Aliyev back as leader of Azerbaijan in order to achieve the ultimate goal of carrying out reforms for the building of a new Azerbaijan, the protection of the district's territorial integrity and the establishment of democratic values in the country. Vasif Talibov has in fact benefited from being nearby the wise leader Heydar Aliyev and has been his close brother-in-arms, taking an active part in pursuing reforms. Vasif Talibov worked in the positions of Senior Assistant of the Nakhchivan AR Supreme Assembly from September 1991 until April 1994 and First Deputy for Foreign Economic Links of the Nakhchivan AR Prime Minister from April 1994 until December 1995. He was actively engaged in the creation and organizational formation of the New Azerbaijan Party (NAP) founded by the national leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev. Elected the chairman of the NAP Nakhchivan AR organization at its conference held on April 8, 1995, Vasif Talibov is also a party figure. He realizes his activity on the NAP's governing authority, which is the leading political force of Azerbaijani society. On 12 November 1995, 5 November 2000 and 6 November 2005, he was elected a deputy of the Azerbaijani Republic National Assembly for the 1st, 2nd and 3rd sessions, a deputy of the Nakhchivan AR Supreme Assembly for the 1st, 2nd and 3rd sessions, and the chairman of the Nakhchivan AR Supreme Assembly at the first sessions of the Nakhchivan AR Supreme Assembly held accordingly on 16 December 1995, 7 December 2000 and 28 November 2005. Worthily fulfilling this important position, Vasif Talibov is effectively operating on the adoption of the corresponding laws for implementation of the measures aimed at the establishment of civic society and a legal state in Azerbaijan, further improvement of the Nakh-chivan AR's economy and culture, as well as the improvement of national welfare based on the political course set by Heydar Aliyev. Above all, he has skillfully solved the problems linked with the maintenance and strengthening of the territorial integrity of this area, which is of essential value for the republic.

The building, construction and reconstruction activities realized in the autonomous republic are closely linked with the names of the national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, who is successfully continuing his father's line, as well as the chairman of the Nakhchivan AR Supreme Assembly Vasif Talibov.

Vasif Talibov's entire activity is directly related to the considerable political, public and cultural processes taking place in Azerbaijan, as well as its integral part, the Nakhchivan AR. Normal

relations have been established and several agreements have been signed with the neighboring foreign states of the Republic of Turkey and the Islamic Republic of Iran due to the purposeful activity on his initiative. Such relations have been extensively helpful in the further advancement of free trade and economic links, as well as the development of science, education and culture in Nakhchivan. The agrarian reforms in the autonomous republic have been mostly completed and great accomplishments have been made in cattle breeding and agriculture. Foreign capital investment into Nakhchivan continues. Lately, many enterprises have been put into operation in the Autonomous Republic and new jobs have been created. Consequently, the creation of a strong economy will allow the Autonomous Republic to be an exporting region in the coming years. Precise measures are being undertaken in the Autonomous Republic for the settlement of the population's social problems and constant care and attention is rendered to the development of education, public health, science and culture, as well as construction, renovation and restoration activities.

From 1995 to 2005, around 100 modern general education schools were built in the Autonomous Republic's cities and villages, new education buildings were constructed at Nakhchivan State University, Nakhchivan Teachers' Institute and Nakhchivan Private University, as well as buildings for the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences, and six scientific research institutes commenced their activity. At the same time, cultural and educational establishments, sport centers and administrative buildings were built in the Autonomous Republic's cities and villages, in particular the city of Nakhchivan.

Many historical-architectural monuments of Nakhchivan, including the Momine Khatun Sepulcher, Garabagh-lar Vault Complex, Yusif Kuseyr oghlu Vault, Khan's House, Buzkhana, Imamzadeh Sanctuary Complex, Alinjechay Khanegah Complex, Ismayilkhan Bath-House, etc., have been overhauled and restored to the highest level. The home-museums of J.Nakhchivanskii, H.Javid, M.S.Ordubadi, J.Mammadguluzadeh and Y.Mammadaliyev have been reconstructed. Bahruz Kangarli's name has been perpetuated and his home-museum has been built. The 150th jubilee of the distinguished pedagogue, educationalist and poet M.T.Sidgi has been celebrated, his plays published and his memory perpetuated. A monumental sepulcher has been erected in memory of H.Javid.

The international symposium «Nakh-chivan in international sources)) (10-13.07.1996), held under Vasif Talibov's leadership, has played a vital role in the objective study of Nakhchivan's history from the standpoint of the people's national interests. In reply to the baseless territorial claims of Armenian chauvinists in regards to Nakhchivan, the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic conducted an international scientific symposium together with the Azerbaijan National Academy of Sciences, A.A.Bakikhanov Institute of History, and the Academy's Nakhchivan Branch and Nakhchivan State University (9-10.06.2006). Over 50 reports were given at the symposium attended by Turkish and Iranian scientists as well. In addition, the international symposium «Natural Resources of the Nakhchivan Autonomous Republic and Ways for Their More Effective Usage» was held (14-16.09.2000).

Vasif Talibov has signed a special decree regarding the study of the Gamigaya complex of historic-ethnographic monuments (26.04.2001), which is proof in stone that the land of Nakhchivan belongs to the Azerbaijani people. In accordance with this decree, archeological-ethnographical expeditions to the Gamigaya are arranged every year.

Vasif Talibov was elected a member of the Coordinating Council at the l^{sl} Congress of Azerbaijanis Worldwide (November 9-10, 2001, Baku)[55]. Under the leadership of V.Talibov a new two volume «Encyclopedia of Nakhchivan» was published.

At present, the Nakhchivan Autonomous Republic covers seven administrative districts including Babak, Julfa, Ordubad, Sadarak, Shahbuz, Sharur and Kangarli. The Autonomous Republic's administrative territorial area consists of the cities of Nakhchivan, Ordubad, Julfa and Sharur, nine towns and 160 villages.

Currently, the Nakhchivan Autonomous Republic is one of the most quickly advancing regions of Azerbaijan. This is witnessed by the achievements made by the Nakhchivan Autonomous Republic in the field of socioeconomic development. That is, in 2005, the gross domestic product increased by 3.5 times compared with 2000, increasing from 84.9 mln manats to 300.5 mln manats. Growth in all macroeconomic indicators has been observed. The growth of the specific weight of industrial products in Nakhchivan, which is living under blockade, is a commendable accomplishment. The launch of around 230 new industrial facilities in the autonomous republic from 2000 to 2005 has led to a threefold growth of industrial production. Construction activities in the autonomous republic have achieved a wider scope and investments in this field have increased. The agrarian reforms began by Hey-dar Aliyev in the 1990s and successfully continued today have yielded their fruits as well in Nakhchivan, new forms of industrial activity have started to develop which has increased the growth of gross agricultural production from 55,4 mln manats in 2000 up to 98,3 mln manats in 2005, or by 177,4%. Important steps have been taken in the improvement of the communication and transport systems, as well as the application of modern technologies.

One of the greatest successes in the Autonomous republic's socioeconomic life is the creation of new jobs. Around 35.000 new jobs have been created in Nakhchivan from the first quarter of 2000-2006. This has rendered a positive impact to the growth of the population's employment and living conditions.

The Nakhchivan Autonomous Republic's role in the expansion of Azerbaijan's foreign trade relations has also increased. In 2005, the Autonomous Republic's foreign trade turnover amounted to 53535,6 thousand US dollars.

The socioeconomic life of the Nakhchivan Autonomous Republic has also been rich with memorable events. The international symposium «Nakhchivan: historic realities, modern conditions and development prospects» held by the ANAS A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS Nakhchivan Branch and Nakhchivan State University on June 9-10, 2006 in Nakhchivan was of specific importance. The international symposium, attended by Turkish and Iranian scientists as well, resolutely rejected the ungrounded territorial claims of Armenians concerning Nakhchivan.

Thus, the Nakhchivan AR has shared in the historic life of the Azerbaijan Republic as an integral part and keeps on sharing. The isolation of Nakhchivan from other Azerbaijani lands due to the Armenian invasions and the 15 year blockading of the Autonomous Republic by Armenians have largely aggravated its state. Nevertheless, all of these failed to break the will of Nakhchivan and the Nakhchivanis, making them, in contrast, more steadfast. Exactly the resolute measures taken in Nakhchivan did not allow Armenians to realize their aggressive policy, regarding Garabagh, there also. The brief outline of the ancient and long path of historic development we have reviewed proves once again that Nakhchivan has belonged to Azerbaijan from ancient times as a Turkish land, and is an integral part and one of the most ancient cultural centers of Azerbaijan. A

land of Azerbaijan, Nakhchivan today is a very important district progressing dynamically and integrating successfully into the world community as part of the Republic of Azerbaijan.

NOTES

1. *See:* **R.Mammadov.** Historic Outline of the city Nakhchivan (Middle Ages). Baku, 1977, p.22-28.

2. **Y.B.Yusifov.** Toponyms and ethnic history of ancient Azerbaijan: Materials from the conference on problems of the Azerbaijani onomastics. *Baku, 1986, p. 108-112. For other views on the etymology of Nakhchivan, see:* **A.Akhundov.** Origin of the word Nakhchivan: // Pages of Nakhchivani history. (Materials from the international symposium «Nakhchivan in international sources»). Editorial staff: **Vasif Talibov** and others. Baku, 1996, p.50; «Azerbaijani toponyms». Encyclopedic glossary. Baku, 1999, p. 380.

3. **O.H.Habibullayev.** Archeological diggings in Kultepe. Baku, 1959; **see also V.Ali-yev,** Azerbaijani Culture of the Middle Bronze Epoch. Baku, 1991; **V.B.Bakhshaliyev, A.G.Seyidov,** Ancient history of Nakhchivan (sketches), Baku, 1995.

4. **V.Aliyev.** Ancient Nakhchivan. Baku, 1979; **V.Aliyev.** History of creation of the city Nakhchivan and its research problems: Pages from Nakhchivani history, p.51-54.

5. Nakhchivani Encyclopedia, two volumes, vol.1. Nakhchivan, 2005, p.263.

6. **R.Mammadov.** ibid, p.29-32.

7. *A book by N. Valikhanli thoroughly analyses the period of the Arabian caliphate in the history of Nakhchivan until the Mongols.* See: **N.Valikhanli.** Nakhchivan from Arabs until Mongols. Baku, 2005.

8. **Balazuri.** The book of countries' occupation. Arabian text and translation from Arabian into Russian **by** Prof. P.K.Juze. Baku, 1927, p.5; **R.Mammadov.** ibid.p.35.

9. **Z.Bunyadov.** Azerbaijan in the VII-IX centuries. Baku, 1989, p.219-257.

10. **Quran.** Baku, 1991, p.263-266.

11. *For more detailed information about As-habi-Kahf see:* **G.Gadirzadeh.** As-habi-Kahf: holiness, historicity and genesis of beliefs. Baku, 2002; **F.Safarli.** The place where the prayers reach Allah - As-habi-Kahf. Baku, 2002.

12. **M.Kh.Sharifli.** Azerbaijani feudal states in the second half of the IX-XI centuries. Baku, 1978.

13. Kitabi-Dede Gorgud. Project, transcription, simplified version and preface by **F.Zeynalov and S.AIizadeh.** Baku, 1988. **S.Babayev.** Kitabi-Dede Gorgud toponyms in Nakhchivan. Baku, 1999, p.208-209.

14. **Z.M.Bunyadov.** Azerbaijani Atabeys state (1136-1225). Baku, 1984, p.194.

15. **N.D.Miklukho-Macklay** Geographic theme of XIII in Persian: Memoirs of IVAN USSR, IX c, M., 1954; **J.Giyasi.** Architectural monuments of the Nizami period. Baku, 1991, p. 16.

16. **A.V.Salamzadeh.** Ajami Nakhchivani. Baku, 1976; **L.S.Bretanskiy.** Ajami, son of Abu-bakr, a Nakhchivani architect and Mahmud, son of Sad, a Baku architect: Literary heritage of Front East of the feudalism epoch. Selected works. M., 1988, p.200-204; NE, series I, p. 150-152.

17. *Regarding the period see:* **A.A.Alizadeh.** Socioeconomic and political history of Azerbaijan in XIII-XIV. Baku, 1956: **V.Z.Piriyev,** Azerbaijan in the period of fall of the Hulakus state (1316-1360). Baku, 1978; Azerbaijan in the XIII-XIV centuries, Baku, 2003.

18. **V.Piriyev.** Pages from Nakhchivani history (XIII-XIV centuries). Baku, 2004, p.22-44.

19. **Mammadbeyli H.J.** Nasiraddin Tusi. Baku, 1980; **Rzayev** A. Nasiraddin Tusi life research and creative activity. Baku, 1996; NE, series II, p.190-192.

20. **Z.Bunyadov.** Kamaladdin ibn al-Fuvati's records about members of Sanjar ibn Abdullah

an-Nakhchivani's family. Reports of Academy of Sciences, v. XXXIV 1978, №5; **V.Piriyev.** Pages from Nakhchivani history, chapter 3; Mohammad ibn Hindushah Nakhchivani. Baku, 2001.

21. **J.Ibrahimov.** Sketches concerning the XV century history of Azerbaijan. Baku, 1958; **O.A.Efendiyev.** Azerbaijan Safavids State in the XVI century. Baku, 1981.

22. **A.A.Rahmani.** Azerbaijan in the late XVI and **XVII** centuries (1590-1700). Baku, 1981; **V.N.Leviatov.** Sketches from the his tory of Azerbaijan in the XVIII century. Baku, 1948 etc.

23. The Comprehensive Book of the Nakhchivan Sanjag. Baku, 1997, p.8.

24. **F.Aliyev, M.Aliyev.** The Nakhchivan Khanate (1747-1828). Baku, 1996, p.19-20.

25. **H.M.Ibrahimbeyli.** Russia and Azerbaijan in the first one-third of the XIX century (from military-political history), M, 1969, p. 149; Selection of tracts, conventions and other acts concluded between Russia and European, as well as Asian major powers. SPb., 1845.

26. Collection of treatises, p.139-149; **Shukurov K.** Turkmanchay-1828. Historical chronicle. Baku, 2006.

27. Azerbaijani Republic Central State Archives (ARCSA). F. 379, list 3 work 5901, vv. B-4.

28. Ibid, v.5.

29. Ibid, v.6.

30. **M.S.Ordubadi.** Bloody Years. History of the Armenian-Moslem conflict in the Caucasus in 1905-1906. Baku, 1991, p. 18-22.

31. *Russian writer R.N.Ivanov in his new books describe the life and bravery of Ismayil Khan and Hussein Khan Nakhchivanskiis:* **Ivanov R.N.** Defence of Bayazid: the truth and lie. Documentary stories. Publishing house: Moscow, 2005; ibid. His excellency general-aides-de-camp. Stories on Hussein Khan Nakhchivanskii. Moscow, 2006.

32. **Nazirli Sh.** Azerbaijani generals. Baku, 1991; NE, volume 2, p. 182.

33. **Habibbeyli I.** Jalil Mammadguluzadeh: Environment and contemporaries. Baku, 1997; **Habibbeyli I.** Jalil Mammadguluzadeh (Molla Nasiraddin). Moscow, 1999; NE, series 2, p.23-25.

34. **I.Musayev.** Political state in the Nakhchivan and Zengezur districts of Azerbaijan and policy of foreign states (1917-1921), Baku, 1996, p.67-76.

35. **G.Madatov.** Victory of Soviet power in Nakhchivan and the establishment of the Nakhchivan ASSR. Baku, 1958, p.70; **S.Sadigov.** From the history of the Nakhchivan Autonomous Republic. Baku, 1995, p.32.

36. **T.M.Zeynalova.** From the history of national state building in Azerbaijan (1920-1930), NDA, Baku, 1996, p. 17.

37. **S.Sadigov.** From the history of the Nakhchivan Autonomous Republic, p.46.

38. **I.M.Hajiyev., E.Amanoghlu.** Nakhchivan in history and nowdays. Ankara, 1998, p.52-54; Gumru, Moscow, Gars treaties and the fate of Nakhchivan (Compiler and the author of preface I.M.Hajiyev), Baku, 1999.

39. Documents of USSR foreign policy, M., 1959, v.III, doc. 342, p.597-604; **T.G.Kircharli.** Nakhchivan: lies and historical truths. Baku,2005, p.132-134

40. Documents of USSR foreign policy, M., 1960. Volume IV document 264, p. 420-429.

41. **S.Sadigov.** From the history of Nakhchivan Autonomous Republic, p. 59.

42. **Y.Mahmudov.** The saviour of Azerbaijani statehood. Baku, 1998; **Y.Mahmudov.** Heydar Aliyev personality in the history of Azerbaijan, Baku, 2002; The top of great policy (research editor **Y.Mahmudov).** Baku, 2003; NE, volume 1, p. 170-177.

43. Nakhchivan Autonomous Republic Parliament chairman **Vasif Talibov's** speech at Azerbaijani Republic Constitutional committee meeting. //Newspaper «Azerbaijan», January 16,1998.

44. Newspaper «Azerbaijan», January 17, 1998.

45. Population of the Azerbaijan Republic. Baku, 1991, p. 10.

46. *About the history of Azerbaijan during the II World war,* see: **Madatov G.A.** Azerbaijan in the Great Patriotic War. Baku, 1975 and others.

47. **Mammadaliyeva S.** Academician Yusif Mammadaliyev. Baku, 1996; NE, volume 2, p.20-21; **Y.G.Mammadaliyev.** Bibliography (Men of science and culture of Azerbaijan). Baku, 1965.

48. The triumph of determination (documentary chronical). Baku, 1995, p. 184.

49. Constitution of the Azerbaijan Republic. Baku, 1996, p.50-53.

50. Newspaper «Azerbaijan», January 15-17, 1998.

51. *For more detailed information on this,* see: Nakhchivan in the Mirror of Statistics. Historic-statistic journal. Baku, 1999; **A.A.Nadirov, A.Kh.Nuriyev, Sh.M.Muradov.** Economy of Nakhchivan in the XX century, Baku, 2000; **A.Aliyev, A.Gasimov.** The Nakhchivan Autonomous Republic. Accomplishments, problems, v. I—II, Baku, 2001, **V.Y.Talibov, I.M.Hajiyev, BA.Ismayilov.** The Nakhchivan Autonomous Republic in 80 years historical-statistical collection. Baku, 2004 and others.

52. **Mammad Jafar.** Hussein Javid. Baku, 1960; **Khalilov S.** Javid's philosophy. Baku, 1996; **Aliyev** K. The personality and poetry of Hussein Javid. Baku, 1997; NE, volume 1, p. 102-103.

53. Diplomacy and economics (research editor: **Y.Mahmudov),** Baku, 2003; NE, volume 1, p. 178-182.

54. «The State Programme of Socioeconomic Development of the Azerbaijan Republic Regions (2004-2008)» Republic newspaper, special edition. February 13, 2004.

55. NE, volume 2, p. 320-322.

İllüstrasiya və şəkillər
Illustrations and photos

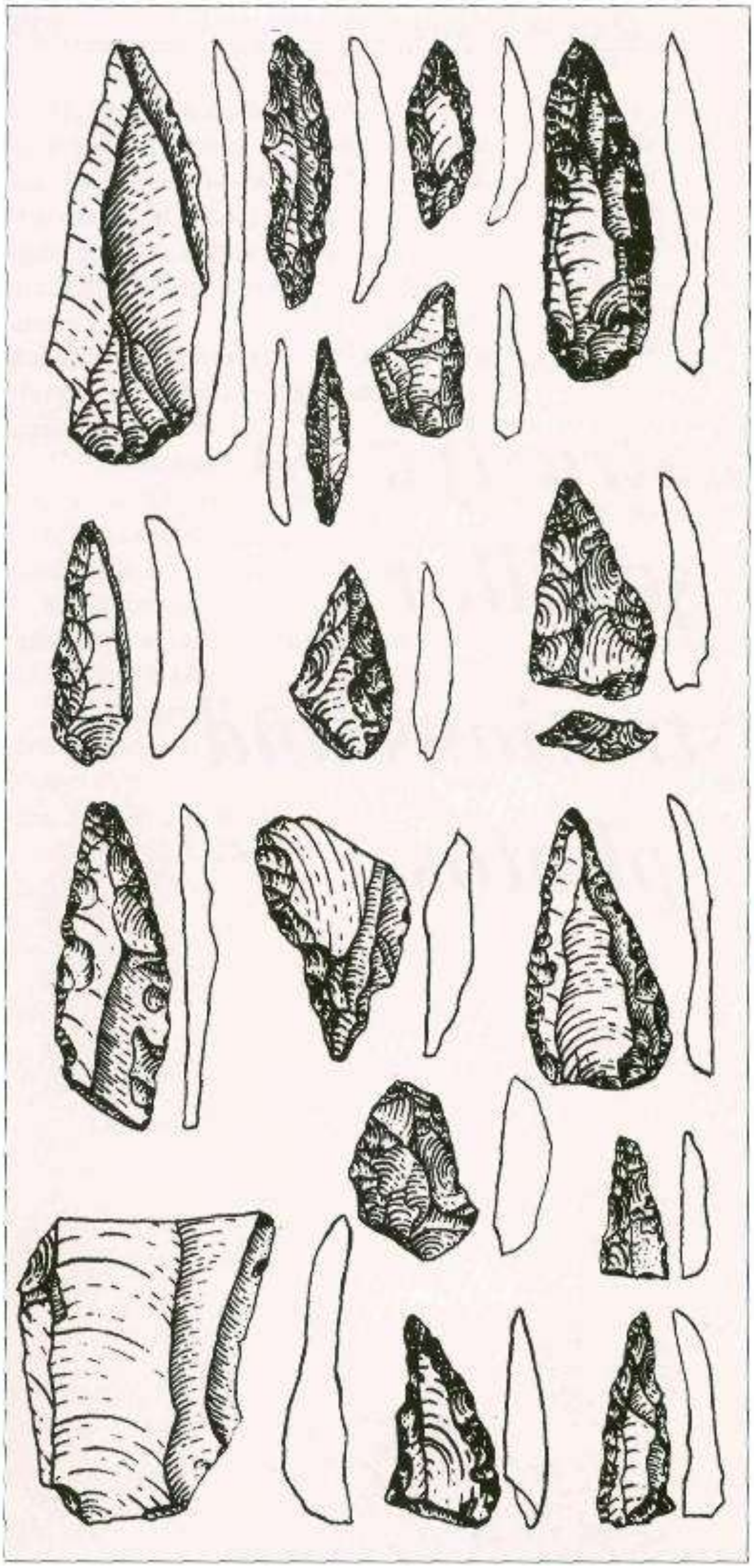

Mustye mədəniyyətinə aid əmək alətləri.
Qazma mağarası. Şərur rayonu.

Moustier Culture labor instruments.
The Gazma Cave. Sharur district.

Daş dövrü
The Stone Age

Azərbaycanın qədim daş dövrü (paleolit) düşərgələri olan Azıx, Tağlar, Damcılı və b. arxeoloji abidələri içərisində özünəməxsus yer tutan Naxçıvandakı Qazma mağarası bu diyarın Azərbaycanın və dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

The Gazma Cave holds a special place among other Azerbaijani archeological monuments of the Stone Age (Paleolithic Age) such as Azykh, Taghlar, Damjili and others. The Gazma Cave in Nakhchivan has been proven to be one of the first settlements of ancient humans in Azerbaijan and the world.

Keramika məmulatları.
Eneolit dövrü.
I Kültəpə. Babək rayonu.

Ceramic wares.
The Eneolithic Age.
1st Kultepe. Babak district.

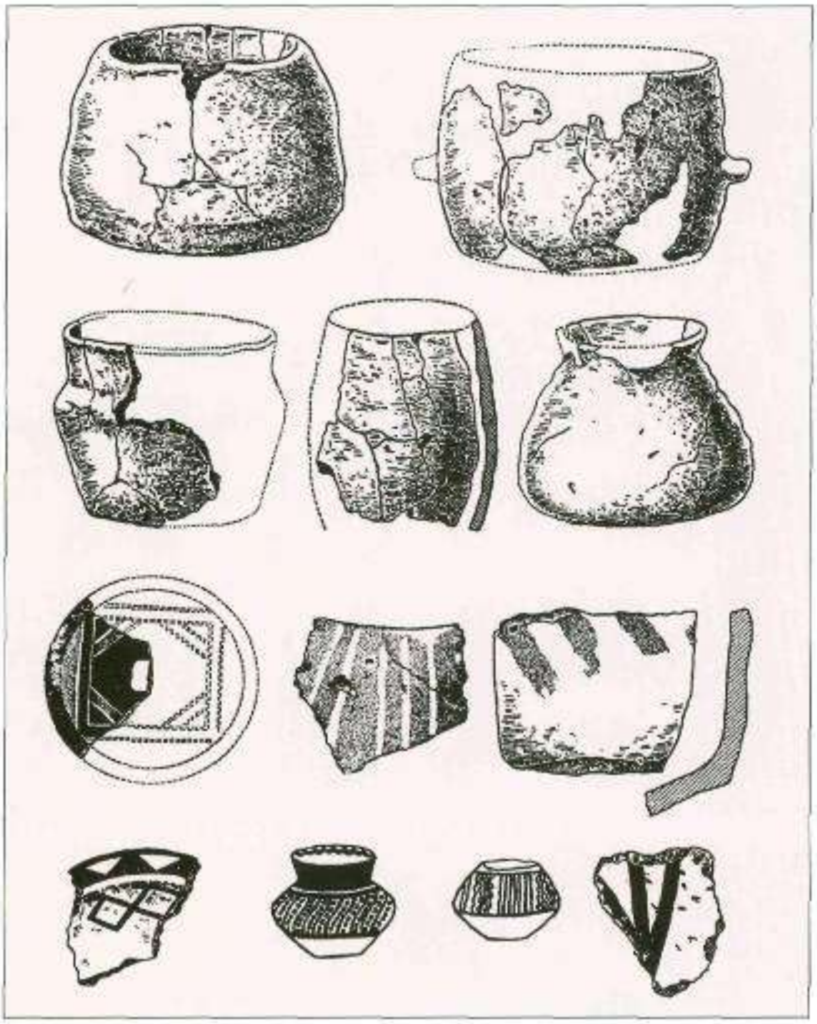

I Kültəpə
1st Kultepe

Eneolit - ilk dəmir dövrünə aid (e.ə. IV-e.ə. I minilliyin əvvəlləri) dünya miqyaslı arxeoloji abidə. Buradan aşkar *edilmiş tapıntılar, xüsusilə* polixrom boyalı qablar qədim Azərbaycanda incəsənətin yüksək *inkişaf etdiyini* göstərir.

A world scale archeological monument (IV beginning of I millennia BC) Iron Age (Eneolithic Age). Materials discovered here, especially polychrome painted wares, show that art in ancient Azerbaijan was highly developed.

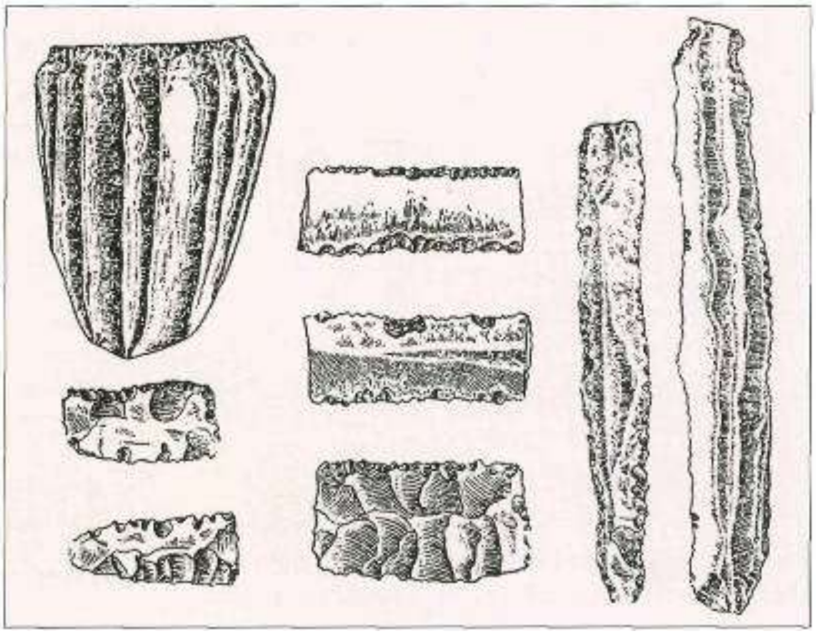

Obsidiandan hazırlanmış məmulatlar. Eneolit dövrü.
I Kültəpə.

Wares made of obsidian.
Eneolithic Age.
1st Kultepe.

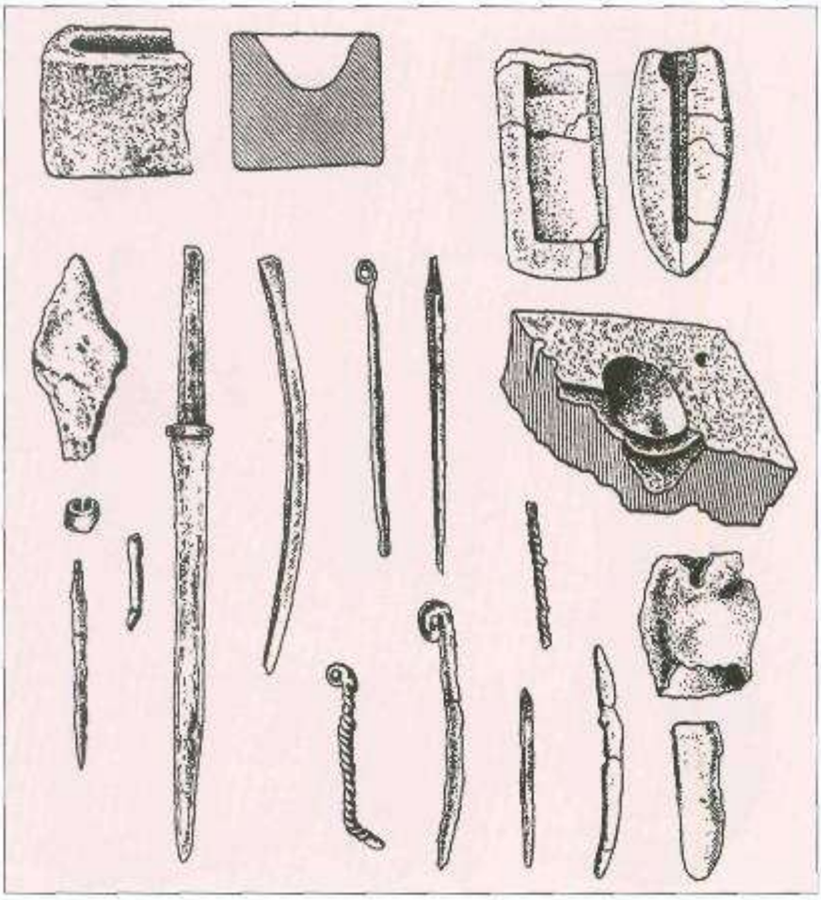

Metalişləmə alətləri və mis məmulatları. Eneolit dövrü.
I Kültəpə.

Metal-working tools and copper wares. Eneolithic Age.
I[st] Kultepe.

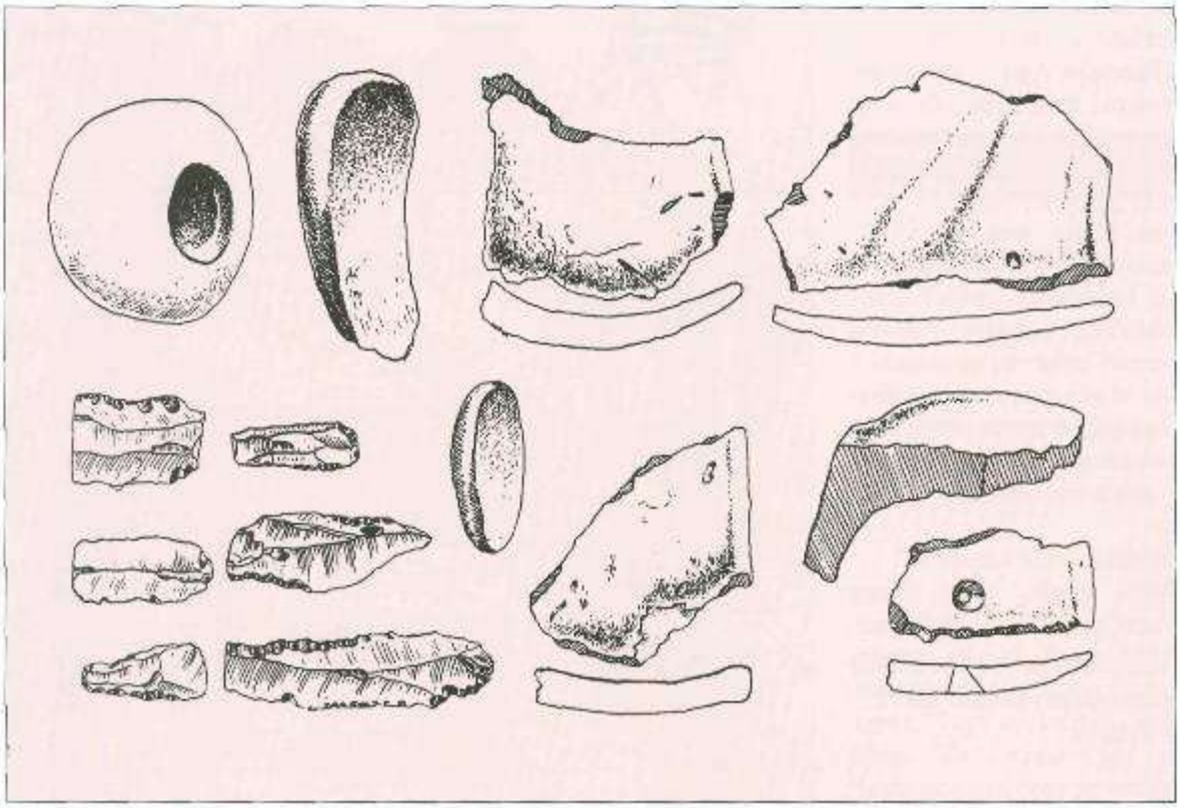

Sədərək yaşayış yeri tapıntıları. Eneolit dövrü.
Findings in Sadarak settlement. Eneolithic Age.

Kür-Araz mədəniyyətinə (ilk tunc dövrü) aid tapıntılar.
I Kültəpə.

Findings belonging to the Kur-Araz culture (The First Bronze Age).
1st Kultepe.

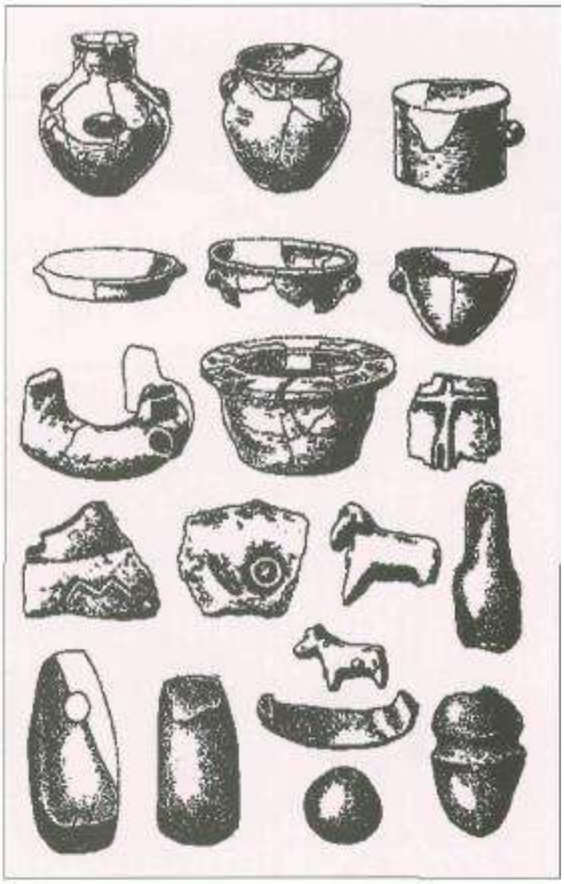

Kür-Araz mədəniyyətinə aid məmulatlar.
II Kültəpə. Babək rayonu.

Findings belonging to the Kur-Araz culture.
2nd Kultepe. Babak district.

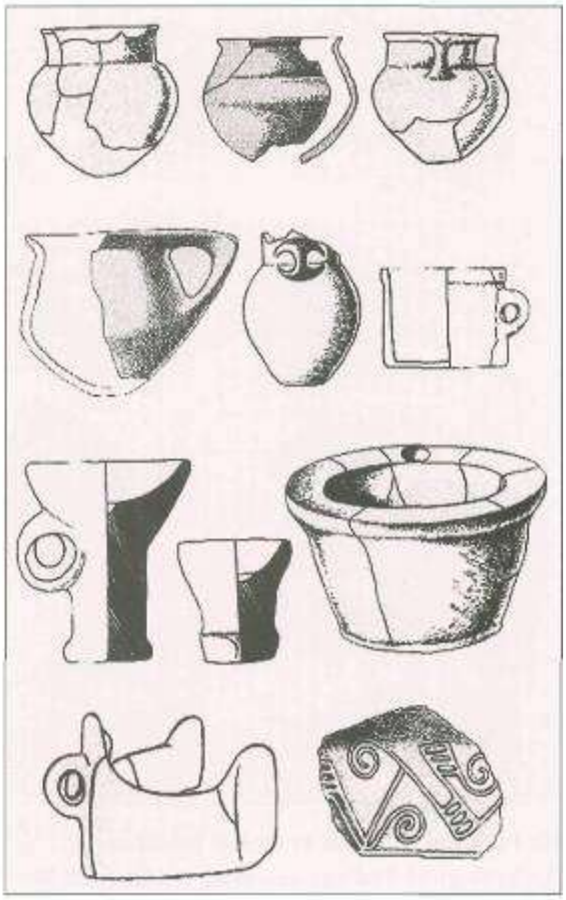

II Kültəpə
2nd Kultepe

II Kültəpə (e.ə.I minillik) də I Kültəpə kimi Naxçıvanın ən məşhur arxeoloji abidələrindəndir. Azərbaycanda ilk şəhərlərin meydana gəlməsini, Şərq ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğunu sübut edir.

The 2nd Kultepe (I millennia BC), as the 1st Kultepe, is one of the most famous archeological monuments in Nakhchivan. This monument proves the foundation of the first cities in Azerbaijan, and the high development of economic and cultural relations with Eastern countries.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid gil məmulat.
II Kültəpə. Babək rayonu.

Earthenware belonging to the Kur-Araz culture.
2nd Kultepe. Babak district.

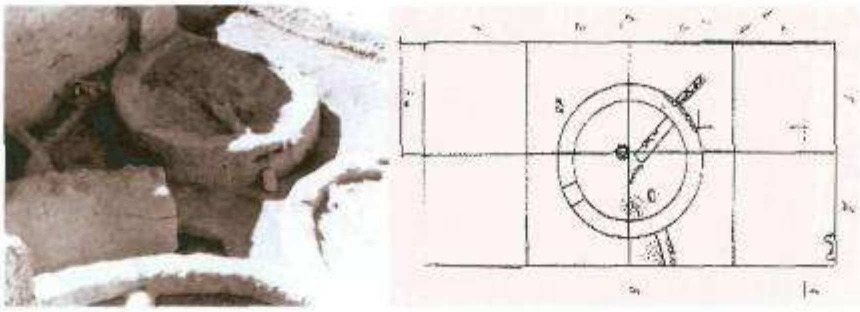

İlk tunc dövrünə aid dairəvi evlərin bünövrələri.
II Kültəpə.

Foundations of round houses belonging to the First Bronze Age. *2nd Kultepe.*

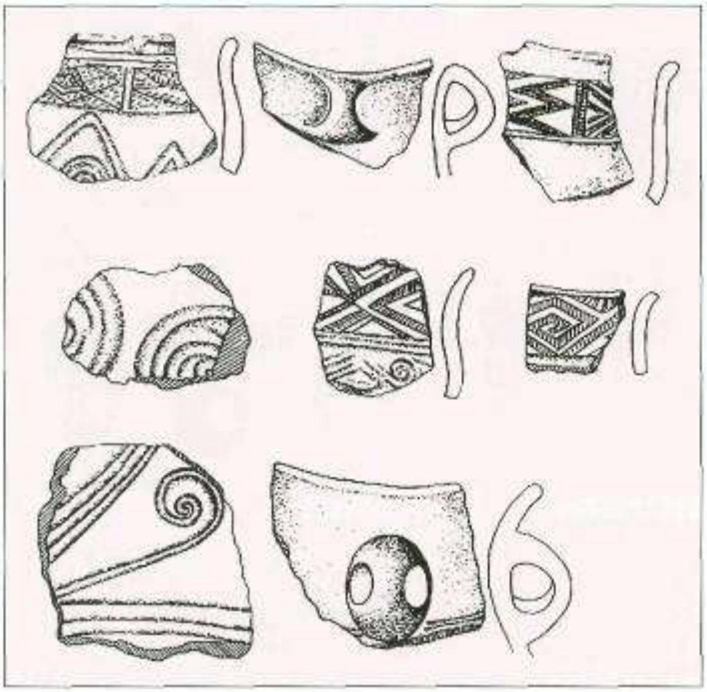

Kür-Araz mədəniyyətinə aid gil məmulatı.
Maxta kəndi. Şərur rayonu.

Earthenware belonging to the Kur-Araz culture.
Makhta village, Sharur district.

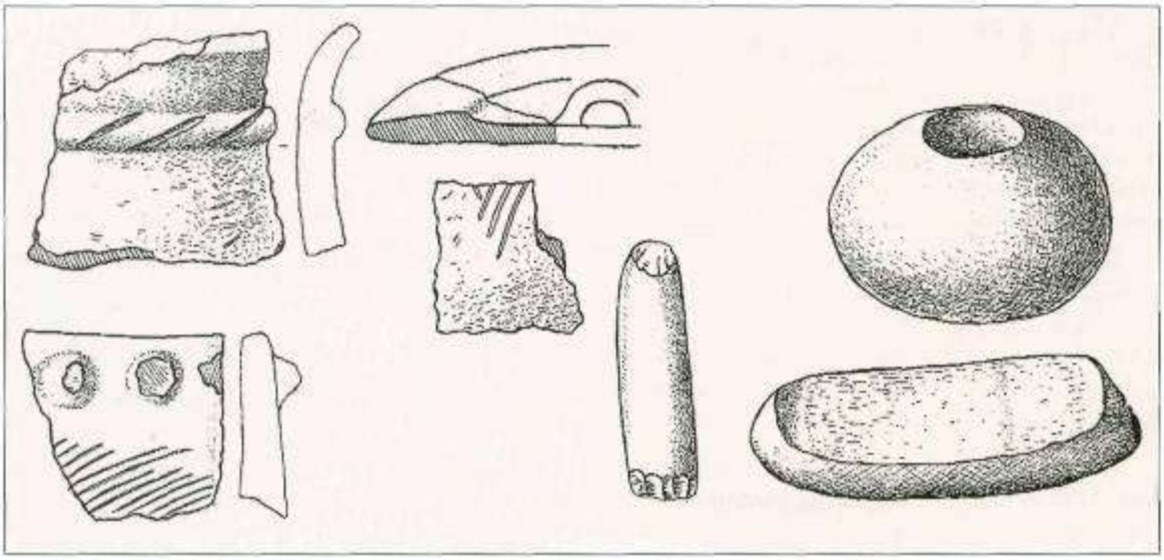

İlk tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar. *Ovçular təpəsi. Dizə kəndi. Şərur rayonu.*
Archeological findings belonging to the First Bronze Age. Ovchulartepe. *Diza village. Sharur district.*

Orta tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar.
II Kültəpə.

Archeological findings belonging to the Middle Bronze Age.
2nd Kultepe.

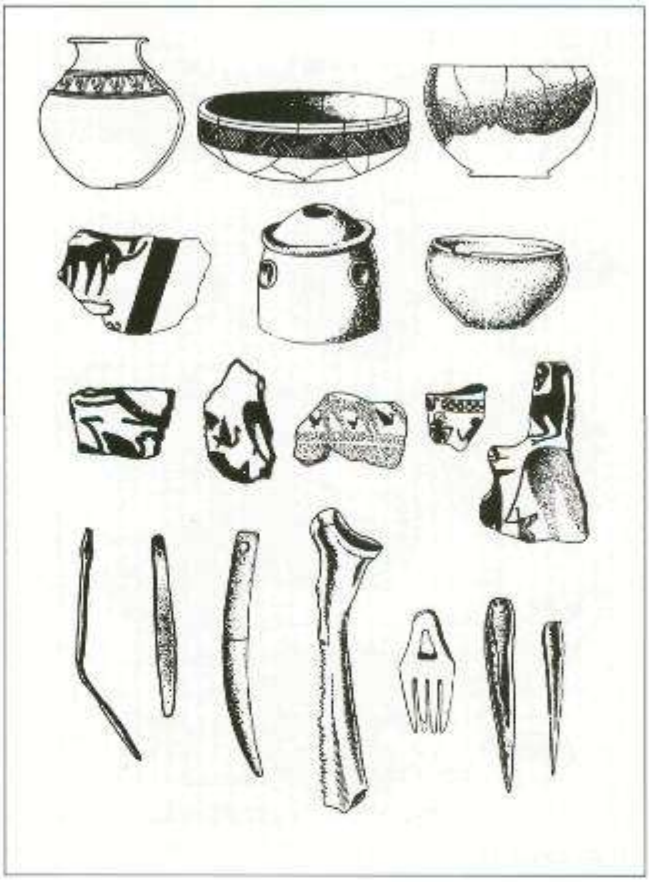

Boyalı qablar
Painted wares

Boyalı qablar mədəniyyəti tarixdə xüsusi arxeoloji mədəniyyətdir. Boyalı qablar mədəniyyətinin (e.ə. III-I minilliklər) formalaşmasının əsas mərkəzlərindən biri də Naxçıvan (*I və II Kültəpə, Şahtaxtı, Qızılburun, Nəhəcir və* b. abidələr) olmuşdur. Bu mədəniyyət sonradan qonşu ərazilərə də yayılmışdır.

The culture of painted wares (III-I millennia BC) is a specific archeological culture in history. Nakhchivan *(1st and 2nd Kultepe, Shahtakhti, Qizilburun, Nahajir and other monuments)* was one of the centers of the formation of the culture of painted wares. This culture later spread to other areas as well.

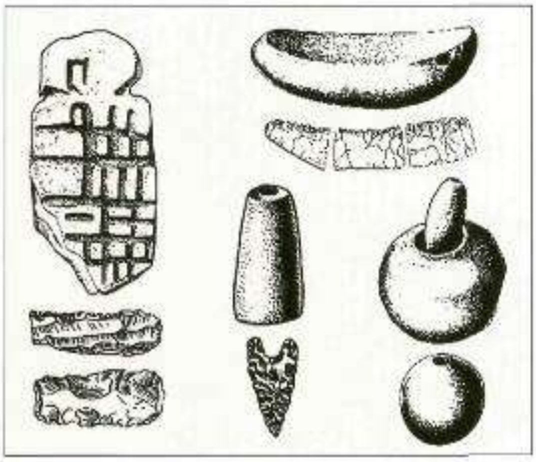

Orta tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar.
II Kültəpə.

Findings belonging to the Middle Bronze Age.
2nd Kultepe.

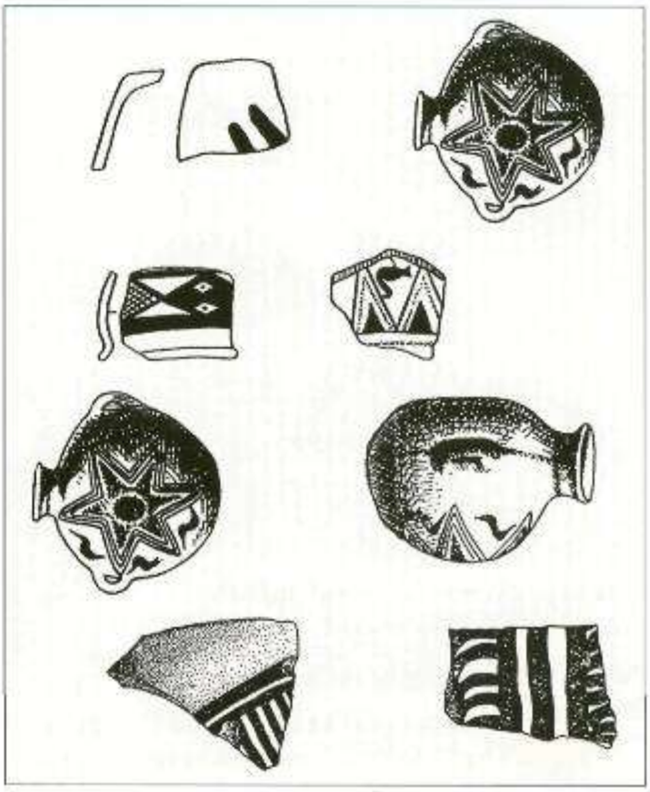

Boyalı qablar. *II Kültəpə.*

Painted wares. *2nd Kultepe.*

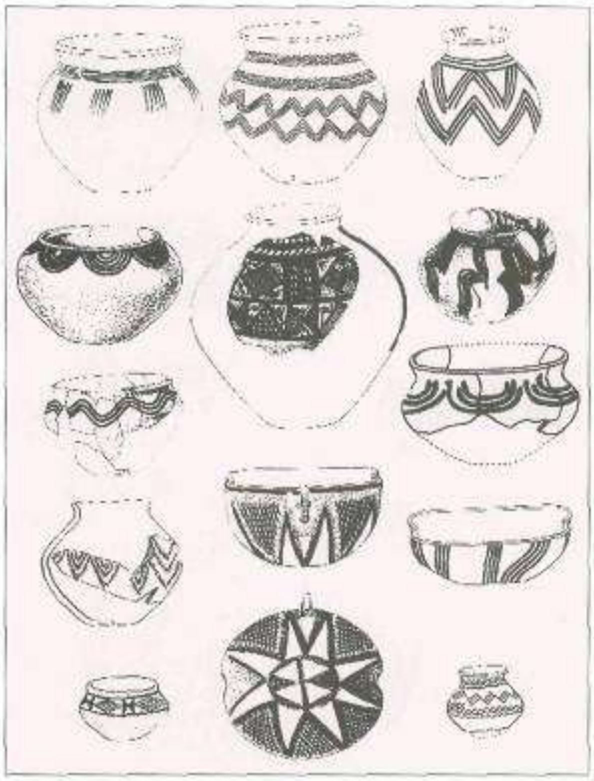

Gil məmulatları. *II Kültəpə.*
Earthenwares. *2nd Kultepe.*

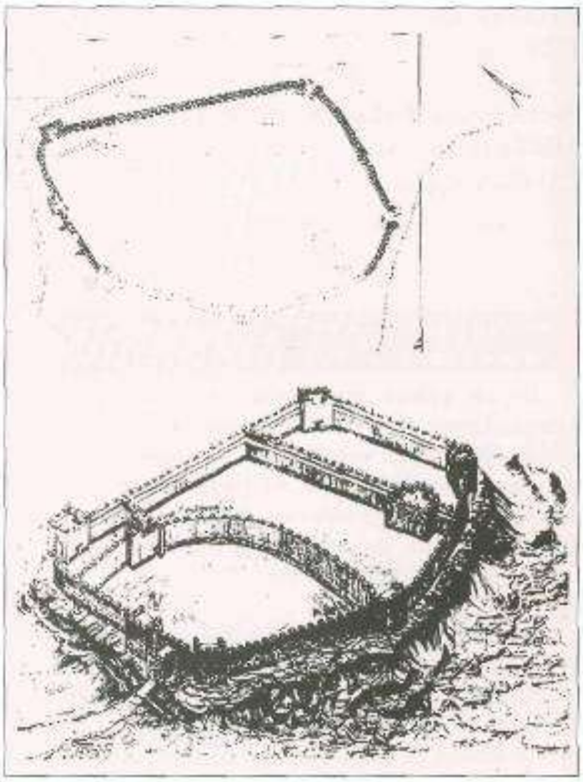

II Kültəpə narınqalasının planı.
(rekonstruksiya: memarlıq doktoru D.A.Axundov)
The plan of the 2nd Kultepe Citadel.
(Reconstruction: Doctor of architectural sciences D.A.Akhundov)

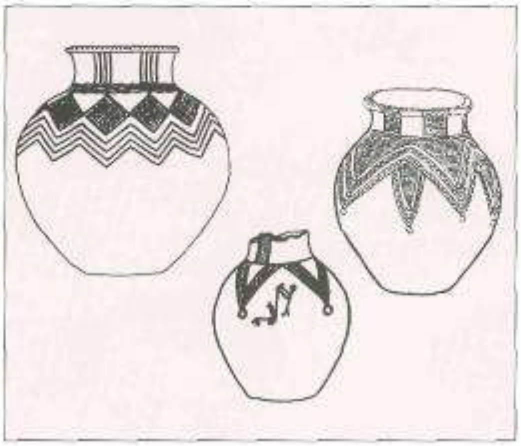

Orta tunc dövrünə aid boyalı qablar.
Nəhəcir kəndi. Culfa rayonu.
Painted wares belonging to the Middle Bronze Age.
Nahajir village, Julfa district.

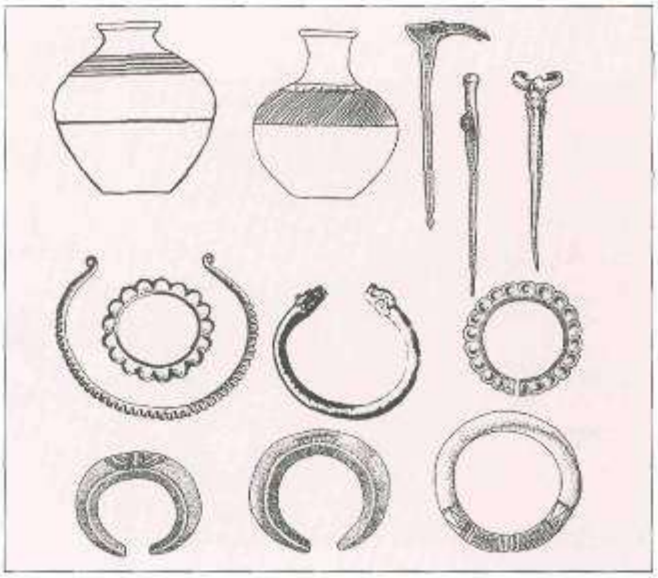

Orta və son tunc dövrlərinə aid daş qutu qəbirlərindən tapıntılar.
Qalacıq yaşayış yeri. Qarabağlar kəndi. Kəngərli rayonu.
Findings from stone box graves belonging to the Middle and the Last Bronze Ages.
Galajig settlement. Garabaghlar village. Kangarli district.

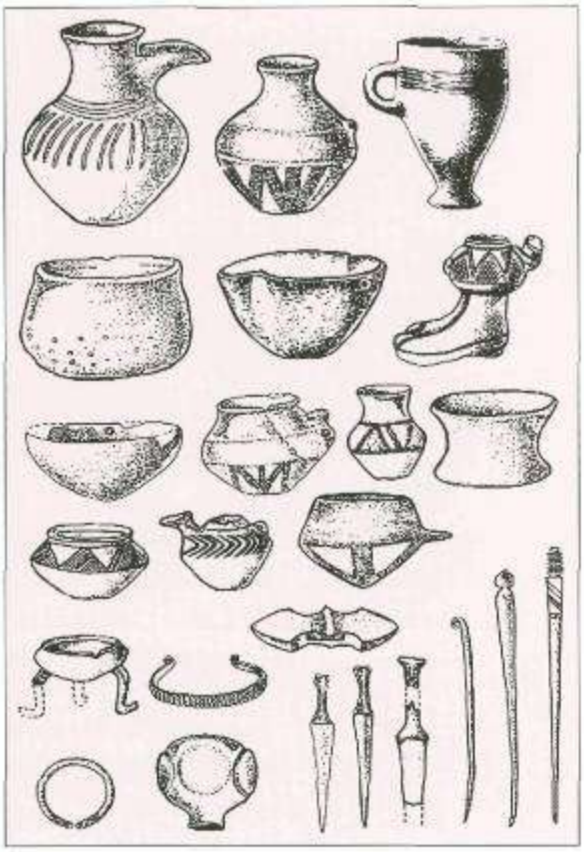

Tunc dövrünə aid arxeoloji tapıntılar. *Culfa rayonu.*

Findings belonging to the Bronze Age. *Julfa district.*

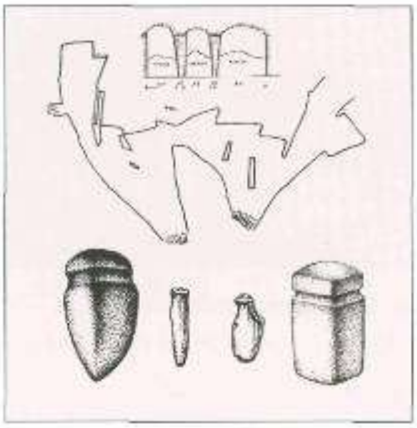

Tunc dövrünə aid duz mədəni və oradan tapılmış məmulatlar. *Babək rayonu.*

Salt-mine and findings from site. Belonging to the Bronze Age. *Babak district.*

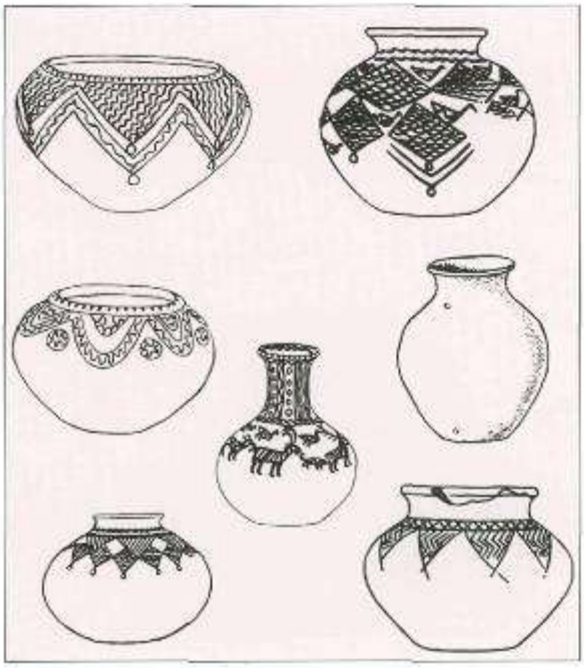

Gil məmulatı. *Yaycı nekropolu. Culfa rayonu.*

Earthenware. *Yayji Necropolis. Julfa district.*

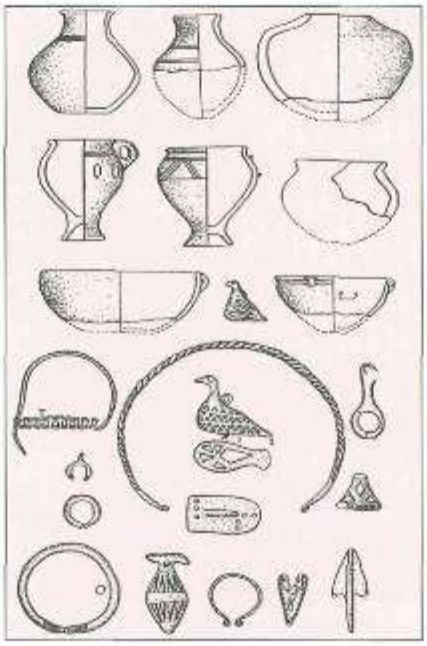

E.ə. III-II minilliklərə aid qəbir avadanlıqları. *Sarıdərə. Ordubad rayonı*

Grave equipment (decorations parts) belonging to III-II millennia BC. *Saridara, Ordubad district.*

Boyalı qab. E.ə. II minillik.
Yaycı nekropolu.

Painted ware. II millennium BC.
Yayji Necropolis.

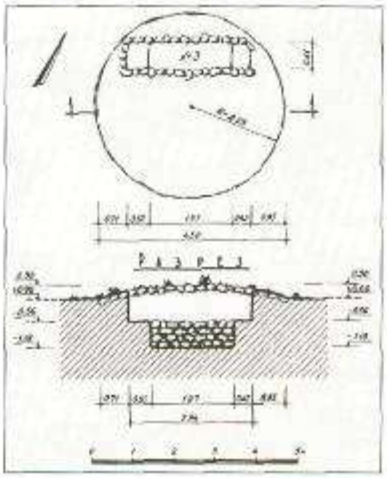

Qarabulaq kurqanının planı.
Şərur rayonu.

The plan of the Garabulag Barrow.
Sharur district.

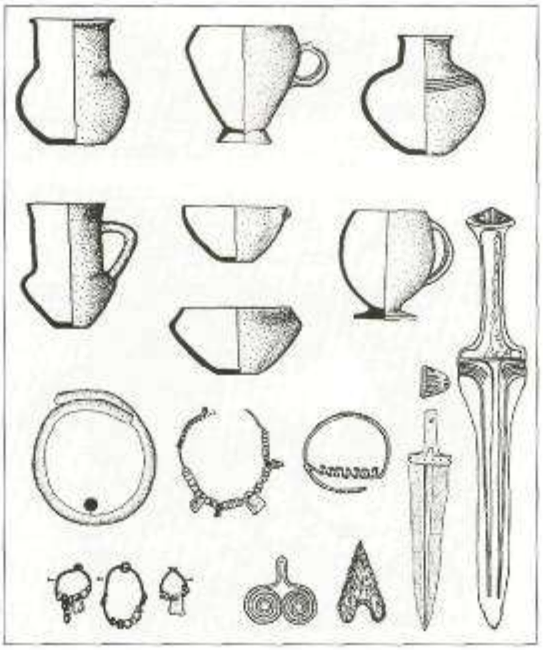

Kolanı daş qutu qəbrindən aşkar edilmiş tapıntılar. *Şahbuz rayonu.*

Findings from the stone box graves in Kolani.
Shahbuz district.

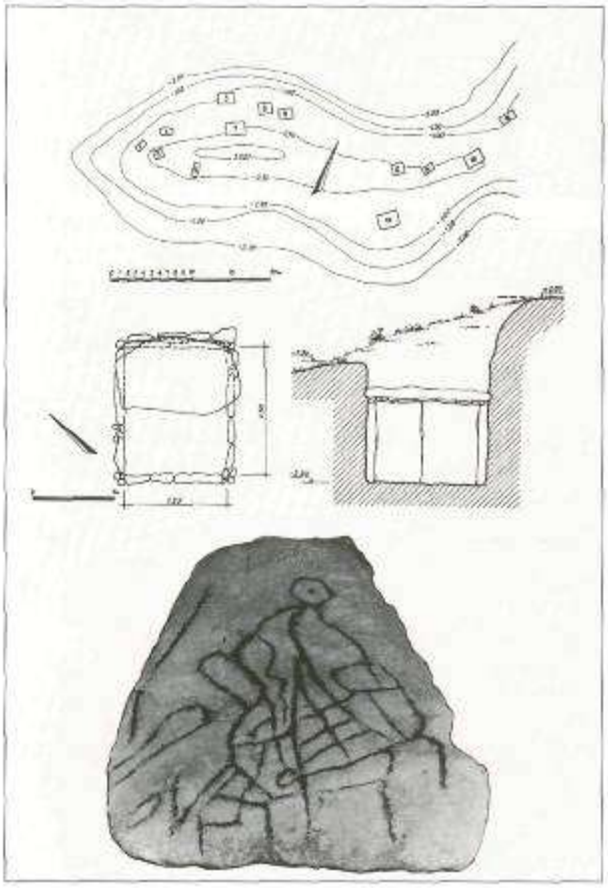

Kolanı qəbiristanlığının sxematik planı.
Şahbuz rayonu.

The schematic plan of Kolani cemetery.
Shahbuz district.

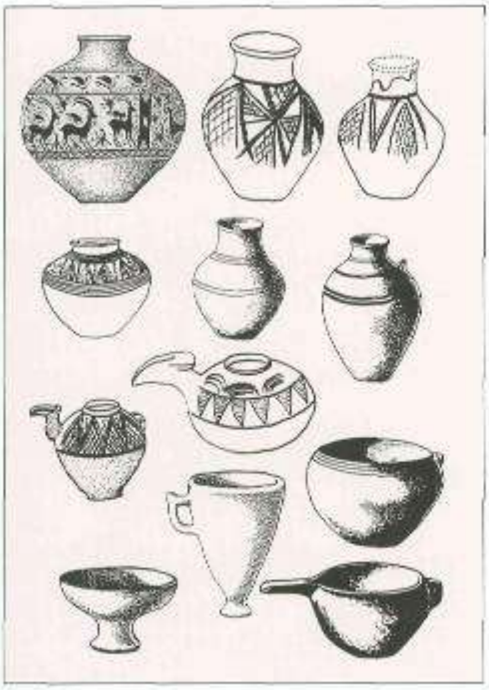

Boyalı gil məmulatı.
Şaxtaxtı nekropolu. Kəngərli rayonu.

Painted earthenware.
Shahtakhti Necropolis. Kangarli district.

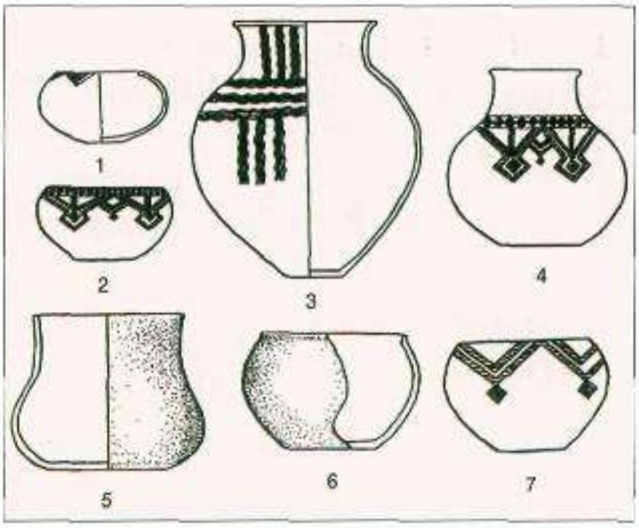

Kükü qəbir abidəsindən tapıntılar.
Şahbuz rayonu.

Findings from the Kuku grave monument.
Shahbuz district.

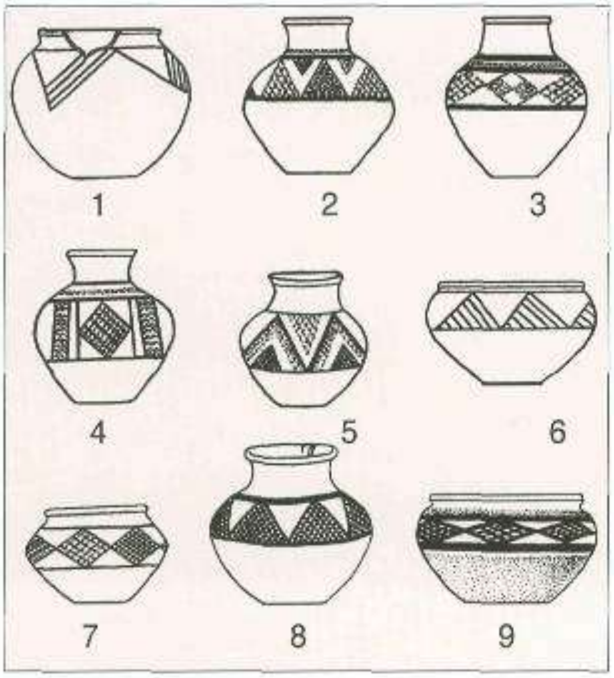

Boyalı gil məmulatı.
Şaxtaxtı nekropolu.Kəngərli rayonu.

Painted earthenware.
Shahtakhti Necropolis. Kangarli district.

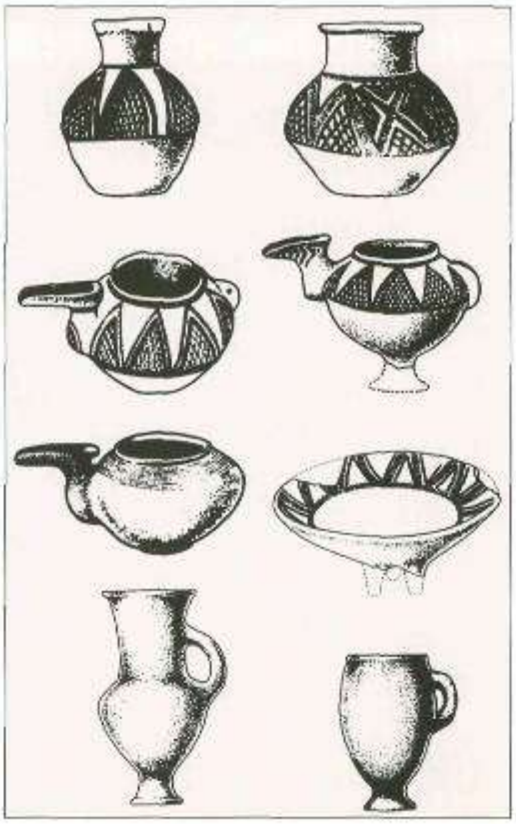

Naxçıvan nekropolunun gil məmulatı.
Earthenware from the Nakhchivan Necropolis.

Gəmiqaya rəsmləri

Azərbaycanın bütün dünyada tanınan Gəmigaya rəsmləri (e.ə. III-I minilliklər) Qobustan qaya rəsmləri kimi böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bu petroqliflər Naxçıvanın qədim əhalisinin yüksək mənəvi mədəniyyəti və incəsənəti haqqında dolğun məlumat verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 26 aprel 2001-ci il tarixdə "Ordubad rayonunun Gəmiqaya abidəsinin tədqiq olunması barədə sərəncam" vermişdir.

The Gamigaya petroglyphs

The World-scale Gamigaya petroglyphs are historically valuable examples of the continuance of the Gobustan traditions. These petroglyphs give us profound information about the ancient population of Nakhchivan's highly developed culture and art. On April 26, 2001 the Supreme Assembly of the Autonomous Republic of Nakhchivan adopted a resolution on the investigation of the Gamigaya (Ordubad) monument.

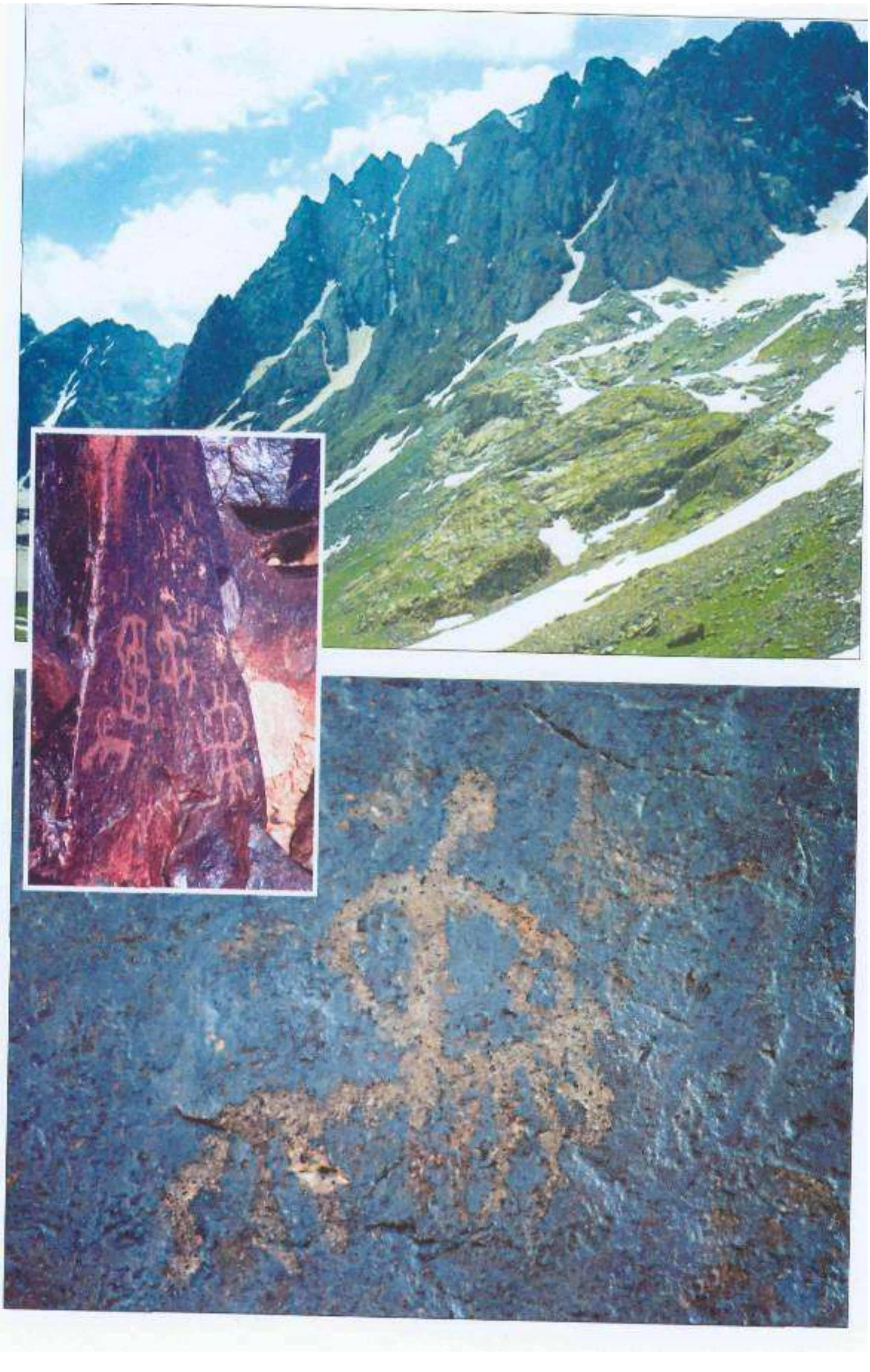

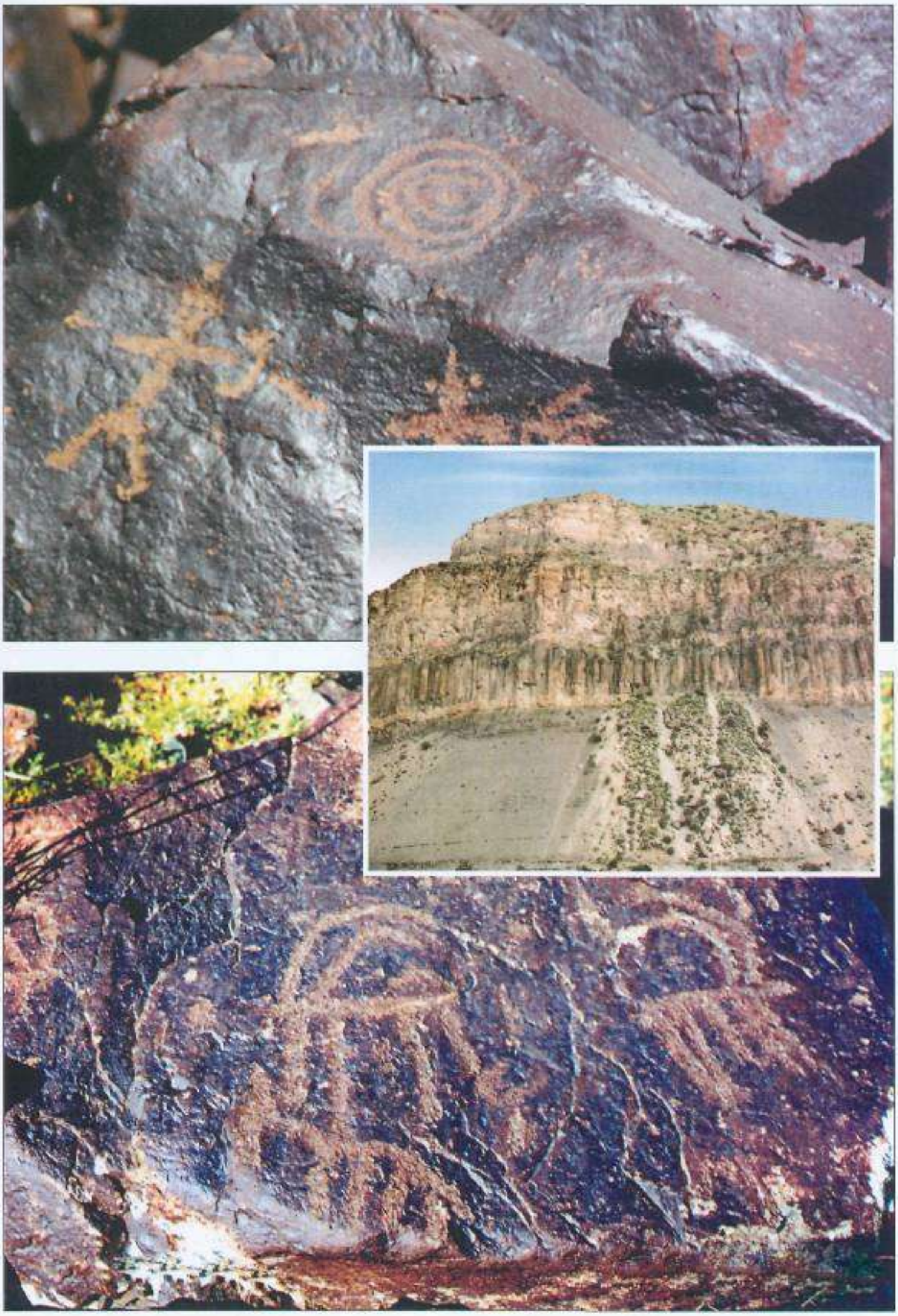

Qızılburun nekropolundan tapıntılar.
E.ə. II-I minilliklər. *Babək rayonu.*
Findings from Gizilburun Necropolis
(II-I millennia BC). *Babak district.*

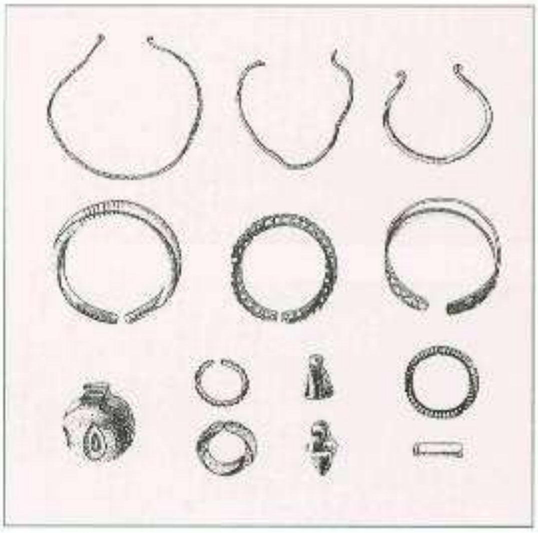

Qızılburun tapıntıları. *Babək rayonu.*
Gizilburun findings. *Babak district.*

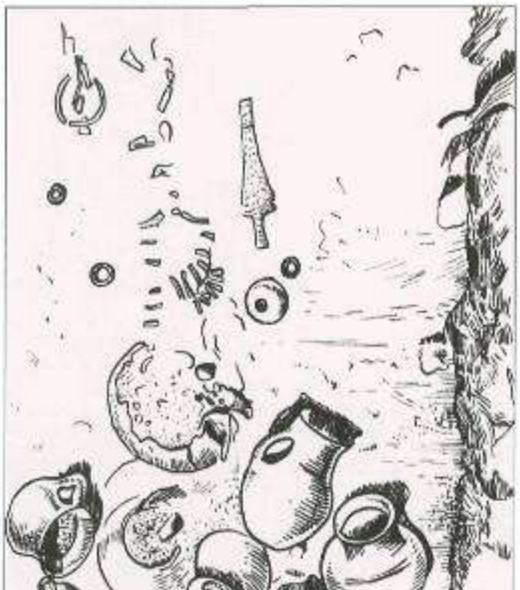

Qızılburun daş qutu qəbri və həmin qəbirdən əldə olunmuş arxeoloji tapıntılar. *Babək rayonu.*

Gizilburun stone box grave and archeological findings from site. *Babak district.*

Qızılburun
Gizilburun

Qızılburun yaşayış yeri (e.ə. II-I minilliklər) monoxrom və süjetlərinin rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edən polixrom qabları ilə məşhurdur. Bu qablar bədii dəyərinə görə nəinki Azərbaycan, eləcə də dünya incəsənətinin nadir nümunələri hesab olunur.

Gizilburun settlement (II-I millennia BC) is very famous for its polychrome wares which attract attention for being monochrome and many-colored in their topics. These wares in their literary value are unique samples of not only Azerbaijani art, but also in world art.

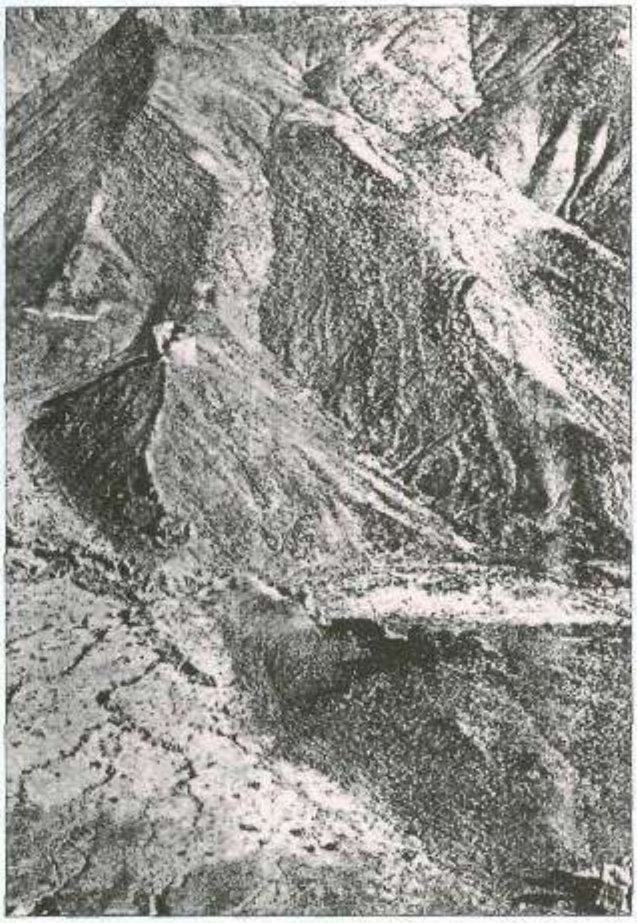

Xarabagilanın şərq qala divarları və dairəvi bürcləri.
Ordubad rayonu.

Eastern castle walls and round towers of Kharabagilan.
Ordubad district.

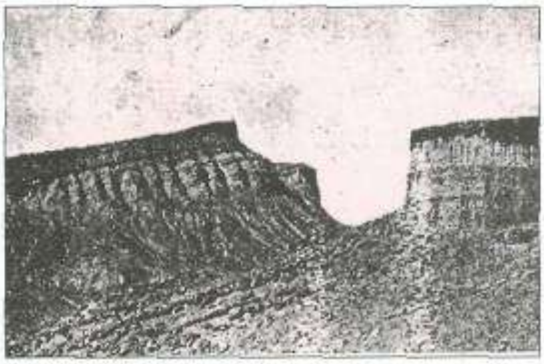

Dairəvi bürc və narınqala.
Xarabagilan. Ordubad rayonu.

Round tower and citadel.
Kharabagilan. Ordubad district.

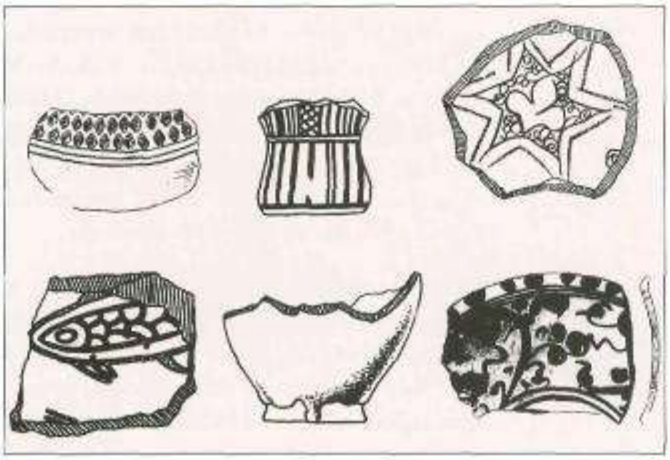

Xarabagilandan tapılmış boyalı qablar.
E.ə. II-I minilliklər. *Ordubad rayonu.*

Painted wares found in Kharabagilan.
II-I millennia BC. *Ordubad district.*

Xarabagilan
Kharabagilan

Xarabagilan (Kiran, Gilan) Azərbaycanda şəhər həyatının təşəkkülü və inkişafını göstərən arxeoloji abidədir. Hələ ilk antik dövrdə (e.ə. V-IV əsrlər) burada şəhər həyatı yaranmış, orta əsrlərdə isə xeyli inkişaf etmiş, ölkənin mühüm iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən olmuşdur. Monqol istilaları zamanı dağıdılmışdır.

Kharabagilan (Kiran, Gilan) is an archeological monument showing the formation of urban life in Azerbaijan. Here urban life was created during the antique period in the Middle Ages it was enough developed that it was one of the important economic and cultural centers of the country. It was destroyed during the Mongolian attacks.

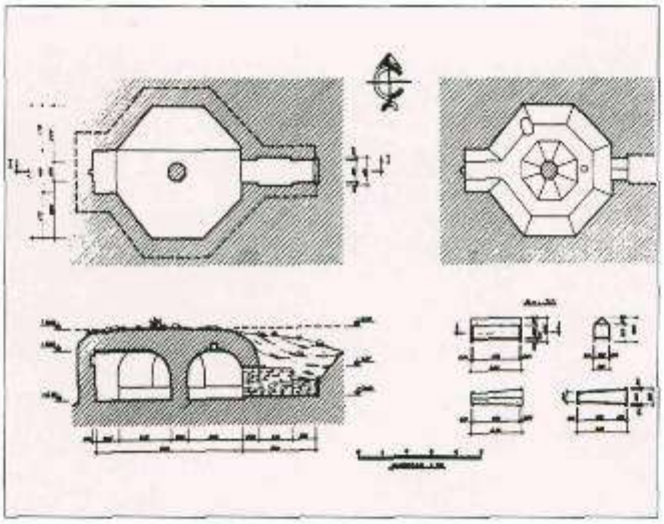

Xarabagilan sərdabəsinin sxematik planı.
Ordubad rayonu.

Schematic plan of Kharabagilan tomb.
Ordubad district.

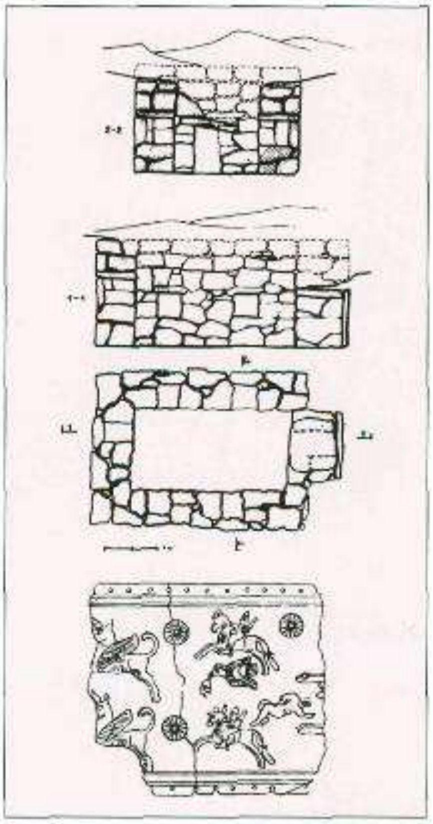

Yurdçu sərdabəsi. E.ə. X-VII əsrlər.
Kəngərli rayonu.

Yurdchu tomb. X-VII millennia BC.
Kangarli district.

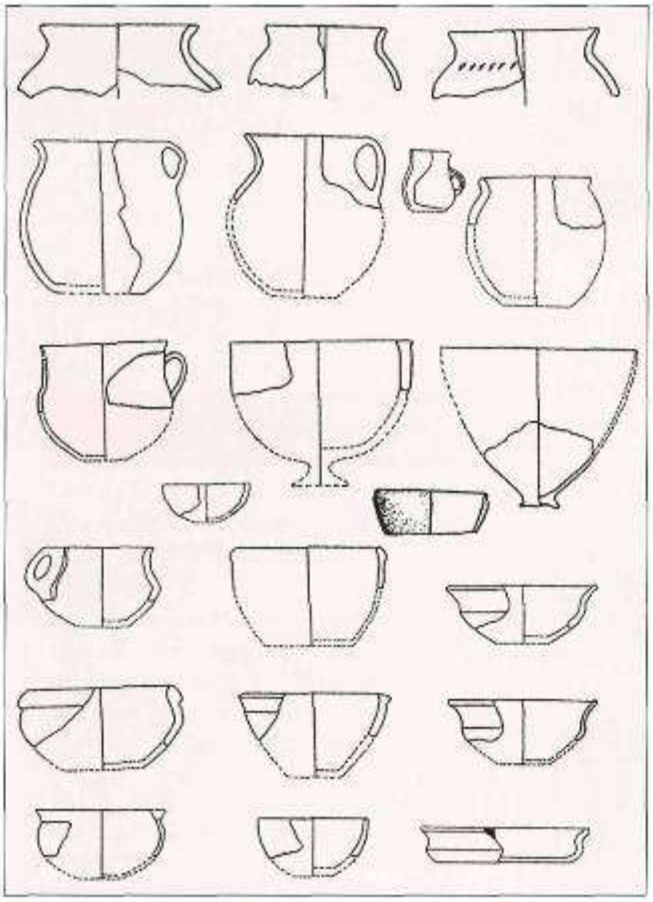

Gil məmulatı. E.ə. II-I minilliklər.
Oğlanqala. Şərur rayonu.

Earthenware. II-I millennia BC.
Oghlangala. Sharur district.

Oğlanqala
Oghlangala

Oğlanqala (e.ə. II-I minilliklər) yaşayış yeri müdafiə istehkamı kimi tanınmışdır.

Tikinti üslubu baxımından aşşurluların dağ qalalarına bənzəyir. E.ə.IX-IV əsrlərdə öz funksiyasını daha fəal şəkildə həyata keçirmişdir. Azərbaycanda geniş yayılmış qız qalaları ilə yanaşı, Oğlanqala da etimoloji və tarixi baxımdan olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Oghlangala (II-I millennia BC) was a human settlement and was known as a defensive fortification.

From the point of view of construction style it looks like the mountain castles of Ashshurs. In IX-IV BC it actively fulfilled its function. As with the other wide spread maiden towers of Azerbaijan, Oghlangala is of great importance from an etymological and historical point of view.

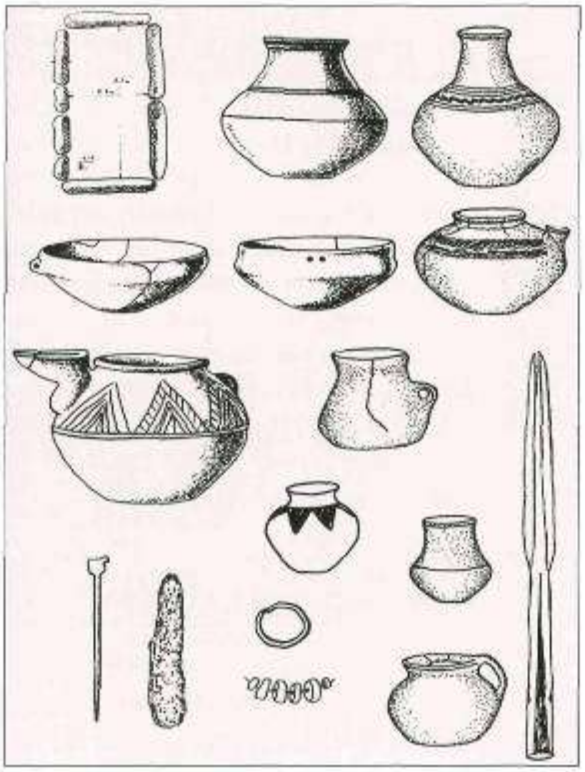

Yurdçu daş qutu qəbirlərindən tapıntılar.
Kəngərli rayonu.
Findings from Yurdchu stone box graves.
Kangarli district.

Yurdçu torpaq qəbirlərindən tapıntılar.
Kəngərli rayonu.
Findings from Yurdchu land graves.
Kangarli district.

1. Tunc boyunbağı, asma və bilərziklər. Son tunc-ilk dəmir dövrü;
2. Qızıl suyuna salınmış gümüş kəmər; 3. Gil qablar.
1. Bronze necklace and bracelets. The Last Bronze - First Iron Ages.
2. Golden silver belt. 3. Earthenware.

Babək qalası. E.ə. II -I minilliklər. *Ordubad rayonu.*
Babak fortress. II-I millennia BC. *Ordubad district.*

Babək qalası
Babak fortress

Babək qalası e.ə. II-I minilliklərə aid olmaqla bərabər, orta əsr abidəsi kimi də tanınmışdır. Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babək Ərəb xilafətinə qarşı azadlıq hərəkatı dövründə buraya sığındığından onun adı ilə tanınmışdır.

Babak fortress belongs to II-I millennia BC, and at the same time is known as a monument of the Middle Ages. National hero of Azerbaijan Babak led the struggle for freedom against the Arabian Caliphate and as he took shelter here the fortress was named after him.

Oğlanqalanın bərpa layihəsi.
E.ə. II-I minilliklər.
Şərur rayonu.

The restoration project of Oghlangala
II-I millennia BC.
Sharur district.

Siklop tikilisi. E.ə. II-I minilliklər. *Oğlanqala. Şərur rayonu.*
Cyclopean construction. II-I millennia BC. *Oghlangala. Sharur district.*

Siklop tikililər
Cyclopean constructions

Əfsanəvi siklоplara (nəhənglərə) aid edilən Mikena mədəniyyəti (Yunanıstan) tikililəri belə adlandırılmışdır. Azərbaycanda xeyli siklop tikililəri aşkar edilmişdir. Naxçıvan siklop tikililəri Aşşuriya və Urartunun hücumlarının qarşısını almaq üçün yaradılmışdır.

Constructions belonging to the culture of Mikena (Greece) were named after the mythical Cyclops (giants). Many Cyclopean constructions have been discovered in Azerbaijan. Nakhchivan Cyclopean constructions were built to stop the attacks of Assyria and Urartu.

Çalxanqalanın bərpa layihəsi. *Kəngərli rayonu.*
The restoration project of Chalkhangala. *Kangarli district.*

rounded by firm castle walls. The Chalkhangala burial mounds are the first burial mounds in the territory of Nakhchivan that have been investigated.

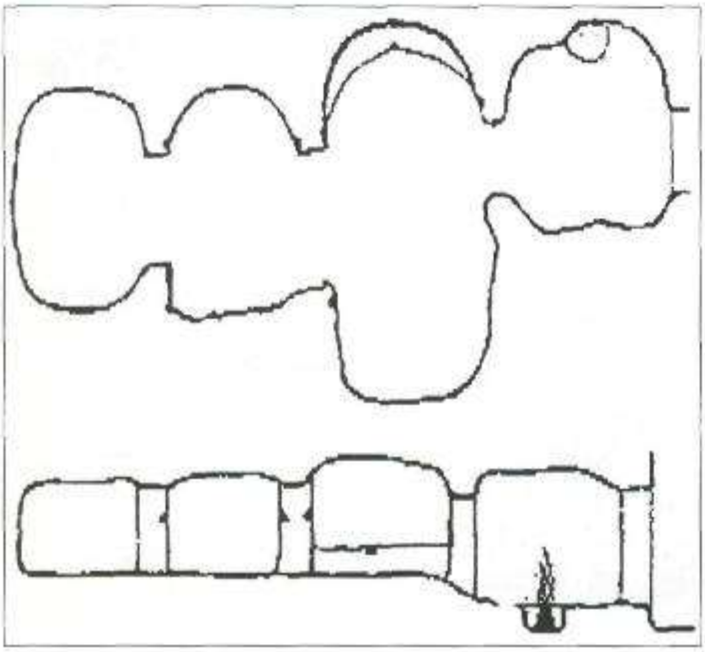

Fərhad evinin layihəsi. E.ə. I minilliyin sonları-eramızın əvvəli. *Biçənək kəndi. Şahbuz rayonu.*
The project of Farhad house. End of I millennium BC - beginning of AD. *Bichanak village. Shahbuz district.*

Gil qab. *Axamət kəndi. Şərur rayonu.*
Earthenware. *Akhamat village. Sharur district.*

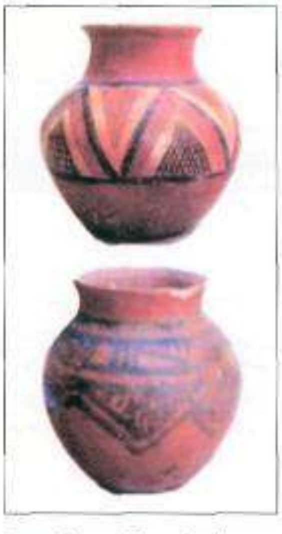

Boyalı qablar. *Şahtaxtı kəndi. Kəngərli rayonu.*
Painted wares. *Shahtakhti village. Kangarli district.*

Sədərək qalasının (son tunc-ilk dəmir dövrü) divar qalıqları. *Sədərək rayonu.*
Ruins of Sadarak castle walls (The Last Bronze - First Iron Ages). *Sadarak district.*

Muncuqlu təpə. Daş sərdabə. E.ə. VIII- VI əsrlər. *Ordubad rayonu.*
Munjuglutepe. Stone tomb. VIII-VI millennia BC. *Ordubad district.*

Tunc kəmər.
E.ə. VIII-VII əsrlər.
Təzəkənd. Kəngərli rayonu.

Bronze belt.
VIII-VII millennia BC.
Tazakand. Kangarli district.

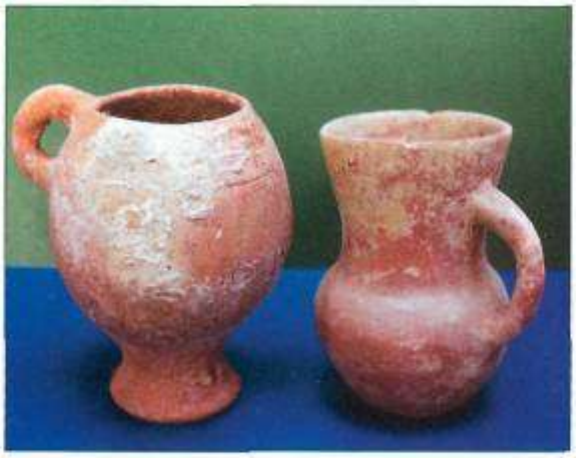

Keramika. *Muncuqlutəpə. Ordubad rayonu.*
Ceramics. *Munjuglutepe. Ordubad district.*

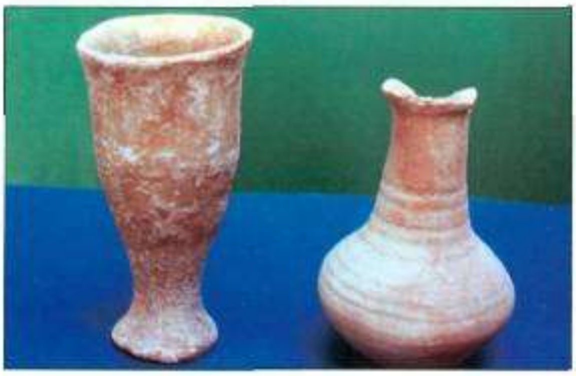

Keramika. E.ə. IX-VI əsrlər.
Muncuqlutəpə.Ordubad rayonu.

Ceramics. IX-VI millennia BC.
Munjuglutepe. Ordubad district.

Tunc silahlar. E.ə. IX-VI əsrlər.
Muncuqlutəpə nekropolu. Ordubad rayonu.

Bronze arms. IX-VI millennia BC.
Munjuglutepe Necropolis. Ordubad district.

Qurbangah. E.ə. IX-VI əsrlər.
Muncuqlutəpə nekropolu.
Ordubad rayonu.

Gurbangah. IX-VI millennia BC.
Munjuglutepe Necropolis.
Ordubad district.

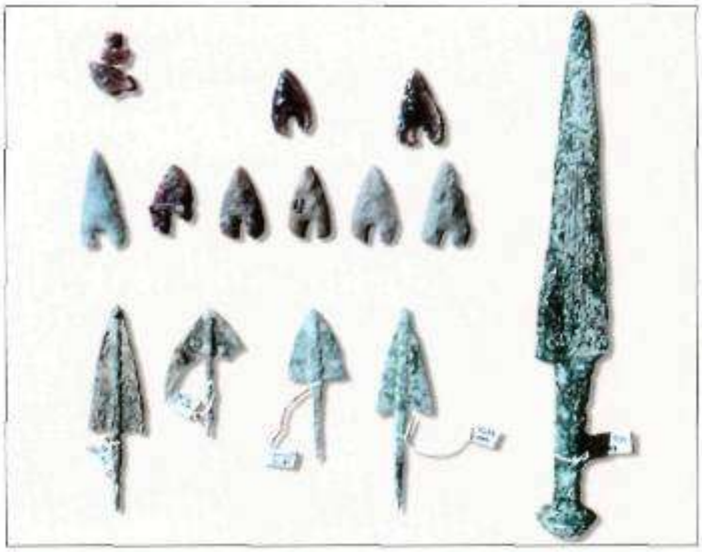

Ox ucları və xəncər.
E.ə.I minilliyin əvvəlləri.
Muncuqlutəpə nekropolu. Ordubad rayonu.

Arrow heads and a dagger. Beginning of the I millennium BC.
Munjuglutepe Necropolis. Ordubad district.

Tunc bəzəklər.
E.ə. IX-VI əsrlər.
Muncuqlutəpə. Ordubad rayonu.

Bronze decorations. IX-VI millennia BC.
Munjuglutepe. Ordubad district.

Gil çəkmə. E.ə. IX-VI əsrlər.
Muncuqlutəpə nekropolu.
Ordubad rayonu.

Boot made of earth. IX-VI millennia BC.
Munjuglutepe Necropolis. Ordubad district.

Qrifon. VI-VII əsrlər.
(Nizami ad. Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi)

Griffon. VI-VII centuries.
Azerbaijani Literature Museum named after Nizami.

Qrifon. Orta əsrlər.
Naxçıvan Dövlət muzeyi

Griffon. Middle ages.
Nakhchivan State Museum.

Alban hökmdarı Cavanşir.
Tuncdan. VII əsr. *Naxçıvan. Ermitajda (SPb) saxlanılır.*
Albanian ruler Javanshir. Bronze.
VII century. *Nakhchivan, kept at the Hermitage (SPb).*

Cavanşir
Javanshir

Cavanşir (637-680/81) Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi olmuşdur, Ölkəni Sasani, Ərəb xilafəti və Xəzərlərin hücumlarından qorumuşdur. İki dəfə Xilafətin mərkəzi Dəməşqdə sülh danışıqları aparmışdır. Cavanşir qətiyyətlə mərkəzləşdirmə siyasəti aparır, separatizmə qarşı çıxırdı. Bu siyasətdən narazı qalanların sui-qəsdi nəticəsində öldürülmüşdü. Dövrünün məşhur alban şairi Davdaq bu münasibətlə ağı (elegiya) yazmışdır.

Javanshir (637-680/81) was a famous statesman of Azerbaijan. He defended the country from the attacks of the Sassanis, the Arabian Caliphate and the Khazars. He conducted negotiations for the first time in the capital of the Arabian Caliphate, Damascus. Javanshir decisively conducted a policy of centralization and fought against separatism. He was assassinated by people who were dissatisfied by this policy. The famous Albanian contemporary poet Davdag wrote an elegy to his death.

Biləv qalası. *Ordubad rayonu.*
The Bilav Castle. *Ordubad district.*

Üzərində arami yazısı olan təkqulplu saxsı qab.
Xarabagilan. Ordubad rayonu.

One handled ceramic ware with arami writing.
Kharabagilan. Ordubad district.

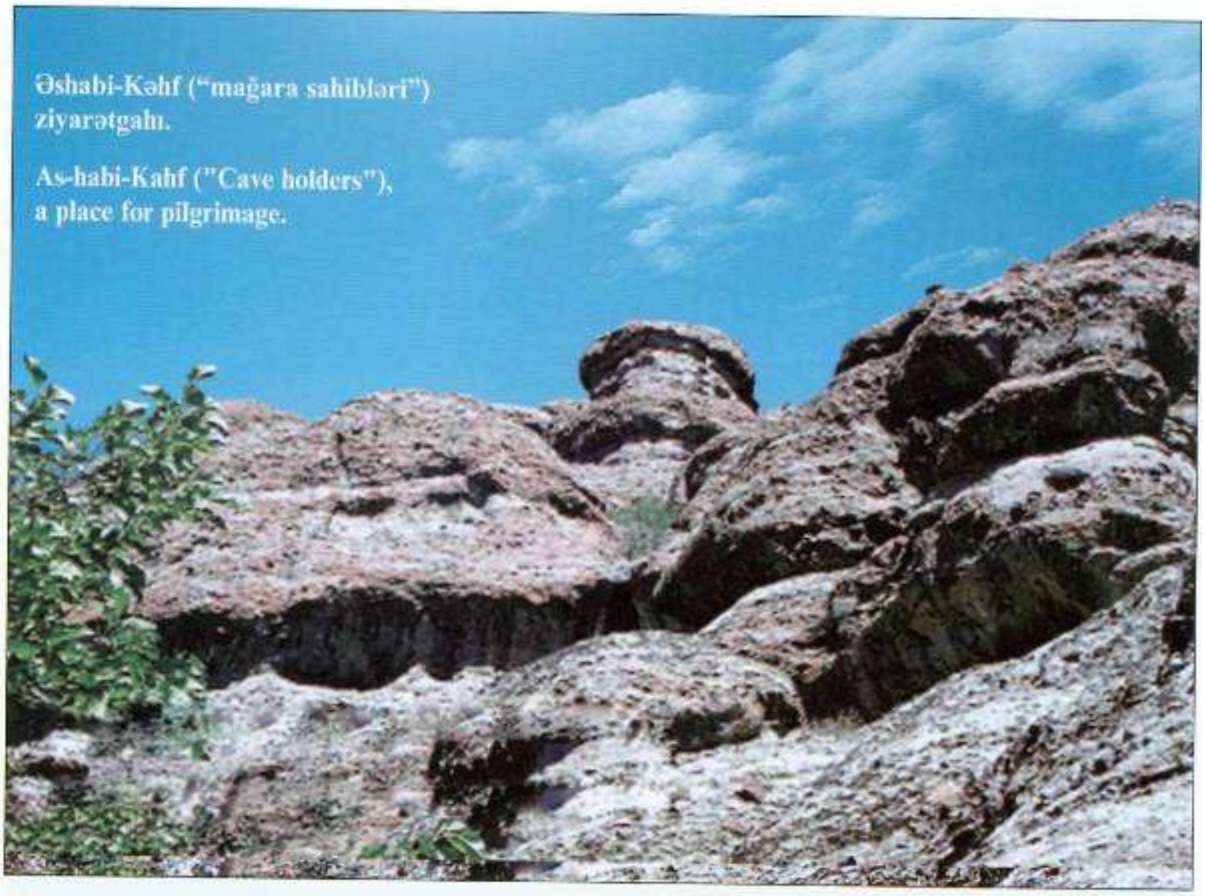

Əshabi-Kəhf ("mağara sahibləri") ziyarətgahı.

As-habi-Kahf ("Cave holders"), a place for pilgrimage.

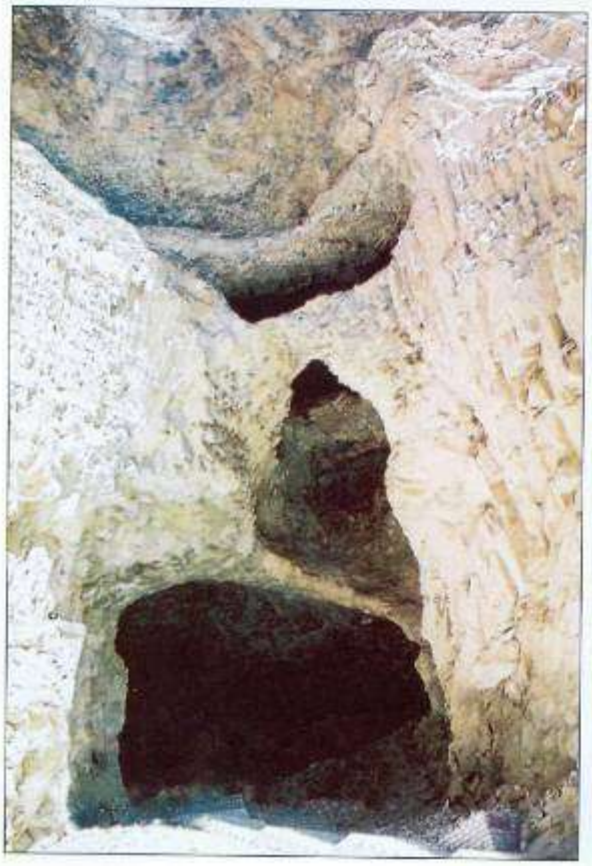

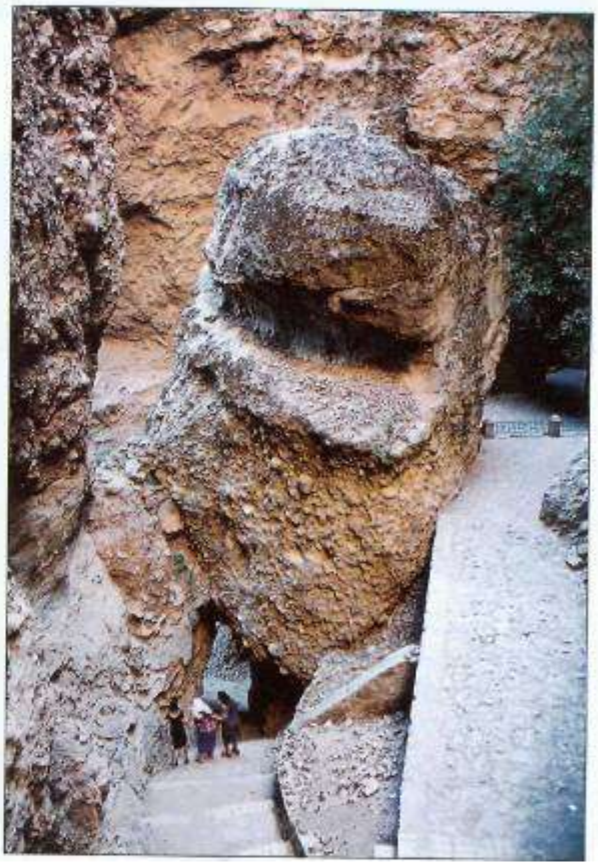

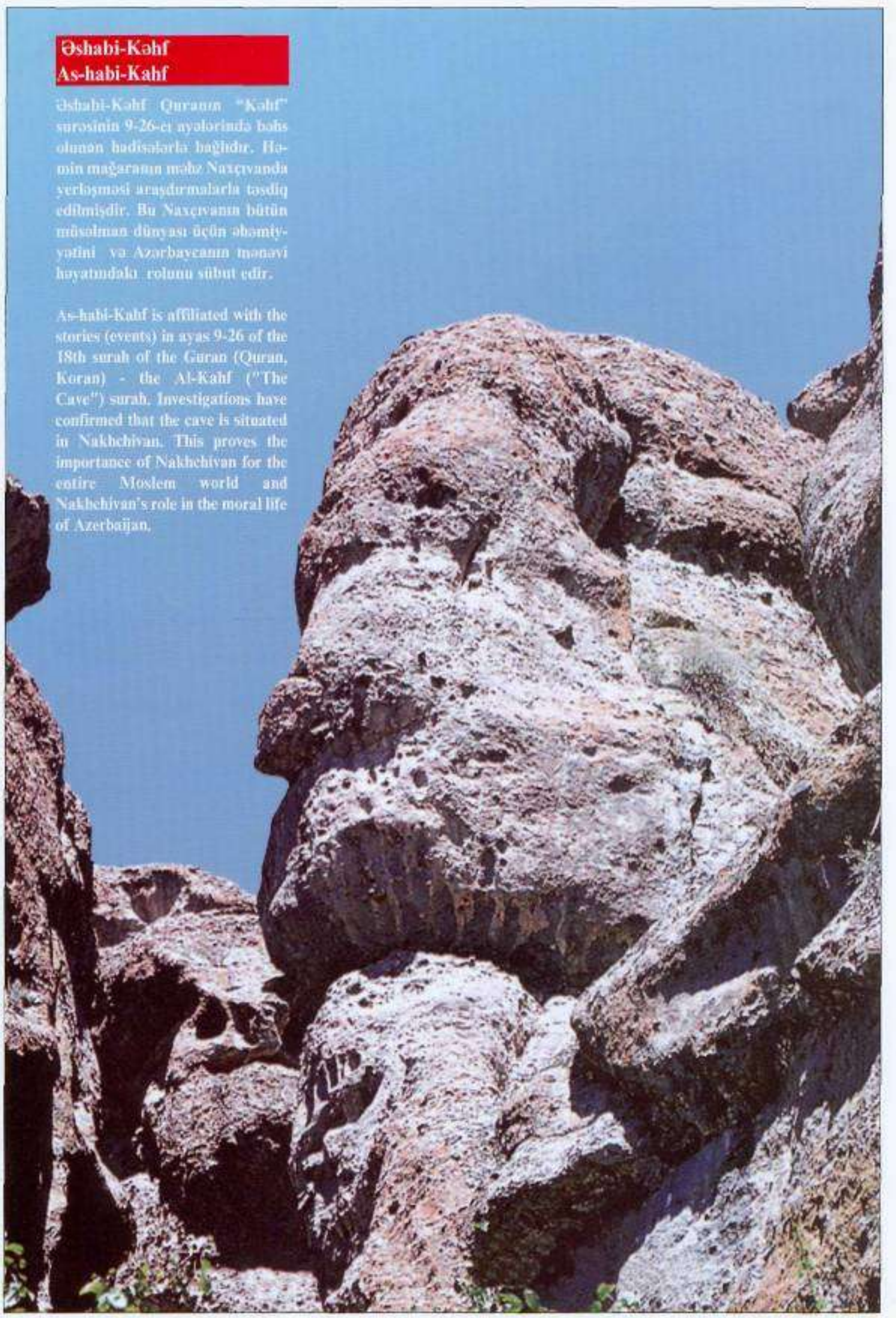

Əshabi-Kəhf
As-habi-Kahf

Əshabi-Kəhf Quranın "Kəhf" surəsinin 9-26-cı ayələrində bəhs olunan hadisələrlə bağlıdır. Həmin mağaranın məhz Naxçıvanda yerləşməsi araşdırmalarla təsdiq edilmişdir. Bu Naxçıvanın bütün müsəlman dünyası üçün əhəmiyyətini və Azərbaycanın mənəvi həyatındakı rolunu sübut edir.

As-habi-Kahf is affiliated with the stories (events) in ayas 9-26 of the 18th surah of the Guran (Quran, Koran) - the Al-Kahf ("The Cave") surah. Investigations have confirmed that the cave is situated in Nakhchivan. This proves the importance of Nakhchivan for the entire Moslem world and Nakhchivan's role in the moral life of Azerbaijan.

Babək. *Rəssam S. Şərifzadə. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi.*

Babak. *Painter S.Sharifzadeh. Azerbaijani Literature Museum named after Nizami.*

Babəkin abidəsi. 1988-ci il.
Heykəltəraş E. Cəfərov. Naxçıvan şəhəri.

Babak's monument. 1988.
Sculptor E.Jafarov. The city of Nakhchivan.

Təkyə. Orta əsrlər.
Xanəgah kəndi. Culfa rayonu.

Takya. Middle Ages.
Khanagah village. Julfa district.

Babəkin heykəli. *Babək rayonu.*
Babak's monument. *Babak district.*

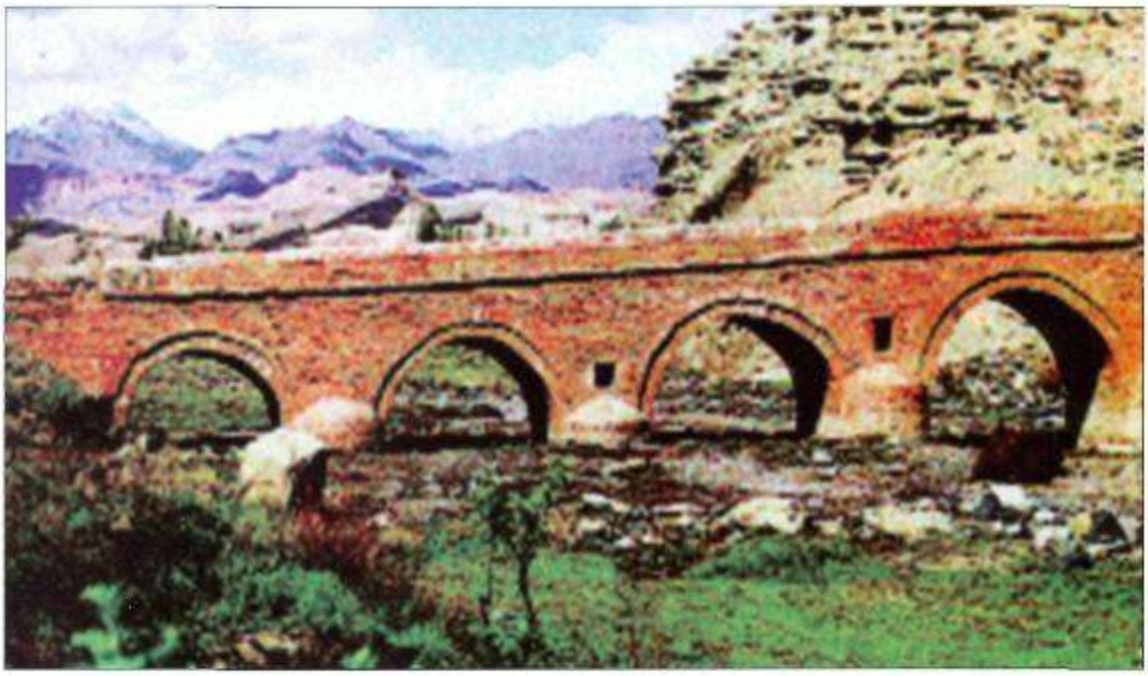

Aza körpüsü. Orta əsrlər. *Ordubad rayonu.*
The Aza bridge. Middle Ages. *Ordubad district.*

Əlincəqala
The Alinje Castle

Əlincəqala Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq rəmzlərindən biri kimi məşhurdur. Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər dövləti) dövründə (1136-1225) Əlincəqalanın əhəmiyyəti xüsusilə artmışdı. Əlincəqala Teymuri hökmdar Əmir Teymura (1370-1405) qarşı mübarizənin mərkəzi olmuş, 14 il (1387-1401)ərzində Teymur qoşunlarına qarşı qəhrəmanlıqla müqavimət göstərmişdir.

The Alinje Castle is famous for being one of the heroic symbols of the Azerbaijani people. During the period (1136-1225) of the Azerbaijan Atabays (Eldanizs State) it assumed a special importance. The Alinje Castle was the center of the struggle against Amir Teymur (Tamerlan the Great) (1370-1405). The defenders of the Alinje castle struggled heroically against Teymur's troops for 14 years (1387-1401).

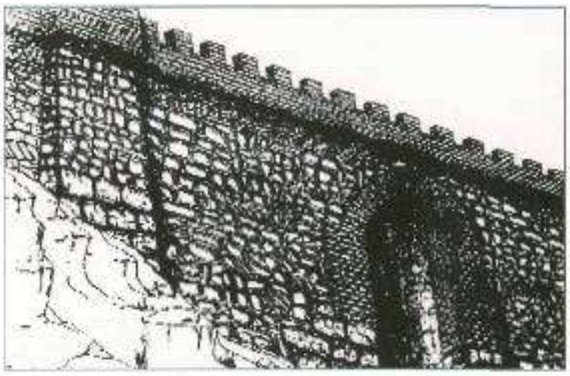

Əlincəqala. *Qərb qapısının bərpa layihəsi. Culfa rayonu.*
The Alinje Castle. *The restoration project of the Western gate. Julfa district.*

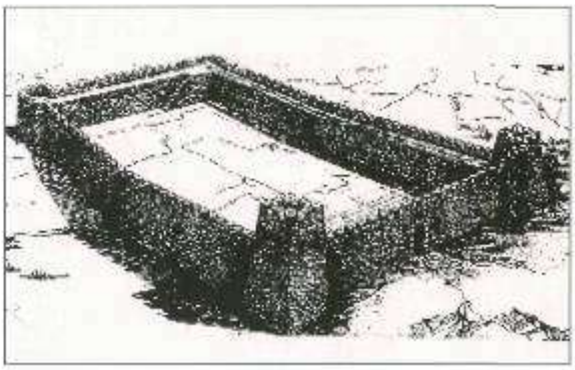

Culfa qalasının bərpa layihəsi.
The restoration project of the **Julfa Castle.**

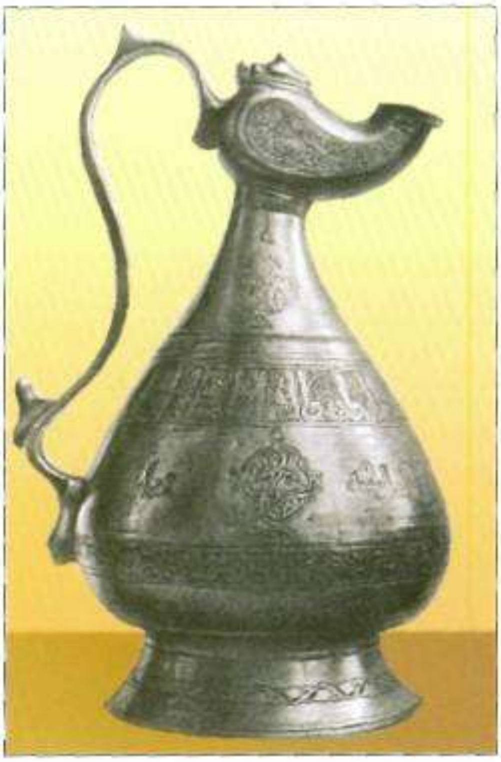

Bürünc dolça. 1190-cı il. Müəllif Osman ibn Salman Naxçivani. *Luvr. Paris.*

Bronze can. 1190. Author Osman ibn Salman Nakhchivani. *Louvre, Paris.*

Naxçıvan buzxanası. Bərpadan sonra. XII-XIV əsrlər.

Nakhchivan ice-house. After restoration. XII-XIV centuries.

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175) və Qızıl Arslanın zərb etdirdiyi (1186-1191) mis dirhəmlər.

Copper dirhems minted by Atabay Shamsaddin Eldaniz (1136-1175) and Qizil Arslan (1186-1191).

Memar Əcəmi. Heykəltəraş K. Ələkbərov. *Naxçıvan şəhəri.*

Architect Ajami. Sculptor K.Alakbarov. *The city of Nakhchivan.*

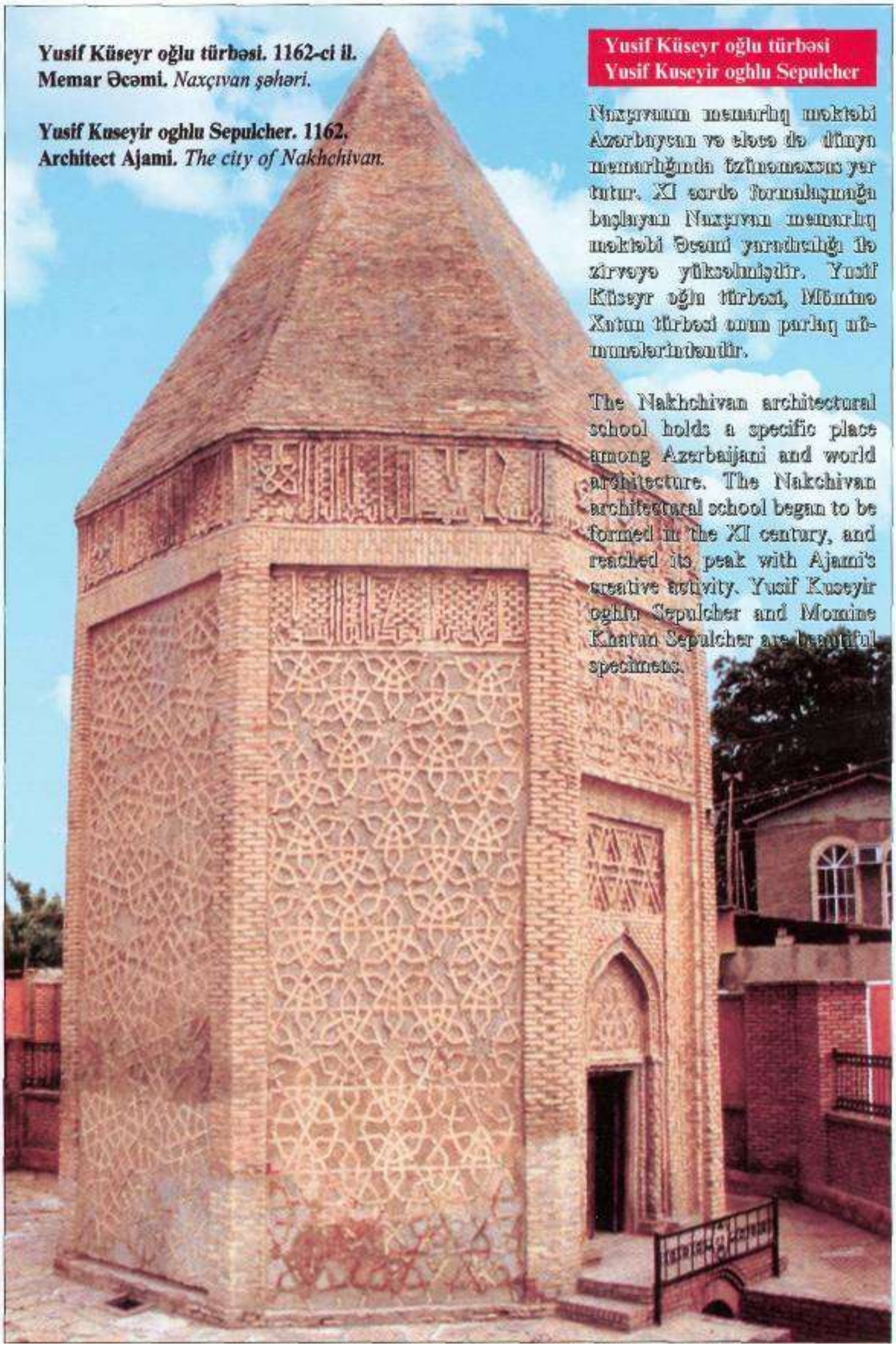

Yusif Küseyr oğlu türbəsi. 1162-ci il.
Memar Əcəmi. *Naxçıvan şəhəri.*

Yusif Kuseyir oghlu Sepulcher. 1162.
Architect Ajami. *The city of Nakhchivan.*

Yusif Küseyr oğlu türbəsi
Yusif Kuseyir oghlu Sepulcher

Naxçıvanın memarlıq məktəbi Azərbaycan və eləcə də dünya memarlığında özünəməxsus yer tutur. XI əsrdə formalaşmağa başlayan Naxçıvan memarlıq məktəbi Əcəmi yaradıcılığı ilə zirvəyə yüksəlmişdir. Yusif Küseyr oğlu türbəsi, Möminə Xatun türbəsi onun parlaq nümunələrindəndir.

The Nakhchivan architectural school holds a specific place among Azerbaijani and world architecture. The Nakchivan architectural school began to be formed in the XI century, and reached its peak with Ajami's creative activity. Yusif Kuseyir oghlu Sepulcher and Momine Khatun Sepulcher are beautiful specimens.

Möminə xatun türbəsi. 1186-cı il.
Memar Əcəmi. *Naxçıvan şəhəri.*

Momine Khatun Sepulcher, 1186.
Architect Ajami. *The city of Nakhchivan.*

Qarabağlar memarlıq kompleksi.
XII-XIII əsrlər. *Kəngərli rayonu.*

The Garabaghlar Architectural Complex.
XII-XIII centuries. *Kangarli district.*

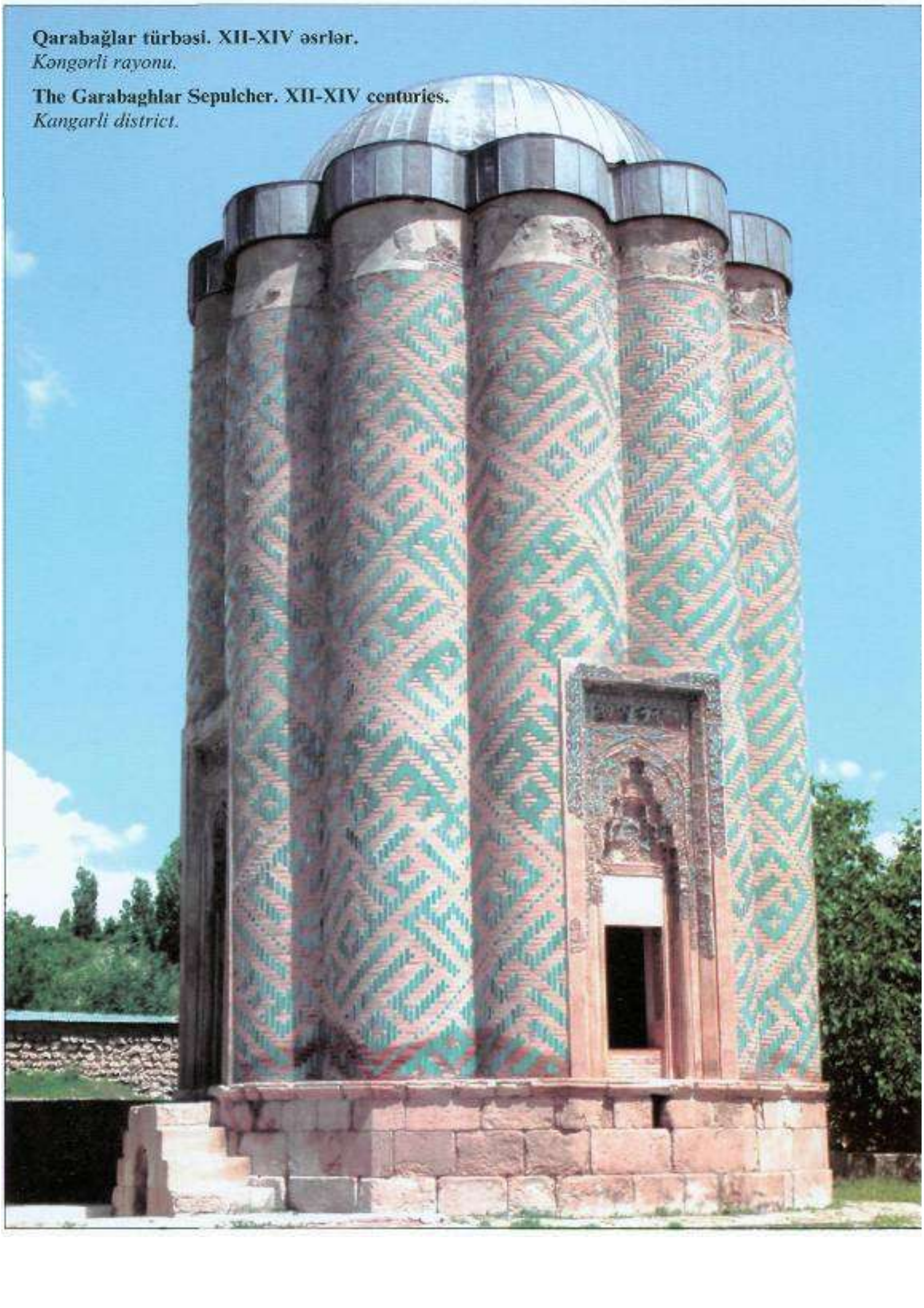
Qarabağlar türbəsi. XII-XIV əsrlər.
Kəngərli rayonu.
The Garabaghlar Sepulcher. XII-XIV centuries.
Kangarli district.

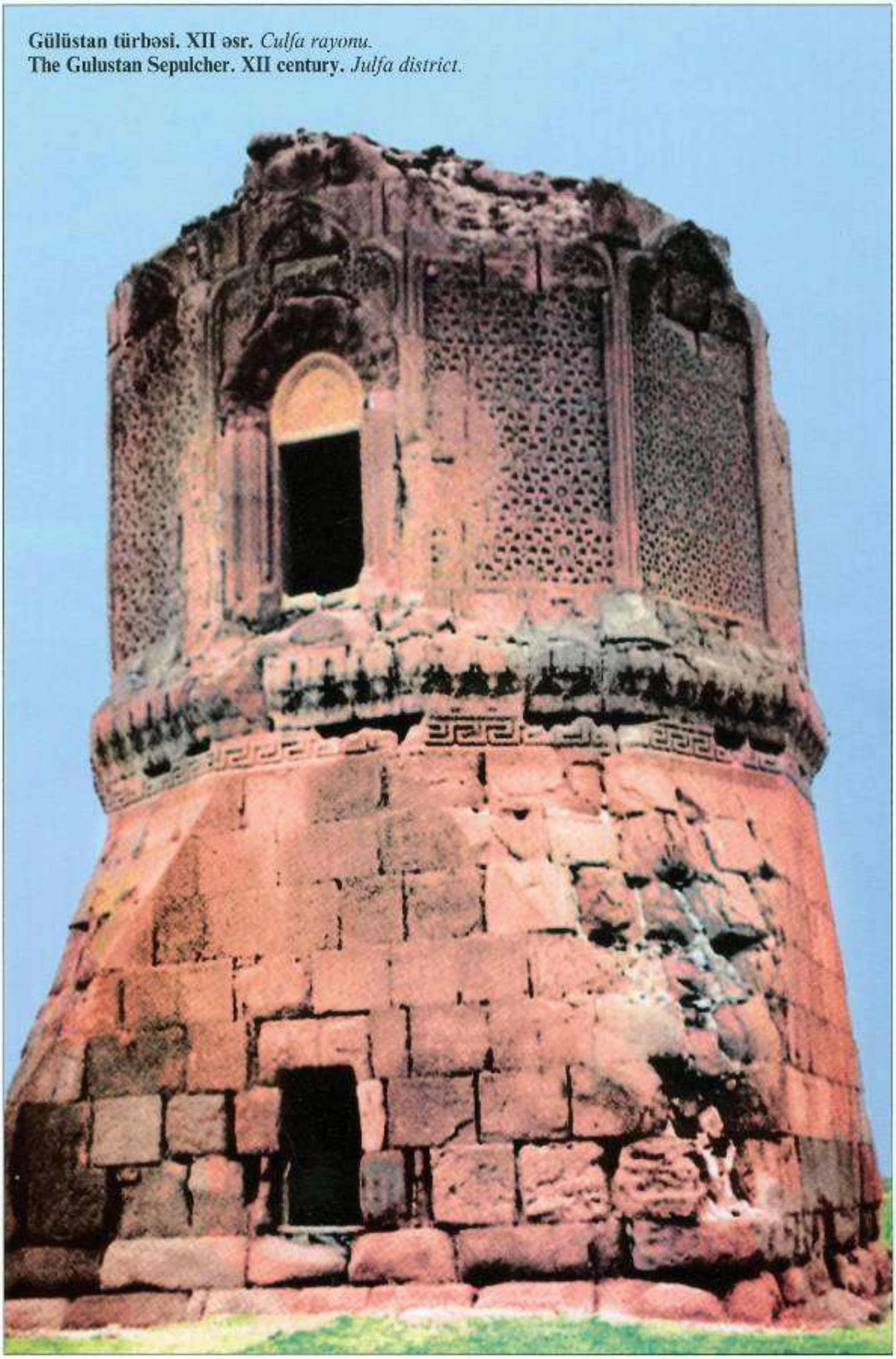

Gülüstan türbəsi. XII əsr. *Culfa rayonu.*
The Gulustan Sepulcher. XII century. *Julfa district.*

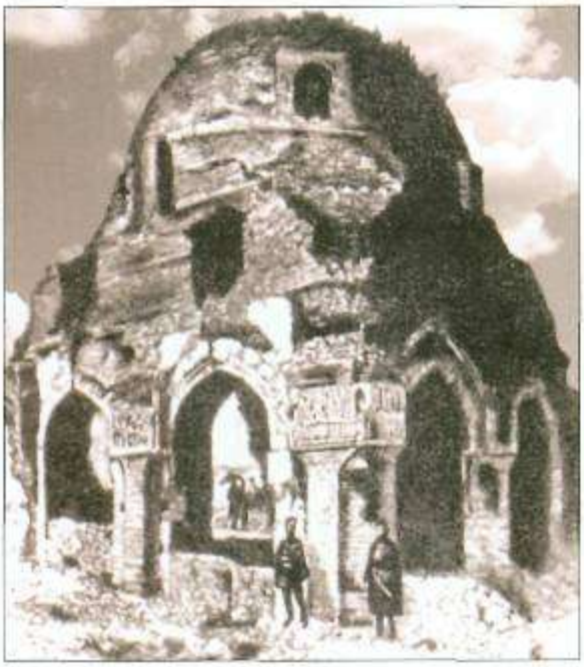

Atabəylər memarlıq kompleksi. XII əsr. *Foto XIX əsr.*
The Atabays Architectural Complex. XII century.
Photo XIX century.

Gilan türbəsinin sərdabəsi.
The Gilan tomb.

Gilan türbəsi. XII əsr. *Ordubad rayonu.*
The Gilan Sepulcher. XII century. *Ordubad district.*

Orta əsr şəhər yeri. *Xarabagilan. Ordubad rayonu.*
The Middle Age area of the city. *Kharabagilan. Ordubad district.*

Dər türbəsi. XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəli. *Daşkənd kəndi. Ordubad rayonu.*
The Dar Sepulcher. End of XIV-beginning of XV century. *Dashkand village. Ordubad district.*

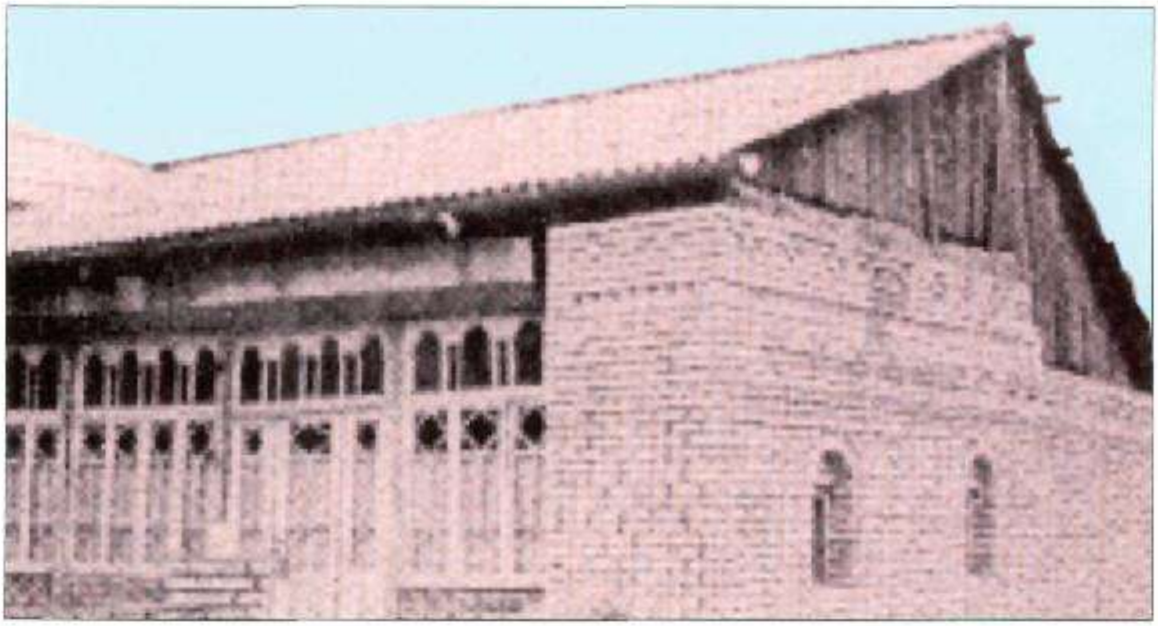

Düylün piri. XIV əsr. *Ordubad rayonu.*
The Duylun sacred place. XIV century. *Ordubad district.*

Düylün qəbiristanlığında daş qoç heykəli.
Stone ram monument in Duylun cemetery.

Daş qoç abidələri
Stone ram monuments

Daş qoç abidələri Azərbaycan heykəltəraşlığında xüsusi yer tutur. Bu abidələr Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasının əsas göstəricilərindən biridir. Buna görə də daş qoç abidələrinin məhv edilməsi Ermənistanın dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdır. Ermənistan ərazisində həmin abidələr erməni vandalları tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Naxçıvanda isə yalnız Naxçıvan MR rəhbərliyinin qətiyyəti nəticəsində bu abidələrin tamamilə məhv edilməsinin qarşısı alınmış, onların bir hissəsi Açıq səma altında muzeyə toplanılaraq mühafizə olunmuşdur.

Stone ram monuments hold a specific place in Azerbaijani sculpture. These monuments are one of the indicators of the Azerbaijani people's Turkic origin. That's why destroying stone ram monuments has been raised to the level of state policy in Armenia. Those monuments have been completely destroyed by Armenian vandals. Only due to the determination of the Nakhchivan Autonomous Republic's leadership and the measures taken by them it was possible to save the stone ram monuments from being destroyed. Some of them are collected in outdoor museums and guarded.

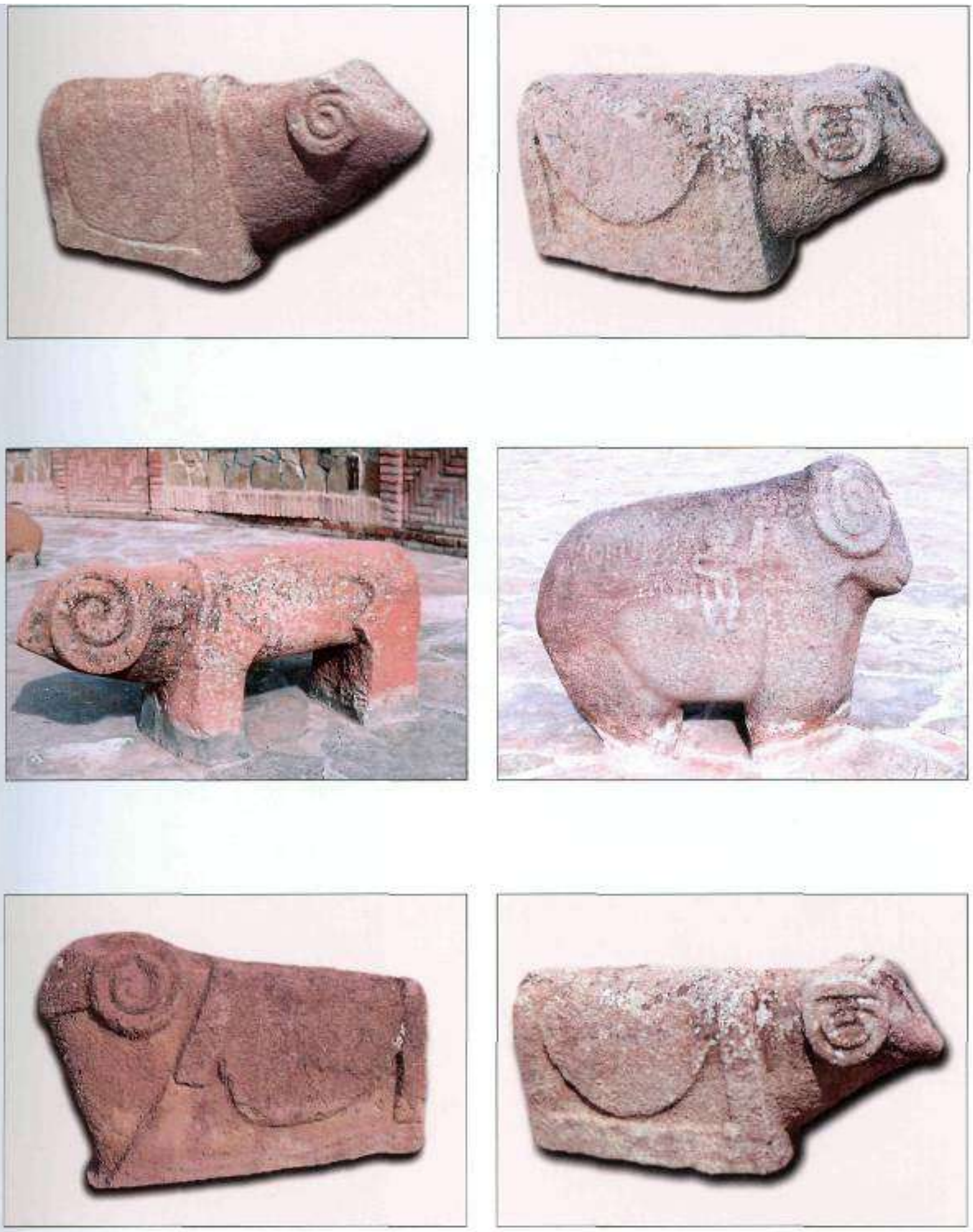

Daş qoç heykəlləri.
Açıq səma altında muzey. Naxçıvan şəhəri.

Stone ram monuments.
Outdoor museum. The city of Nakhchivan.

Ziyaülmülk körpüsünün qalıqları. XII-XIII əsrlər.
Culfa yaxınlığında.
The Survivals of the Ziyaulmulk Bridge. XII-XIII centuries.
Near Julfa.

Kirkirə (Zəyrək daşı). XVI-XVII əsrlər.

Manual mill (Zayrakstone). XVI-XVII centuries.

Dibək daşı (Həvəng dəstə). XVII əsr.

Dibak stone. Mortar and pestle. XVII century.

Məscid qapısı üzərində kitabə. XIV əsr.
Culfa qəbiristanlığı.

Epitaph (inscription on a stone) over the door of a Mosque. XIV century.
Julfa cemetery.

Köhnəqala. Yaşayış yeri.
XIV-XVII əsrlər.
Şahbuz rayonu.

Kohnagala. Dwelling place.
XIV-XVII centuries.
Shahbuz district.

Baş daşı.
XVI-XVII əsrlər.

Tombstone.
XVI-XVII
centuries.

Sinə daşı. XIV-XVI əsrlər.
Tombstone placed on a grave.
XIV-XVI centuries.

Memarlıq
bəzəyi.
XVII əsr.

Architectural
decoration.
XVII century.

Sinə daşı. XVI-XVIII əsrlər.
Tombstone placed on a grave.
XVI-XVIII centuries.

Sütun altlığı. XIV-XVI əsrlər.
Column pedestal.XIV-XVI centuries.

Sütun altlığı. XIV-XVI əsrlər.
Column pedestal. XIV-XVI centuries.

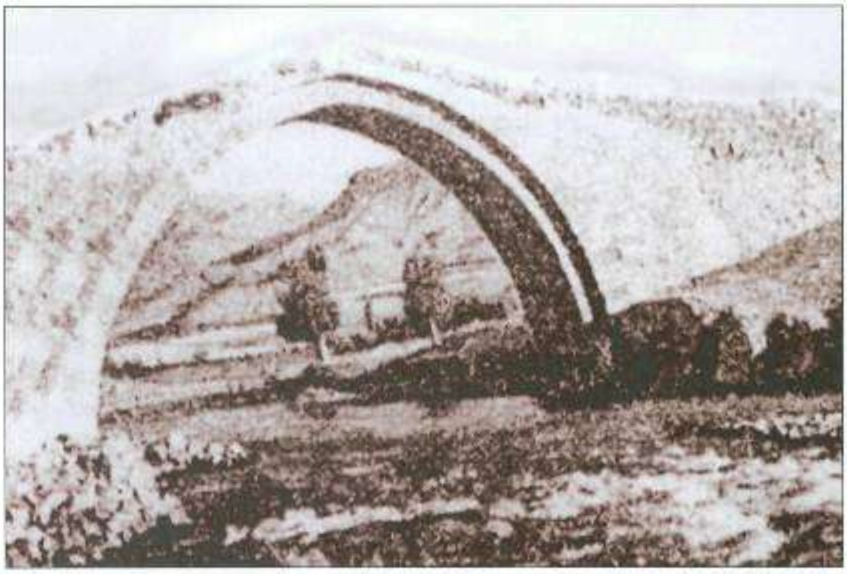

Dədəli körpüsü.
XIII əsr. *Şərur rayonu.*
The Dadali Bridge. XIII century. *Sharur district.*

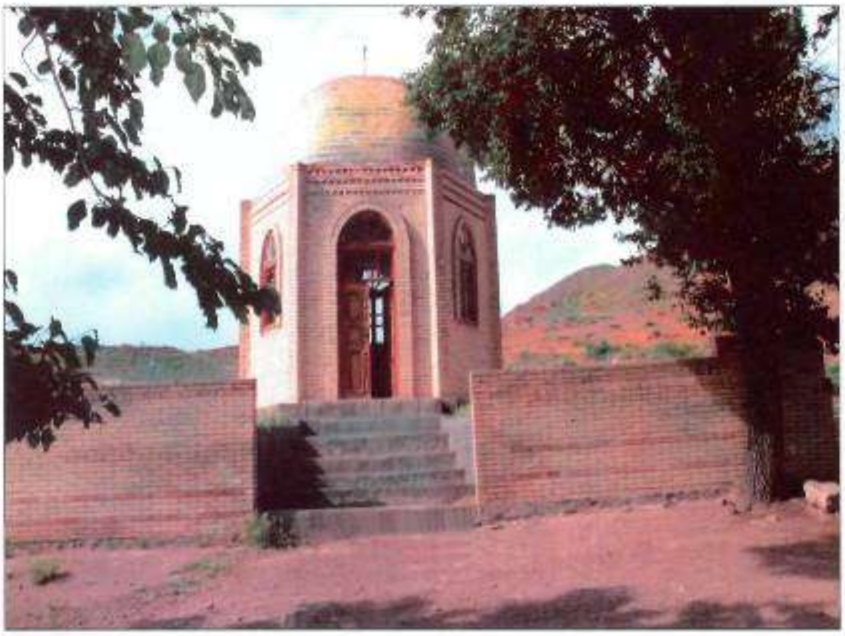

Ağoğlan piri.
Sədərək rayonu.
Aghoghlan sacred place.
Sadarak district.

Qazançı körpüsü. XV-XVI əsrlər. *Culfa rayonu.*
The Gazanchi Bridge. XV-XVI centuries. *Julfa district.*

Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın (1587-1629) Ordubad şəhəri əhalisinin vergilərdən azad edilməsi haqqında fərmanı (kitabə). 1607-ci il.

The Safavid ruler Shah Abbas the First's (1587-1629) decree on the exemption of the population of Ordubad from taxes. Inscription on a stone 1607.

Səfəvi hökmdarı Şah Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) dövrünə aid gümüş pul, məhəmmədi (Ordubad, 892;1586/87) və Sultan Hüseyn (1694-1722) dövrünə aid gümüş abbasi (Naxçıvan, 1130; 1717-1718).

A silver coin, Mahammadi (Ordubad, 892; 1586/87), belonging to the period of the Safavid ruler Shah Mahammad Khudabende (1578-1587) and a silver coin, Abbasi (Nakhchivan, 1130; 1717-1718), belonging to the period of Sultan Hussein.

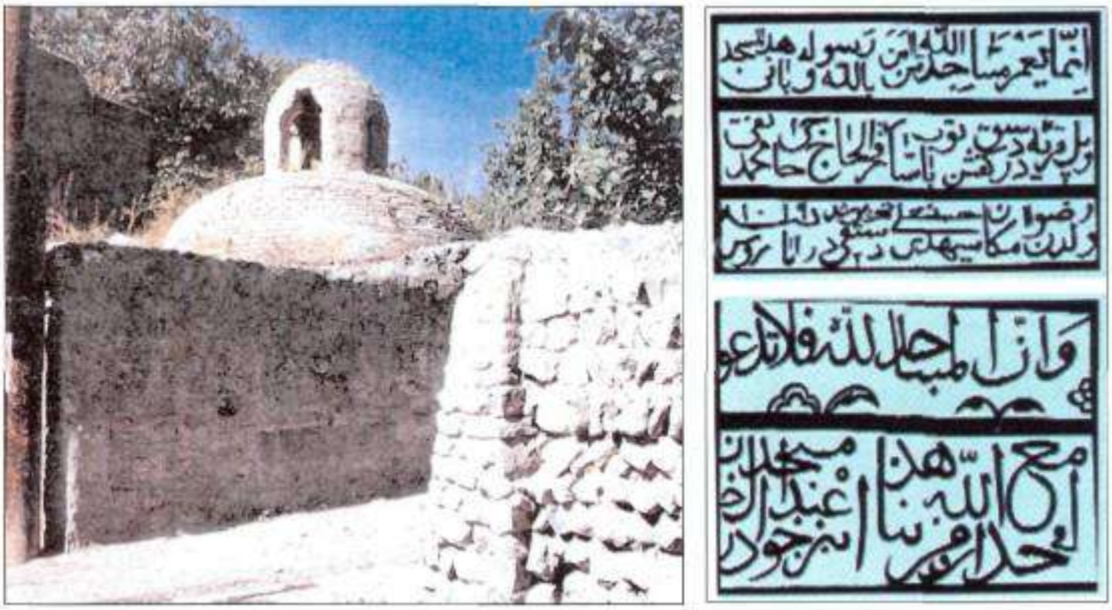

Dəstə məscidinin kitabəsi. XVI-XVII əsrlər. *Ordubad rayonu.*
Inscription on a stone in the Deste Mosque, XVI-XVII centuries. *Ordubad district.*

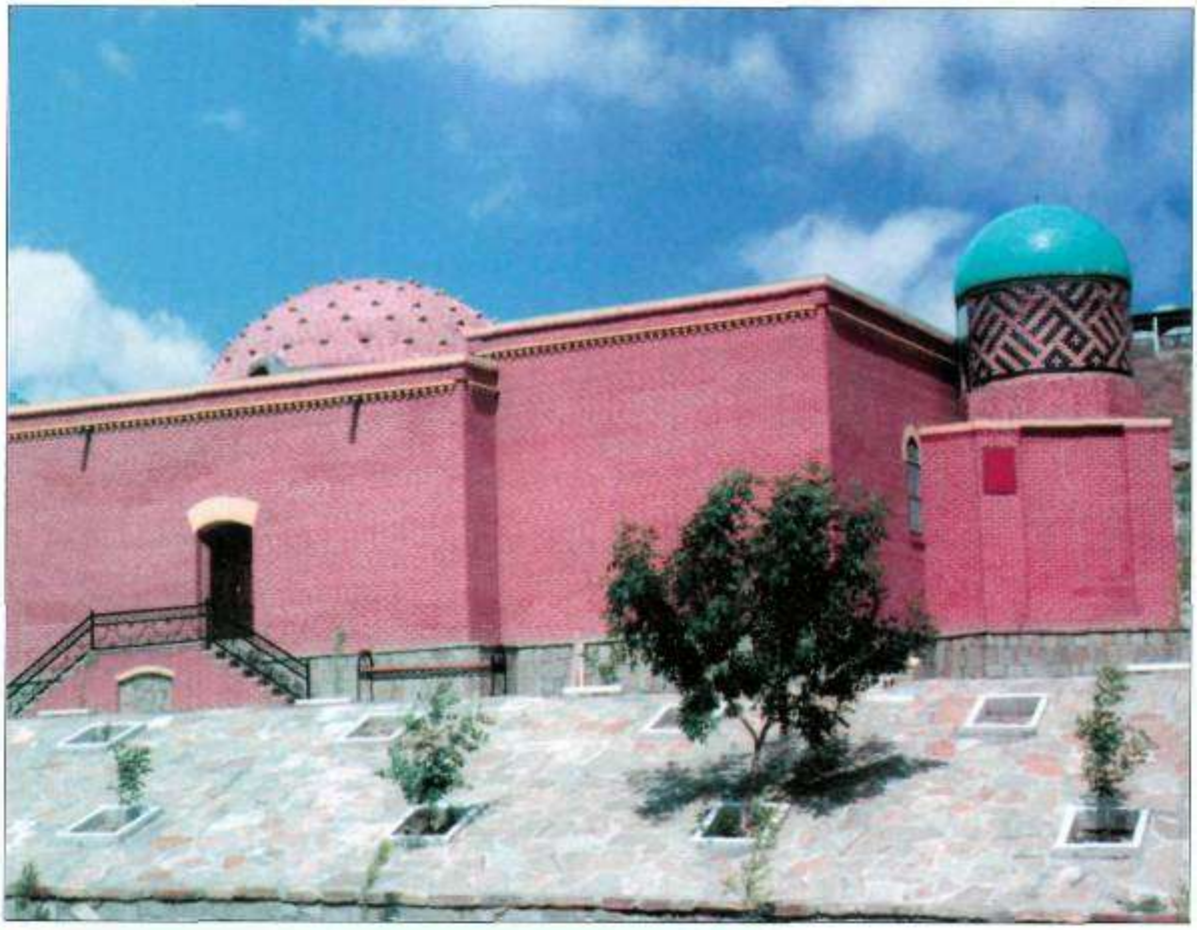

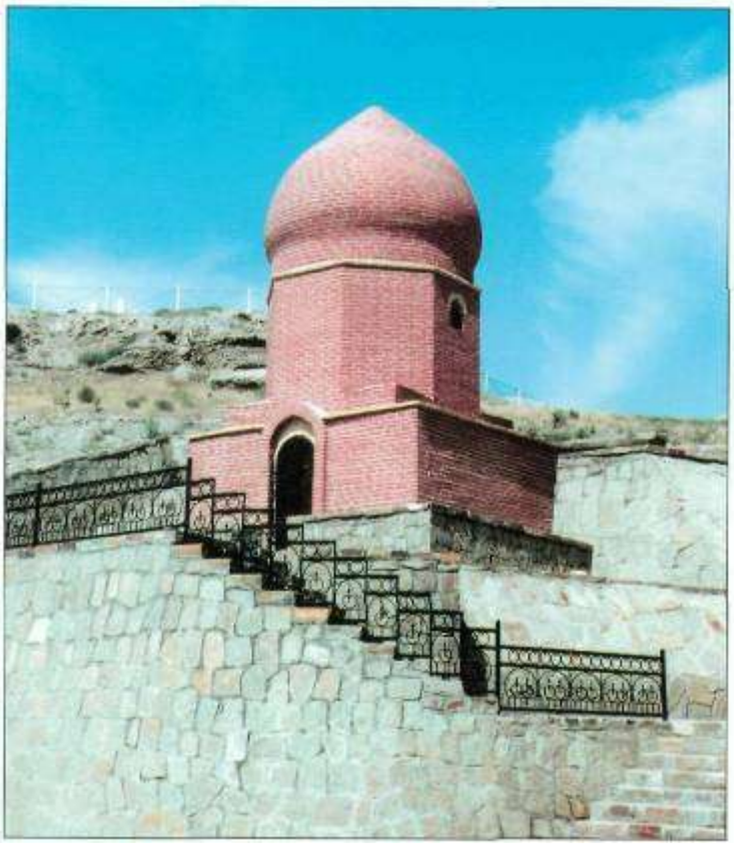

İmamzadə kompleksi.
XVI-XVII əsrlər.
Naxçıvan şəhəri.

The Imamzadeh Complex.
XVI-XVII centuries.
The city of Nakhchivan

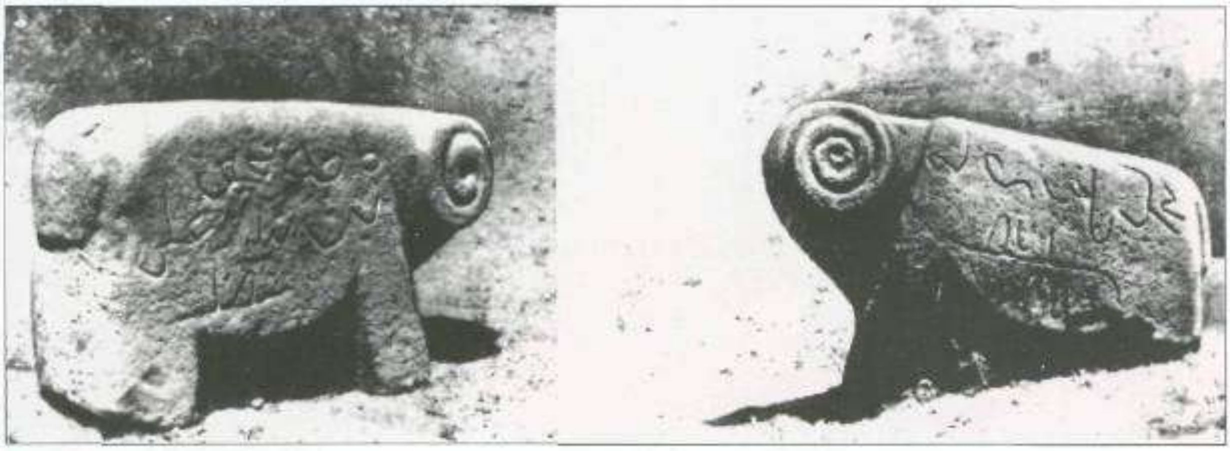

Qəbirüstü daş qoç heykəlləri. *Biləv kəndi. Ordubad rayonu.*
Stone ram monuments placed on a grave. *Bilav villiage. Ordubad district.*

Koroğlu abidəsi. Heykəltəraş H.Əliyev. *Naxçıvan şəhəri.*

Koroghlu's monument. Sculptor H.Aliyev.
The city of Nakhchivan.

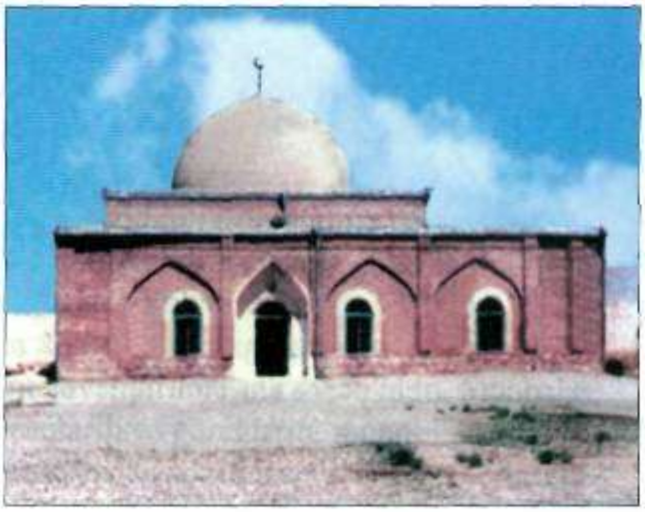

Pakar imamzadəsi. XVII-XVIII əsrlər.
Şərur rayonu.
The Pakar Imamzadeh. XVII-XVIII centuries.
Sharur district.

Naxçıvan xanlığının gerbi.
The Emblem of Nakhchivan Khanate.

Mücrü. Ağacişləmə sənətkarlığı nümunəsi. XVIII-XIX əsrlər. *Dövlət Tarix muzeyi. Naxçıvan şəhəri.*

Case. Example of carpentry art. XVIII-XIX centuries. *The State History Museum.*

Naxçıvan xanlığı dövrünə aid anonim gümüş abbası (1190;1776-1777).
Anonymous silver Abbasi belonging to the period of the Nakhchivan Khanate (1190; 1776-1777).

"İsmayıl xan" hamamı. XVIII əsr.
Naxçıvan şəhəri.

The Ismayilkhan Baths. XVIII century.
The city of Nakhchivan.

Cümə məscidi. XVIII əsr.
Naxçıvan şəhəri.
The Jume Mosque. XVIII century. *The city of Nakhchivan.*

Şəbəkəli minbər. XVIII əsr.
Ordubad şəhəri.
Ornamental pulpit. XVIII century.
The city of Ordubad.

Naxçıvan xanlarının evi. XVIII-XIX əsrlər. *Naxçıvan şəhəri.*

The houses of the Nakhchivan Khans of the XVIII-XIX centuries. *The city of Nakhchivan.*

Ehsan xanın sarayı. XVIII əsr. *Naxçıvan şəhəri.*

Ehsan Khan's Palace. XVIII century. *The city of Nakhchivan.*

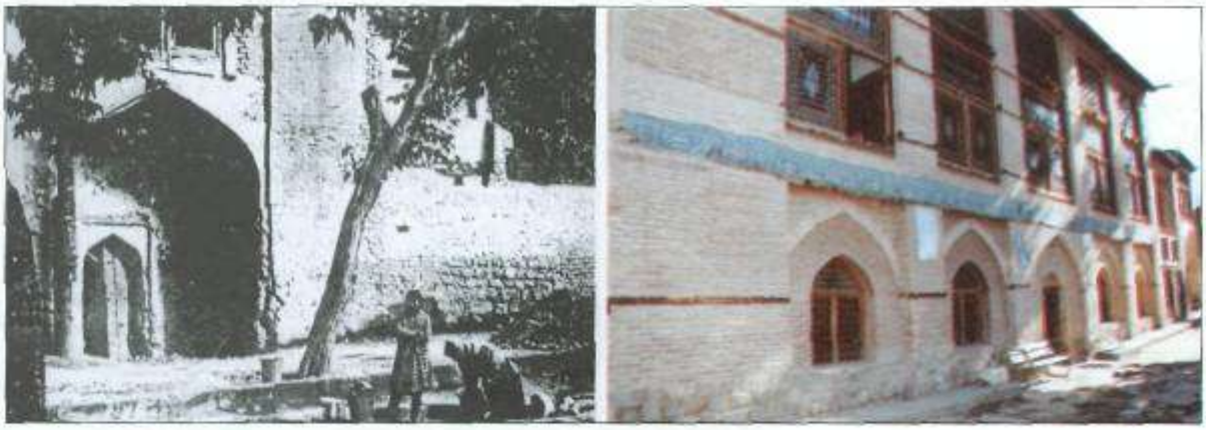

Məscid. XVIII əsr. Bərpadan əvvəl və bərpadan sonra. *Ordubad şəhəri.*
Mosque. XVIII century. Before and after restoration. *The city of Ordubad.*

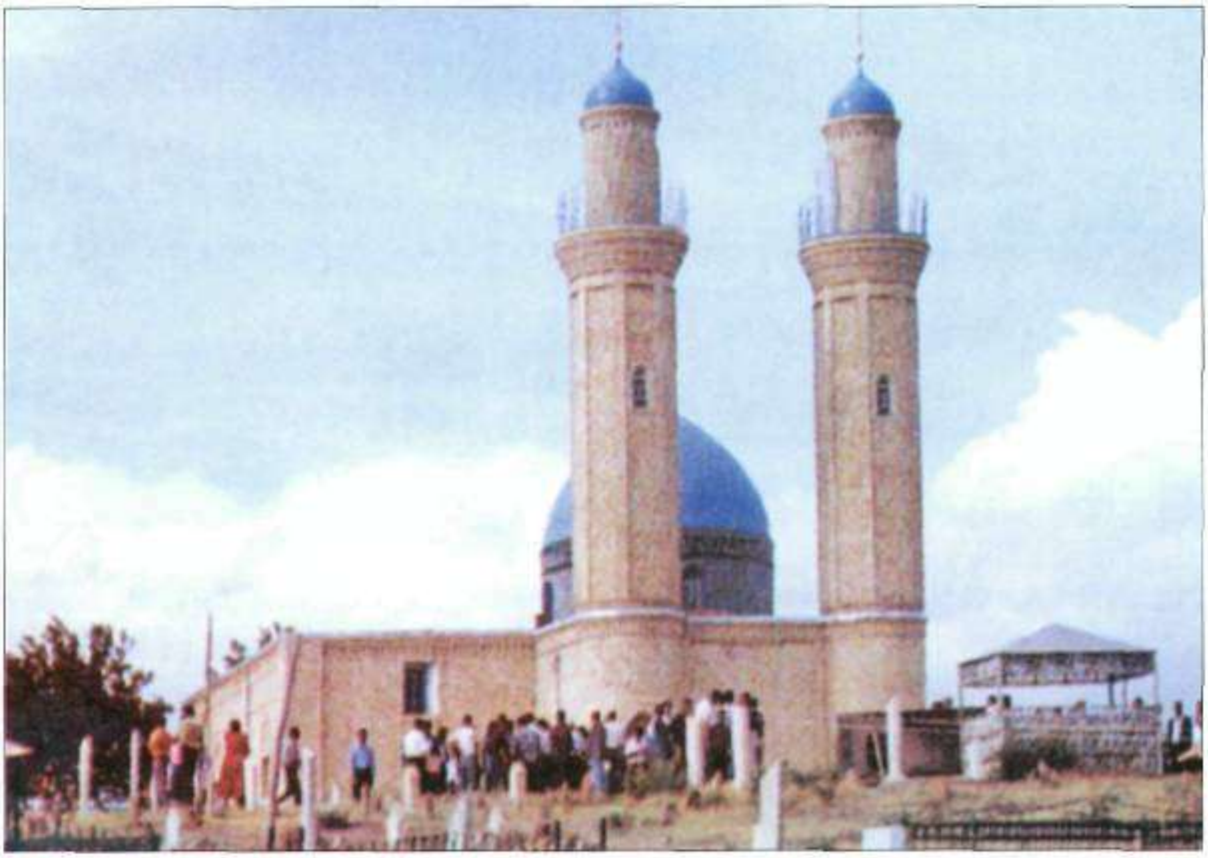

Nehrəm imamzadəsi. XVIII əsr. *Babək rayonu.*
The Imamzadeh of Nehram. XVIII century. *Babak district.*

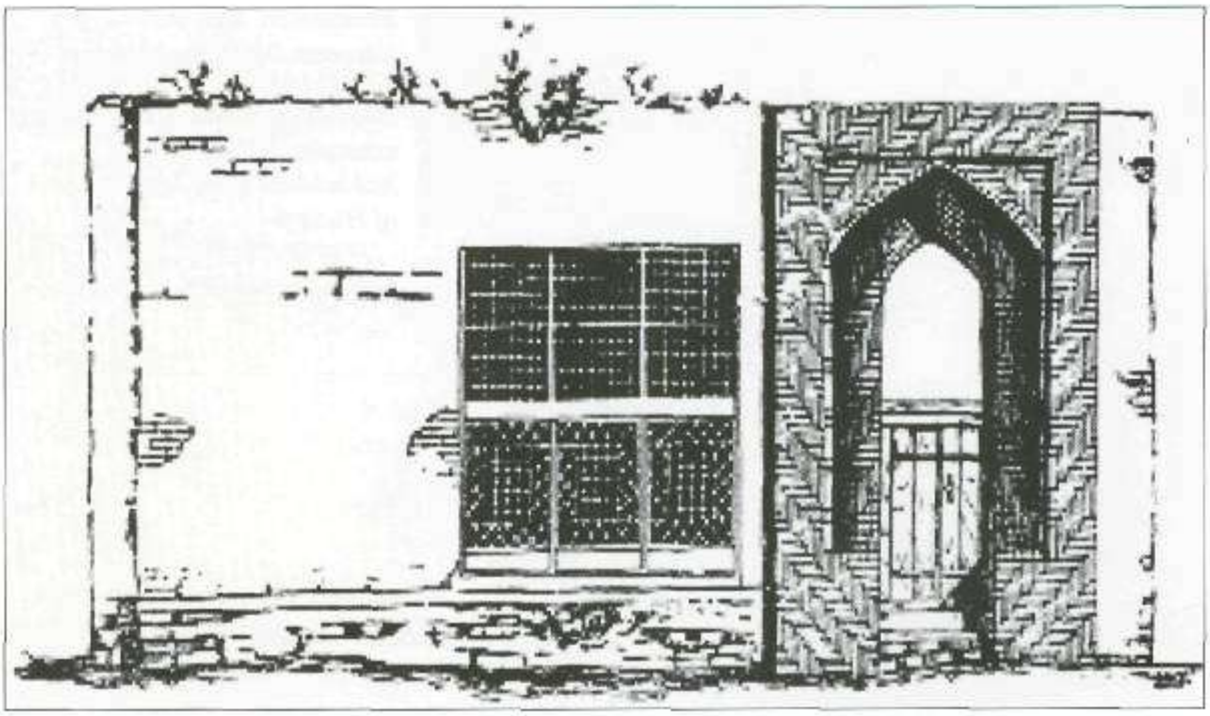

Dilbər məscidi. XVIII əsr. *Ordubad rayonu.*
Dilber Mosque. XVIII century. *The district of Ordubad.*

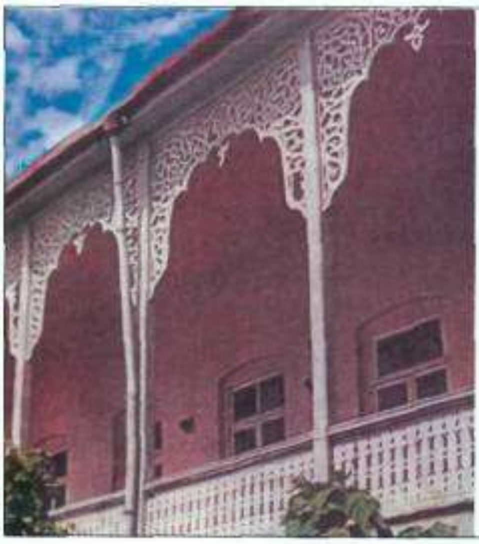

Xalq yaşayış evləri. Şəbəkəli eyvan. XIX əsr. *Ordubad şəhəri.*
Houses. Ornamental balcony. XIX century. *The city of Ordubad.*

Dekorativ qaşıqlar. Ağacişləmə sənətkarlığı nümunələri. XIX əsr. *Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi.*

Decorative spoons. Carpentry art examples. XIX century. *Nakhchivan State Museum of History.*

Bəzək şeyləri və məişət avadanlığı. XIX əsr. *Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi.*

Jewelry and things for the home. XIX century. *Nakhchivan State History Museum.*

Naxçıvan (Kəngərli) süvari alayının bayraqları. 1830,1858. *Azərbaycan Tarixi muzeyi.*
The flags of the Nakhchivan (Kangarli) Horse Guards. 1830, 1858. *Azerbaijan History Museum.*

Naxçıvan bəy drujinasının bayraqları. 1854.
Azərbaycan Tarixi muzeyi.

The flags of the Nakhchivani Bey Public Order Squad. 1854.
Azerbaijan History Museum.

Yaşayış evi. XIX əsr.
Naxçıvan şəhəri.

Dwelling house. XIX century.
The city of Nakhchivan.

1-2. Qadın bəzək məmulatları;
3. Bədii tikmə. XIX əsr;
4. Qadın üst geyimləri;
5. Lapçin-uzunboğaz çəkmə.

1-2. Women jewelry decorations.
3. Decorative needlework. XIX century.
4. Women street-clothes.
5. Lapchin - High boots.

Rəssam Bəhruz Kəngərli (1892-1922).

Painter Bahruz Kangarli (1892-1922).

Bəhruz Kəngərlinin rəsm əsərləri.

Bahruz Kangarli's paintings.

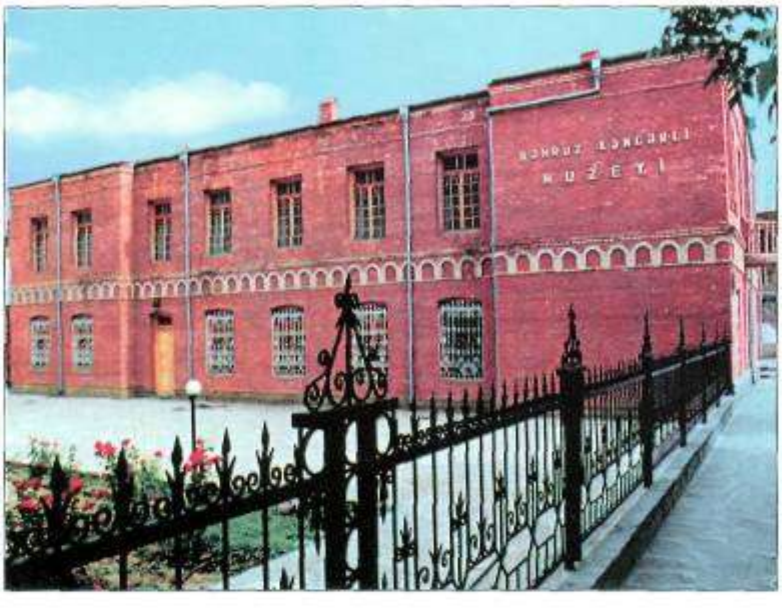

Bəhruz Kəngərli muzeyi.
Naxçıvan şəhəri.

The Bahruz Kangarli Museum.
The city of Nakhchivan.

M.S. Ordubadinin büstü. *Naxçıvan şəhəri.*
M.S.Ordubadi's bust. *The city of Nakhchivan.*

Araz Su Elektrik stansiyası. 1963-1971-ci illərdə tikilmişdir.

The Araz Hydroelectric Station. It was built in the years 1963-1971.

Ədəbiyyat muzeyi. 1967-ci il 12 iyunda açılmışdır. *Naxçıvan şəhəri.*

Museum of Literature. It was opened in June 12, 1967. *The city of Nakhchivan.*

Batabat Astrofizika rəsədxanası. 1970-ci il. *Şahbuz rayonu.*

The Batabat Astrophysics Observatory. 1970. *Shahbuz district.*

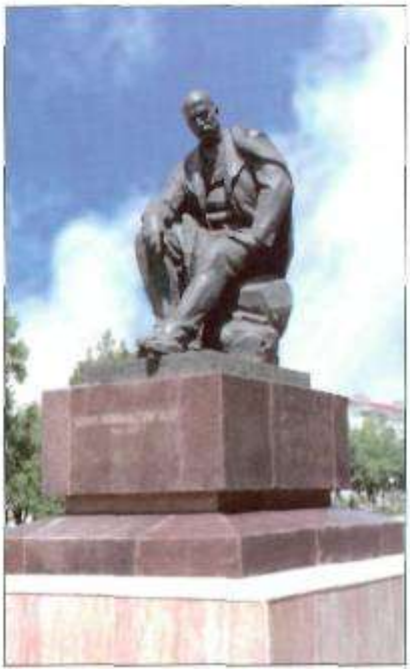

Cəlil Məmmədquluzadə abidəsi. 1974-cü il. Heykəltəraş M. Mirqasımov. *Naxçıvan şəhəri.*

Jalil Mammadguluzadeh's monument. 1974. Sculptor M.Mirgasimov. *The city of Nakhchivan.*

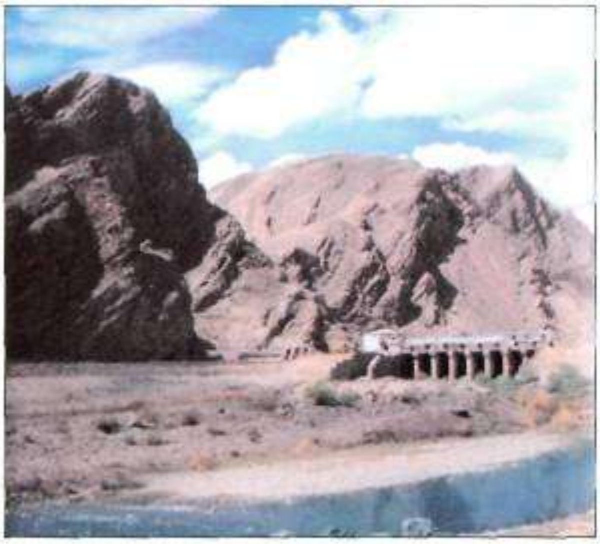

Arpaçay su anbarı. 1977-ci il.
Şərur rayonu.
The Arpachay Reservoir. 1977.
Sharur district.

Qarabağ meydanı. 1989-cu il.
Naxçıvan şəhəri.

The Garabagh Square. 1989. *The city of Nakhchivan.*

Naxçıvanla Türkiyə arasında "Ümid körpüsü". 1992-ci il.

"The Hope Bridge" between Turkey and Azerbaijan. 1992.

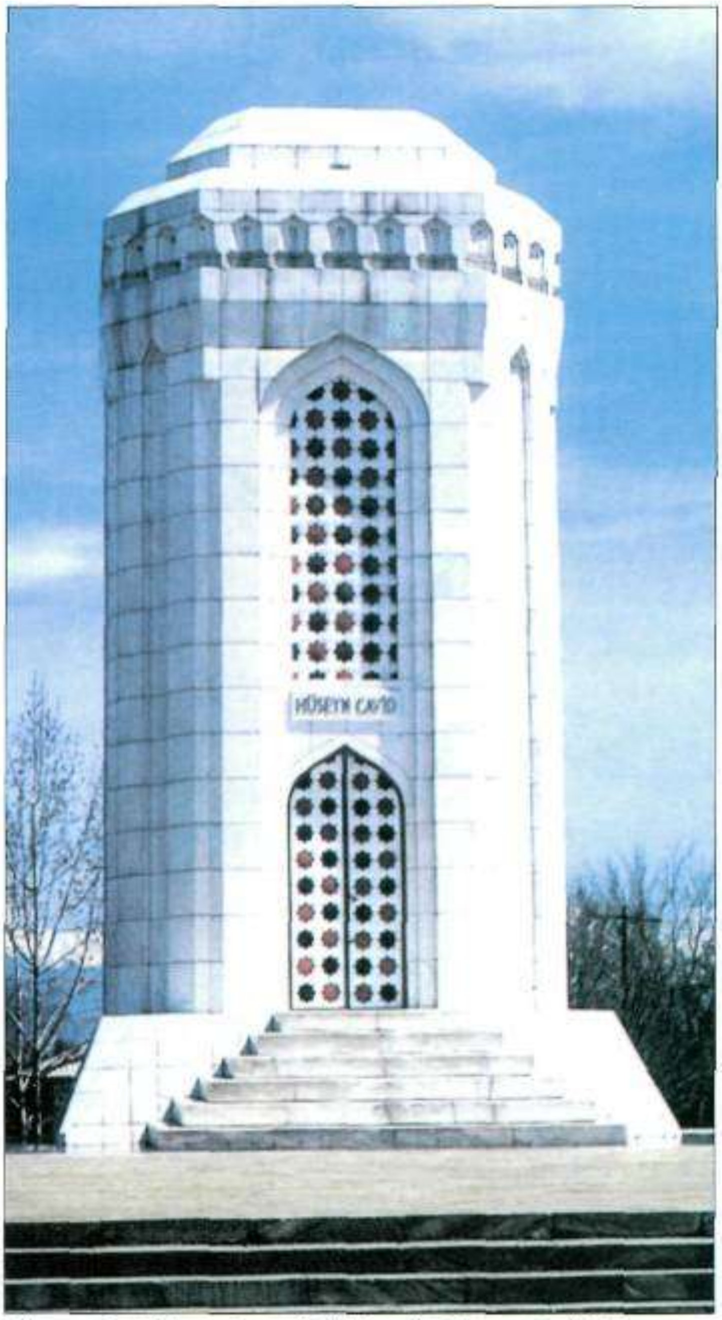

Hüseyn Cavid məqbərəsi. 1996-cı il. Memar R. Əliyev. Heykəltəraş Ö.Eldarov. Naxçıvan şəhəri.

Hussein Javid's Sepulcher.
1996. Architect R.Aliyev. Sculptor O.Eldarov.
The city of Nakhchivan.

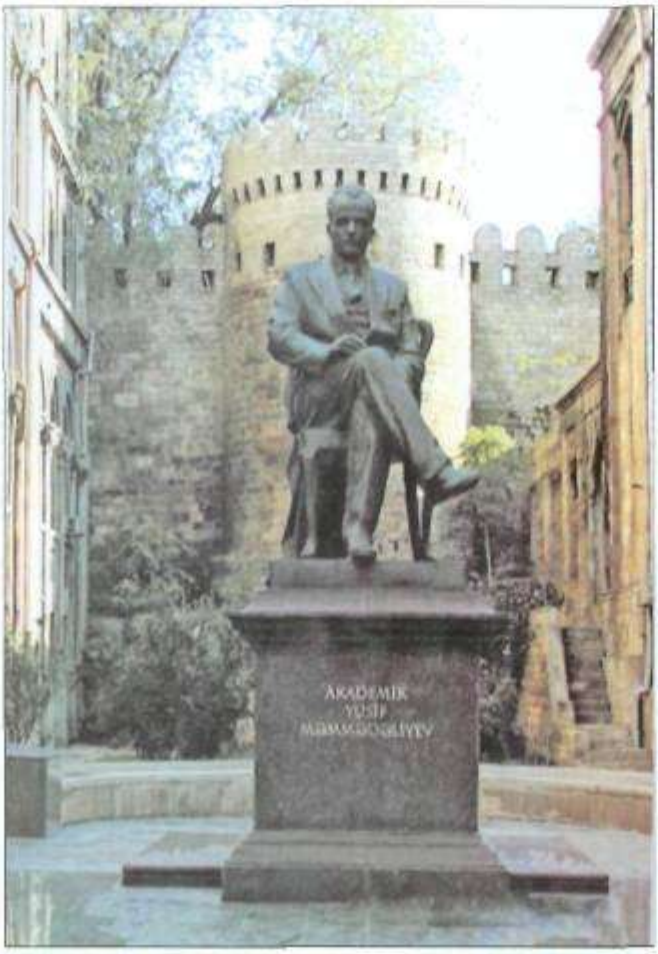

Akademik Y.Məmmədəliyev abidəsi. 1998-ci il. Heykəltəraş A.Əsgərov. *Bakı şəhəri.*

Academician Y.Mammadaliyev's monument. 1998. Sculptor A.Asgarov. *Baku.*

Heydər Əliyev su anbarı. 1999-cu il.
Heydar Aliyev Reservoir. 1999.

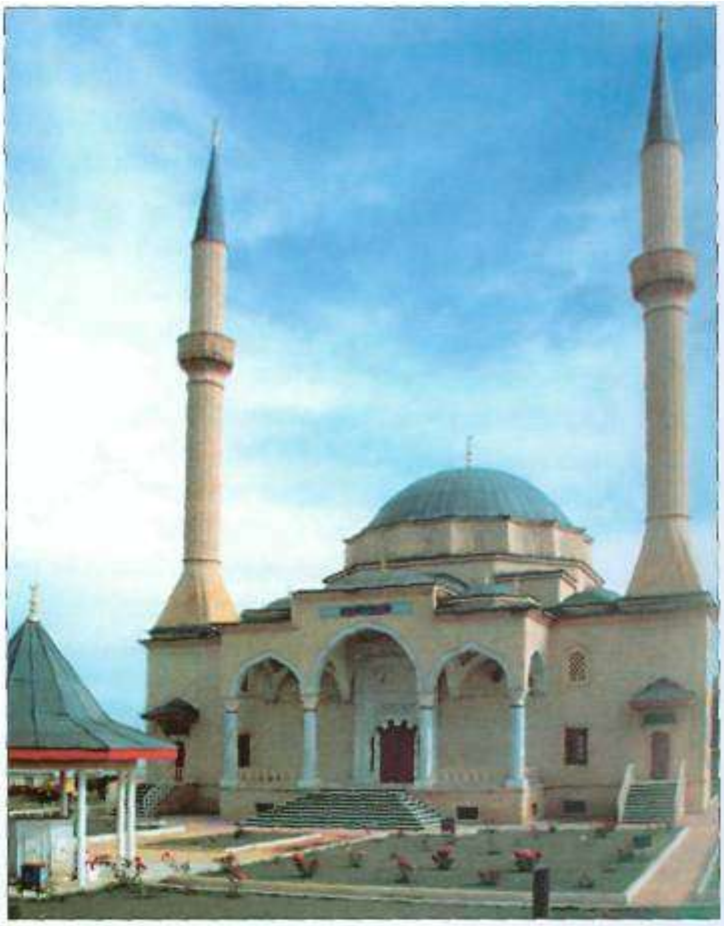

Kazım Qarabəkir Paşa məscidi. 1999-cu il. *Naxçıvan şəhəri.*

Kazim Garabakir Pasha Mosque. 1999. *The city of Nakhchivan.*

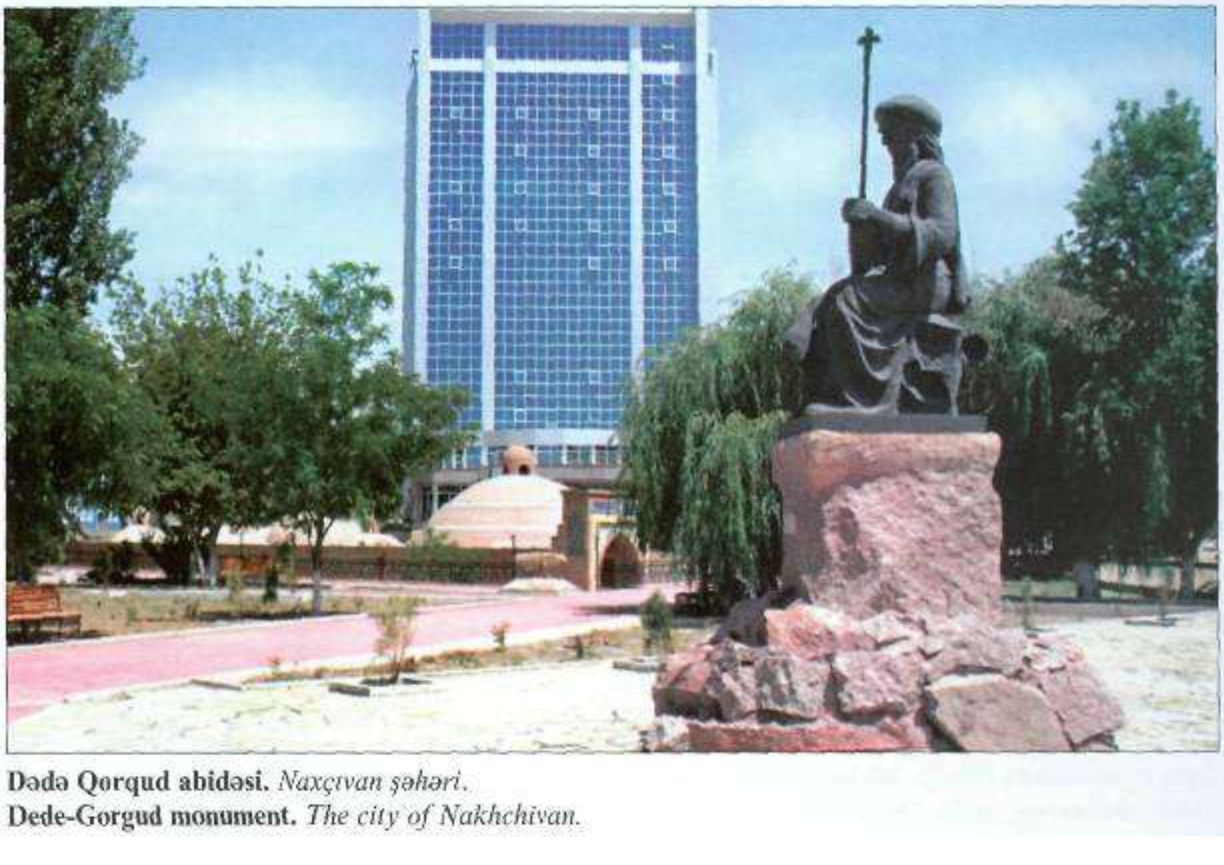

Dədə Qorqud abidəsi. *Naxçıvan şəhəri.*
Dede-Gorgud monument. *The city of Nakhchivan.*

Soyqırımı abidəsi. 2001-ci il. *Naxçıvan şəhəri.*

Monument in honor of the Genocide Martyrs. 2001. *The city of Nakhchivan.*

AMEA Naxçıvan bölməsi Rəyasət Heyətinin binası. 2002-ci il. *Naxçıvan şəhəri.*

The Building of the Presidium of the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences. 2002. *The city of Nakhchivan.*

Açıq səma altında muzey. 2002-ci il. *Naxçıvan şəhəri.*
Outdoor museum. 2002. *The city of Nakhchivan.*

"Ana dili" abidəsi. 2004-cü il. *Naxçıvan şəhəri.*
"Mother tongue" monument. 2004. *The city of Nakhchivan.*

Naxçıvan MR Ali Məclisinin iqamətgahı.
Residence of the Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly.

Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri V.Talıbov tarixçi alimlərlə birlikdə. 2005-ci il. *Gəmiqaya.*
The Chairman of the Nakhchivan Autonomous Republic Supreme Assembly V.Talibov, together with scholars in the field of history. 2005. *Gamigaya.*

Tarixçi alimlər Gəmiqaya forumunda. Fasilə zamanı. 2005-ci il.
Scholars in the field of history at the Gamigaya forum. During a break. 2005.

DİAQNOSTİKA-MÜALİCƏ MƏRKƏZİ

MÜNDƏRİCAT

Naxçıvan ən qədim zamanlardan muxtariyyət dövrünədək........ 9

Naxçıvan Muxtar Respublikasi 1924-cü ildən bizim günlərədək........ 82

Qeydlər........ 123

İllüstrasiya və şəkillər........ 129

CONTENTS

Nakhchivan from ancient times up to the period of Autonomy........ 9

The Nakhchivan Autonomous Republic........ 82

Notes........ 123

Illustrations and Photos........ 129

Nəşriyyat redaktoru: **Mustafa Çəmənli**
Bədii və texniki redaktor: **Adbulla Ələkbərov**
Kompyuterçi dizaynerlər: **Səbinə Məmmədova, Aqil Əmrahov, Römən Quliyev**
Kompyuter yığımı: **Aliyə Ələsgərova, Bahar Məmmədyarova**
Korrektorlar: **Sevinc Hacıyeva, Zülfiyyə Rzayeva, Bəylər Hacıyev**
Montajçı: **Lalə Zeynalova**

Çapa imzalanmış 05.03.2007. Kağız formatı 60 x $90^{1}/_{8}$
Fiziki çap vərəqi 27. Sifariş 18. Tirajı 3000.
Qiyməti müqavilə ilə.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
“Təhsil” nəşriyyatı

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap olunub.
Bakı, AZ 1141, Şəhriyar küç.,6.

Publishing editor: **Mustafa Chamanli**
Literary & technical editor: **Abdulla Alakbarov**
Computer designers: **Sabina Mammadova, Agil Amrahov, Roman Guliyev**
Typists: **Aliya Alasgarova, Bahara Mammadyarova**
Correctors: **Sevinj Hajiyeva, Zulfiyya Rzayeva, Baylar Hajiyev**
Layout designer: **Lala Zeynalova**

Signed for printing 05.03.2007. Format of the book 60x $90^{1}/_{8}$.
Printing page 27. Order 18. Number of copies printed 3000.
Price by contract only.

Publishing House “Tahsil”
Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan.

Published in Printing House “Tahsil”.
6 Shahriyar str., Baku, AZ 1141.